

Jogelméleti Szemle 2025/3. szám

TARTALOM

Ünnepi köszöntő – Zsidai Ágnes születésnapja tiszteletére..... 2

Tanulmányok

Barcsi Tamás: Az eszközzé tételtől a lelki szépség méltóságáig. Még egyszer Dosztojevszkij emberi méltóság-felfogásáról..... 3

Bihari Zsuzsanna: Horváth Barna szinoptikus hatalomelmélete..... 16

Dobai Attila: Az egészségügy mint hatalmi erőter a pszichiátria példáján 29

Fábián Áron: A kelet-európai kisállamok inspiráló nyomorúsága 40

Fekete Balázs: Szempontok Nagy Tamás életművének értékeléséhez..... 51

Fleck Zoltán: Az erőszakos jog 62

Gosztonyi Gergely – Zanathy Anna: Az internet szabályozására vonatkozó korai elméletek . 76

Gulya Fruzsina: Elméletek és megközelítési módok a nők munkaerőpiaci diszkriminációjáról 89

Karácsony András: A természetfogalom kettős funkciója..... 101

Kiss Valéria: Vagy jót, vagy semmit. Narratívák nők politikához való viszonyáról.....111

Mítoma, Tamio: Between Norm and Fact: The Intellectual Heritage of the Hungarian School of Jurisprudence..... 128

Nagy Zsolt: Néhány megjegyzés Horváth Barna életművéhez..... 133

Navratil Szonja: Vámbéry Rusztem – A közíró, az ügyvéd és az egyetemi oktató 145

Szabadválvi József: Krisztics Sándor jogállameszménye – az alkotmányos kormányzás ideálja 157

Szilágyi Péter: A legitimáció problematika néhány koncepciója a globalizálódott kapitalizmusban..... 164

Tóth Fruzsina Rozina: Bibó, a civil társadalom és a rendszerváltás 183

Tóth J., Zoltán: On logical interpretation 196

Ünnepi köszöntő – Zsidai Ágnes születésnapja tiszteletére

Jelen szám Zsidai Ágnes, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának habilitált egyetemi docense, a Jogelméleti Szemle társ-főszerkesztője tiszteletére készült, 65. születésnapja alkalmából. Ezzel az ünnepi kötettel tisztelgünk Docens Asszony, Ágnes munkássága előtt, és fejezzük ki nagyrabecsülésünket iránta.

A szám elkészültében az elhatározáson kívül a hazai jogelméleti-jogtudományi közösség tagjai közreműködésére volt szükség, akik Zsidai Ágnes pályatársaiként, kollégáiként vagy éppen vitapartnereiként (a legnagyobb megbecsülést a párhuzamos monológok korában éppen a legutóbbi jelenti) hatottak gondolkodására, vagy fordítva, az ő hatására eszméltek rá folyamatokra, összefüggésekre, dilemmákra. Tisztelői és tanítványai mindig is nagyra értékelték lényeglátását, az összefüggésekre való rátapintás képességét, bonyolult jogi (és nem jogi) viszonyok megértését és megérttetését.

Zsidai Ágnes jogász, de gondolkodása mindig túlmutatott a jogon. Általános társadalomelméleti érdeklődése munkássága kezdeteitől jelen volt, hatott jogászi gondolkodására, formálta világlátását, és segítette őt abban, hogy a jogot a jogon kívüli értékek szférájából szemlélve meglássa annak mélyebb tartalmát. A tények és értékek egymástól hermetikusan elválasztott kettősségéből, a XX. század első felét fogva tartó paradigmából kereste a kiutat, és főként a XX. századi gondolkodás- és hatástörténet feldolgozásával és tovább gondolásával igyekezett választ találni a *Sein* és *Sollen* közötti közvetíthetőség örök filozófiai (jogfilozófiai) dilemmájára.

Tudományos munkásságát szociológiai kutatásokkal kezdte, majd jogfilozófiai témákkal folytatta; 1989-től kutatja tény és érték viszonyát. Szociológiai jogelmélet és jogfilozófia nála a neokantianizmusban olvad össze és azt meghaladva válik szét, immáron 35 éve. Ugyanebből az összetett perspektívából tekintett legalitás és legitimitás kettősségére, illetve a legitimitációra mint folyamatra, majd a modern („kortárs”) társadalom- és jogelméletre. Horváth Barna munkásságának értő kutatója, akinek szinoptikus jogelmélete mint valóság és norma különállóságának míves és elegáns meghaladási kísérlete örökös inspirációt jelentett gondolkodásának formálódásához. Horváth Barna mellett Bibó István szellemi hagyatékának szakértője és feldolgozója, mellyel a főként szociológiai, történeti és politikatudományi reflexió mellett Bibó jogelméleti recepciója is végbe mehetett.

Ágnest azonban nemcsak elméleti munkássága okán köszöntjük. Ünnepeljük a bajban minket támogatót, a mindig mellettünk állót, a nehézségekben is kitartót, az Embert, aki mindig volt és maradt, bármi történt vele, mellette, körötte.

Kedves Ági, 65. születésnapod alkalmából (meg csak úgy, mert szeretünk, tisztelünk és felnézünk Rád) fogadd tőlünk, a JESZ szerkesztőitől és kollégáidtól, barátaidtól és a jogelméleti közösségtől ezt az ünnepi számot.

Celebremus atque te salutamus!

Tóth J. Zoltán
a Jogelméleti Szemle főszerkesztője

Barcsi Tamás¹

Az eszközzé tételtől a lelki szépség méltóságáig. Még egyszer Dosztojevszkij emberi méltóság-felfogásáról²

Absztrakt

Írásomban az emberi méltóság tiszteletének kérdését vizsgálom Dosztojevszkij műveiben. Dosztojevszkij regényeiben az eszközzé tétel sokféle változata megtalálható, a gyilkosság mellett a szegénység, a halálbüntetés és a rabság is az emberi méltóság sérelmeként jelenik meg. Tanulmányomban ezt az állítást igazolom a teljesség igénye nélkül. Ezt követően pedig A kamasz című regényt (1875) elemzem, kitérve más dosztojevszkiji művekkel való összefüggésekre.

Kulcsszavak: Dosztojevszkij, emberi méltóság, szegénység, halálbüntetés, A kamasz

Abstract

In my paper, I examine the question of respect for human dignity in Dostoevsky's works. In Dostoevsky's novels, there are many variations on the theme of instrumentalization; in addition to murder, poverty, the death penalty, and slavery also appear as violations of human dignity. In my study, I substantiate this claim without claiming to be exhaustive. I then analyze the novel The Adolescent (1875), touching on connections with other works by Dostoevsky.

Keywords: Dostoevsky, human dignity, poverty, death penalty, The Adolescent

I. Bevezetés

Több mint tíz éve publikáltam egy tanulmányt, amely Dosztojevszkij regényeiben vizsgálta az elismerés és az emberi méltóság kérdéseit.³ Jelen írás ezt kívánja kiegészíteni, korábban nem, vagy csak érintőlegesen tárgyalt vonatkozásokkal. Munkámmal Zsidai Ágneset köszöntöm. Ági széles látókörű, figyelmes, empátikus, mindig segítőkész kolléganő, a lehető legjobbakat kívánom neki!

Az emberi méltóság fogalma – amely szerint egy bizonyos szintű tisztelet minden embernek embervoltából adódóan kijár – Nyugaton először Cicerónál jelent meg, majd a keresztény gondolkodásban vált alapvető jelentőségűvé. A keresztény felfogás szerint az ember méltóságának alapja istenképűsége: az embert Isten a saját képmására alkotta. Az emberi méltóság modern morálfilozófiai felfogásához sorolható elméletekben a hangsúly az emberi

¹ Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogbölcseleti és Társadalomelméleti Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens; HUN-REN BTK Filozófiai Intézet Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport, tudományos munkatárs.

² Az írás az MTA Lendület Értékek és Tudomány Kutatócsoport támogatásával készült. DOI: 10.59558/jesz.2025.3.3

³ Barcsi Tamás: A „Szív” méltósága: Az emberi méltóság és az elismerés problémája Dosztojevszkij műveiben. In Partitúra, 2014/2. sz. 51-92. o. Az írás megtalálható ebben a kötetben is: Barcsi Tamás: Három filozófiai kérdés az emberről. Attraktor, Máriabesnyő, 2016.

méltóságból következő racionális erkölcsi elv levezetésén van. Immanuel Kant *Az erkölcsök metafizikájának alapvetésében* (1785) megállapítja, hogy a moralitás az egyedüli feltétel, amelynek megléte egy eszes lényt öncéllá tehet, ennél fogva egyedül az erkölcsiségnek és az emberiségnek – amennyiben erkölcsiségre képes – van méltósága. Kant a gyakorlati imperatívuszt a következőképpen rögzíti: „Cselekedj úgy, hogy az emberiségre mind saját személyedben, mind bárki máséban mindenkor mint célra, sohasem mint pusztán eszköze legyen szükségesed”.⁴

Dosztojevszkij regényeiben az eszközzé tétel sokféle változata megtalálható. Olvashatunk olyan hősökről, akik a másik ember méltóságának megsértésével, olykor annak radikális tagadásával próbálják bizonyítani nagyságukat önmaguk számára. Vannak, akik az öngyilkosságot látják szükségyszerűnek. A regényekben a másik tiszteletét és a szeretetet a „szentek és szelídek” képviselik. Említett írásomban főként Dosztojevszkij érett korszakában született regényeit elemeztem és ezekben az emberi méltóság egy sajátos értelmezését azonosítottam, amelyet a „szív” méltóságának neveztem el (Dosztojevszkijnél a „szívnek” nagy jelentősége van).⁵ Az író legfontosabb regényhősei az emberi méltóság tiszteletéhez nem spekulatív úton jutnak el, hanem átérzik a többi emberrel való lényegi egységüket, ami együtt jár az ember világban való létezésének átérzésével is. A „szív” méltósága az embert célnak tekinti, és nem eszközzé, de ez – például a kanti filozófiával ellentétben – nem racionális belátáson alapul. A „szív” méltósága továbbá nem pusztán a kereszténység tanításának, az istenképűség tételének elfogadását jelenti. Itt egzisztenciális belátásról van szó. Az egység a regényekben a „szív” szavakban és szavakon túli módon kifejeződő szólamához kapcsolódva jelenik meg. Jól ismert Bahtyin nézete, miszerint Dosztojevszkij polifonikus világában önálló és egyenrangú tudatok, világlátások, szólások sokasága kapcsolódik össze.⁶ Beszélhetünk akár a „szív” szólamáról is, ami a „másikkal” a világban való együtt-létezés átérzésének szólama, és amelyet Dosztojevszkij műveiben a „szentek és szelídek” képviselnek, de e szólam mindenkiben ott rejlik. Az Én-központú hősök az önmegbecsülésükhöz szükséges cselekvés során saját igazságukat akarják bizonyítani önmaguknak, és megpróbálják elhallgattatni az „idegen szót”. Előbb-utóbb azonban nyilvánvalóvá válik számukra, hogy a másik szava nem némítható el, a saját igazságukat a másik embert figyelmen kívül hagyva nem találhatják meg, és amikor önmagukat állítják, akkor is a másikkal szólnak. A „szívre” legerősebben nem a szavak hatnak, hanem az érintés, a csók, a szeretet nem szavakban megnyilvánuló kifejeződései. Amikor a dialógus véget ér – mondja Bahtyin –, minden véget ér. Ez igaz arra a hallgatásra, amely az emberektől való elszakítottság miatt az Én-központú hősöket jellemzi, az esetükben a dialógus végső elutasítása az önfelszámolással egyenlő. A hallgatás teljesen mást jelent a „szív” működéséhez kapcsolódóan. A nagy inkvizítorról szóló poémában Jézusnak alapvető jellemzője a hallgatagság, ahogy Aljosát is csöndesnek nevezi Zoszima (*A Karamazov testvérek*, 1879-80).⁷ A poémában Jézus, miután az inkvizítor befejezte monológját, csendesén odamegy hozzá és megcsókolja az ajkát. „Az öregember megremeg. [...] A csók égeti a szívét”.⁸ Raszkolnyikovban (*Bűn és bűnhődés*, 1866) akkor kezdődik el a változás, amikor a kórház ablakából meglátja a rá várakozó Szonyát. Dosztojevszkij e folyamatot a „szív”

⁴ Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Fordította Berényi Gábor. In Uó.: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest, 1991, 62. o. Az emberi méltóság fogalmáról részletesebben lásd: Barcsi Tamás: *Az emberi méltóság filozófiája*. Typotex, Budapest, 2013.

⁵ Barcsi 2014: 73-87. o.

⁶ Bahtyin, Mihail: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Fordította: Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István, Horváth Géza. Gond-Cura – Osiris, Budapest, 2001.

⁷ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A Karamazov testvérek I-II*. Fordította: Makai Imre. Jelenkor, Pécs, 2004.

⁸ Uo. I. kötet 332. o.

ébredéseként írja le: „mintha szíven ütötték volna”, „valami vágyakozás fájdtotta és zaklatta a szívét”, „mindkettőjük szívében az élet kiapadhatatlan forrása fakadt a másik számára”.⁹

Dosztojevszkijnél a gyilkosság mellett a szegénység, a halálbüntetés és a rabság is az emberi méltóság sérelmeként jelenik meg. A II. fejezetben ezt az állítást igazolom (a teljesség igénye nélkül), tanulmányom III. részében pedig *A kamasz* című regényt (1875)¹⁰ elemzem, kitérve más dosztojevszkiji művekkel való összefüggésekre, és rámutatok, hogy miként jelenik meg a regényben az emberektől való elhatárolódás eszméje, a spekulatív szeretet és a „szív” méltósága.

II. Az emberi méltóság sérelmének néhány változata: szegénység, halálbüntetés, rabság

Dosztojevszkij számos művében rámutat a szélsőséges szegénység megalázó voltára. A *Bűn és bűnhődés*ben Katyerina Ivanovna, Marmeladov egykor jobb napokat látott felesége megpróbálja megőrizni emberi tartását a legborzalmasabb körülmények között is. Dosztojevszkij megfogalmazása szerint a „szegények büszkesége” jellemzi, meg akarja mutatni a halotti tor méltó megszervezésével, hogy ő sem rosszabb, mint más, erre akár az utolsó félretett garasát is rászánja.¹¹ Katyerina Ivanovnána ahhoz, hogy helyreállíthassa az önbecsülését, a környezetében lévők elismerésére van szüksége, ennek elmaradása vezet az összeomlásához.

Az emberi méltóság és a szegénység összefüggésének részletes tárgyalására ezen a helyen nincs lehetőség, annyit azonban megjegyeznék, hogy felfogásom szerint az emberi méltóság tisztelete elvéből levezethető a gondoskodás legalább minimális szintű biztosításának állami kötelezettsége.¹² Nem beszélhetünk az ember önértékéből következő önkiteljesítési lehetőségéről, a jó élet bármely értelmezésének megvalósításáról, ha valaki nem jut hozzá az ún. abszolút szükségletekhez, tehát élelemhez, ruházathoz, fedélhez és orvosi ellátáshoz.¹³ Az emberi méltóság tiszteletének elvéből minimumkövetelményként az abszolút szükségletek biztosítása következik, de azt is mondhatjuk, hogy az emberi méltóság tiszteletével összeférhetetlen az ennél tágabban értett szegénység is. Az abszolút szükségletek kielégítése esetén is beszélhetünk szegénységről, például, ha tekintetbe vesszük az egyén képességeit is, amikor azt vizsgáljuk, hogy milyen javakkal, jövedelmekkel rendelkezik, illetve, ha figyelembe vesszük, mi kell ahhoz, hogy a szegényt elkerülve tudjon élni valaki egy adott közösségben. Az utóbbi az önmegbecsülés alapfeltételét jelenti: az egyénnek szüksége van az önmagához való pozitív viszony kialakításához, hogy életmódját, teljesítményét értékesnek ismerjék el az adott közösségben,¹⁴ de mindenekelőtt arra van szüksége, hogy a közösségben szegény nélkül tudjon élni. Adam Smith például a fogyasztási javakon belül megkülönbözteti az életszükségleti javakat és a fényűzési cikkeket. Életszükségleti javak alatt Smith nemcsak azokat a javakat érti, amelyek az élet fenntartásához elengedhetetlenül szükségesek, hanem azokat is, amelyeknek hiánya „az ország szokásai szerint még a legalacsonyabb néposztályokban is a tisztességes

⁹ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Bűn és bűnhődés*. Fordította: Görög Imre és G. Beke Margit. Európa, Budapest, 1993, 643-645. o.

¹⁰ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A kamasz*. Fordította: Szöllősy Klára. Jelenkor, Pécs, 2007.

¹¹ *Bűn és bűnhődés* 444. o.

¹² Lásd erről: Barcsi 2013.

¹³ Vö. Dussel, Enrique: *Dignity: Its Denial and Recognition in a Specific Context of Liberation*. In *The Discourse of Human Dignity*, Concilium, 2003/2, SCM Press, London, 99-100. o.

¹⁴ Vö. Honneth, Axel: *Harc az elismerésért*. Fordította: Weiss János. L' Harmattan, Budapest, 2013. Honneth az önmegbecsülés mellett az önbizalom és az öntisztelet fontosságára is rámutat, ezek a három alapvető elismerési forma megvalósulásából adódnak.

embereknél nem illendőnek mondható”.¹⁵ Egy vászoning szoros értelemben nem életszükséglet – mutat rá Smith –, a görögök és a rómaiak is jól éltek vászonnemű nélkül, de a 18. századi Európa nagyobb részén egy tisztességes napszámos röstellt nyilvánosan vászoning nélkül mutatkozni, mert ennek hiánya a szegénységnek olyan szégyenteljes fokát jelentette, amelyről azt gondolták, hogy senki sem kerülhet ilyen helyzetbe „egészen rossz magaviselet nélkül”.¹⁶ Ugyanígy a szokás tette a 18. századi Angliában a bőrcipőt életszükségleti tárggyá: a legszegényebb tisztességes férfi, vagy nő is szégyellte cipő nélkül nyilvánosan megjelenni.¹⁷

Marmeladovék nem emberhez méltó körülmények között élnek, ahogy Dosztojevszkij első regényében, az 1845-ös *Szegény emberekben* Gorskovék, vagy *A Karamazov testvérekben* Sznyegirjovék sem.¹⁸ Dosztojevszkij műveiből is nyilvánvaló, hogy ha valaki az alapvető javakhoz nagy nehezen hozzá is jut, a szegénységgel sok esetben együtt jár a megbecsülés hiánya, a társadalmi kirekesztettség, a lenézés. *A Szegény emberek* kishivatalnok főhőse, Makar Gyevuskin úgy látja, hogy az ember nem becsülheti magát, és mások sem őt, ha már annyira szegény, hogy nem tud teázni, vagy nincsen talpa a csizmájának: „teát sem inni – az már valósággal szégyen” – állapítja meg Makar, illetve úgy látja, hogy „az ember a felebarátai miatt jár köpenyben, talán csizmát is csak ömiattuk hord. [...] a csizma nekem arra kell, hogy megóvjam becsületemet és jó hírnevemet”.¹⁹ Makar szeretetből fakadó önfeláldozása miatt – Varvara Alekszejevna-t segíti – teljesen elszegényedik, gombjai leesnek, csizmája talpát elhagyja. Makar a szeretet és az önmegebecsülés fenntartása között az előbbit választja, még ha ez belső konfliktust is okoz számára (a szeretett nőt aztán elveszíti, amikor Varvara Alekszejevna hozzámege az őt korábban megalázó Bikovhoz).

Áttérve a halálbüntetés kérdésére, érdemes felidézni *A félkegyelmű* című regény (1868) elejét.²⁰ Miskin herceg a Japancsinéknál tett első látogatásakor háromszor is utal a halálbüntetésre. Először a komornyiknak számol be arról, hogy Lyonban látott egy guillotine-nal végrehajtott kivégzést, aztán a Japancsin lányokkal és anyjukkal folytatott beszélgetés során veti fel a témát és elmondja a kivégzésre kivezetett, majd kegyelmet kapott ember történetét, majd eljátszik a gondolattal, hogy mit is élhetett át a guillotine-nal kivégzett ember az utolsó pillanataiban. A halálbüntetéstől megmenekült férfi története az élet értékéről szól, hiszen a kivégzés előtt minden másodperc óriási jelentőségre tesz szert. Ha mégsem végeznék ki, akkor többet egyetlen percet sem fecsérelné el – fogadkozik a halálraítélt, aki végül kegyelmet kap (köztudomású, hogy Dosztojevszkij is ez történt), de aztán nem tudja megtartani az önmagának tett ígéretet. A halálbüntetés – véli Miskin –, ugyanúgy a Ne ölj! parancs megszegését jelenti, mint egy gyilkosság, sőt összehasonlíthatatlanul nagyobb bűn, mint az, amelyért végrehajtják az ítéletet. Mert olyan fokú kegyetlenséget, „lélektiprást” jelent, ami nem indokolható semmilyen esetben: itt a halál bekövetkeztének bizonyossága miatt az utolsó reményt is elveszik az embertől, amely még annak is megvan, aki például egy rablógyilkosság áldozataként menekülni próbál.²¹ Itt lényegében arról beszél Miskin, hogy a halálbüntetés azért elvetendő, mert nem emberként kezelnek egy emberi lényt, akivel, legyen bármilyen bűnös is, így nem bánhatunk. Ebben az esetben az elrettentés eszközeként használják az embert, elvéve tőle az életben maradás reményét. Miskin szerint ezzel indokolhatatlan lelki fájdalmat okoznak neki, ráadásul, ha a kivégzés nyilvános, az elítélt sokak megvető tekintetétől kísérvé megy a halálba.

¹⁵ Smith, Adam: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* I. Fordította: Éber Ernő, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940, 393. o.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Szegény emberek*. Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet. In Uő.: *Kisregények és elbeszélések*. Első kötet, Európa Kiadó – Kárpáti Kiadó, Budapest – Uzsgorod, 1965.

¹⁹ Uo. 11., 104. o.

²⁰ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A félkegyelmű*. Fordította: Makai Imre. Jelenkor, Pécs, 2002.

²¹ Uo. 26-28., 68-75. o.

Talán nem felesleges ezeket a gondolatokat párhuzamba állítani Ippolit „gyónásával” – amiről szintén *A félkegyelműben* olvashatunk –, ebben a fiú összefoglalja nézeteit és megindokolja, miért akar öngyilkos lenni. A tüdőbeteg Ippolit, akinek néhány hete van csak hátra, a világrend által megsértett Dosztojevszkij hősök közé tartozik. A Lebegyev nyaralójában összegyűlteknek felolvasott vallomása, ahogy személyisége is, tele van ellentmondással. Környezetét képtelen elviselni, mégis az egyéni jócselekedetek fontosságáról szól, elmesélve az egyik ilyen tettét is. Bevallja, hogy soha nem tudta, minden kívánsága ellenére sem, elképzelni, hogy nincs jövőendő élet és nincs gondviselés, de mivel úgysem érthetjük meg ennek törvényeit, ezért éppen annyira védhető álláspont a helyzetünkbe való belenyugvás, mint a tiltakozás az ellen. Ippolit a Rogozsinnál függő Jézus-képre (ifjabb Hans Holbein *A halott krisztus teste a sírban* című festményének másolatára) utal: e kép alapján a természetet „óriási, kérlelhetetlen és néma vadállatnak”, vagy „egy újabb szerkezetű óriási gépnek” tudja csak elképzelni, amely még a Lázárt feltámasztó Jézust is érzéketlenül magába nyelte.²² Ez a fenevad most őt készül benyelni, a halálos ítéletet megkapta, de miért kell neki megvárni az ítéletben kiszabott két-három hetes határidő leteltét? Ippolit úgy véli, ebben a helyzetben egyetlen emberhez méltó tett van: az öngyilkosság, tehát a lázadás az élet „rendje” ellen, amelyet akkor akar elkövetni, amikor felkel a nap, egyenesen az élet forrására tekintve. A fiú napfelkeltére időzíti beszéde befejezését és megkísérli az öngyilkosságot, de a pisztolya nem működik, mert elfelejtett gyutacsot tenni bele.

Kérdésként merülhet fel ezek után, hogy ha a halálbüntetést azért vetjük el, mert elveszi a reményt az embertől, akkor hogyan ítéljük meg a halálos beteg ember helyzetét? Reményről itt sem lehet szó, ezért is beszél Ippolit „halálos ítéletről”, csak itt az „ítélet végrehajtásának” időpontja nem ismert. Ha azt mondjuk, hogy a halálbüntetés esetében eszközként tekintünk az emberre, Ippolit érvei szerint a betegség miatti haldoklás során hasonló a helyzet: itt az ember a természeti folyamatok eszköze csupán. Ebből valóban következhetne az, hogy az emberhez az méltó, ha tiltakozik ez ellen és él a tett utolsó lehetőségével. Persze a halálbüntetést és a betegség miatti haldoklást nem feltétlenül evidens közös nevezőre hozni, hiszen az előbbi esetben embertársai olyan valakit küldenek a halálba, aki még élhetne, akár hosszú éveket is, az utóbbi esetben pedig az élet nem emberi döntés miatt fejeződik be, hanem természeti folyamatok következtében. Míg az előbbi emberek által visszavonható, az utóbbi nem (a kezeléssel legfeljebb kitolható a halál bekövetkezése). Halálos betegség esetén az ember csak annyit tehet, hogy saját maga választja meg halála időpontját, és öngyilkos lesz. Persze milyen lázadás ez, tehetjük fel a kérdést, ha a halál amúgy is bekövetkezik? Ippolit maga is megjegyzi: ez nem nagy lázadás. Nem csupán a lázadás illúziójáról van szó? De talán még ezzel az illúzióval is jobb meghalni, mint tehetetlenül kivárni a halál bekövetkeztét. De felmerülhet az a kérdés is: az ilyen öngyilkosság nem eszközzé-tétel? Az egyén önmagát, saját életét használja fel a világrend elleni tiltakozás eszközeként. Egy keresztény gondolkodó számára ez ugyanúgy értékpusztítás, az Isteni Rendbe való beavatkozás, a „Ne ölj” parancs megsértése, mint bármilyen gyilkosság, de a kanti etika szerint is elutasítandó az öngyilkosság.²³ A halál méltóságának problémája ma is gyakran felmerül haldokló betegek vonatkozásában elsősorban az önkéntes (aktív) eutanázia, vagy az ún. asszisztált öngyilkosság erkölcsi megítélése kapcsán, itt persze nem kifejezetten a világrend elleni lázadás az indok, hanem a gyógyíthatatlan betegséggel járó elviselhetetlen szenvedéstől való szabadulás (emögött azonban ott van a természetes haldoklási folyamat elutasítása, illetve ott lehet kifejezetten a világrend – amelyben létezik ilyen szenvedés – elleni lázadás is). Ippolit persze maga is bizonytalan lázadása

²² Uo. 454. o.

²³ Kant: i. m. 62. o. Van azonban olyan, kantiánus emberi méltóság-értelmezés is, amely szerint az öngyilkosság, az asszisztált öngyilkosság, illetve az eutanázia (az utóbbiak bizonyos feltételek fennállása mellett) nem sértik az emberi méltóság tisztelete elvét. Vö. Barcsi 2013, illetve Barcsi Tamás – Kőműves Sándor – Nemes László: Életvégi döntések. L'Harmattan, Budapest, 2024.

helyességében, de mindenképpen nyomot akar hagyni, ha már életében nem hozhatott létre semmi nagyszerűt, akkor legalább halála legyen jelentőségteljes. Elsősorban persze azért olvassa fel nyilvánosan a gyónását, hogy megpróbálják lebeszélni a tervéről, hogy érezze a szeretetet (ezt a magyarázatot említi a herceg is Aglájának). A jelenlévők többsége részéről azonban nem tapasztal ilyen érzéseket, félresikerült kísérlete pedig leginkább nevetést vált ki.

A halálbüntetés mellett a kényszermunka büntetésének problematikussága is megjelenik Dosztojevszkijnél. Az író saját élményein alapuló *Feljegyzések a holtak házából* című könyv (1860-64) bemutatja, hogy a kényszermunkatábor fogvatartottai milyen módon próbálják átvészelni a sokszor tíz-húsz éves büntetésüket olyan módon, hogy ne veszítsék el teljesen ember voltukat.²⁴ Ebben nagy szerepe van a szabadságról való álmodozásnak, a kényszerű munka után a barakkban, saját akaratból végzett tevékenységnek, amely a pénzhez jutás lehetőségét is jelenti. A pénz pedig a szabadság illúzióját teremti meg a fegyházban: a fegyenc alkoholt vásárolhat és egy előre kijelölt „ünnepi napon” mulatozhat a teljes lerészegedésig. Aztán minden megy tovább, de ennek a napnak az ígérete sokat jelent számukra, mint ahogy a hivatalos ünnepeké is (nagy jelentőséggel bír a rabok karácsonyi színelőadása). Azok az emberek, akik korlátlan hatalmat kapnak más emberek fölött, előbb-utóbb elvesztik uralmukat a saját érzéseik felett, elhatalmasodik rajtuk a zsarnokság, szinte betegséggé válik. A vesszőzés, botozás elembertelenítő hatású az egész közösségre nézve is: „az a jog, hogy egyik ember a másik felett testi fenytést gyakorolhasson, súlyos fekélye a társadalomnak, és az egyik legerősebb eszköz arra, hogy csirájában megfojtsa minden állampolgári méltóságot, és teljes mértékben megveti alapját a társadalom feltétlen és elháríthatatlan felbomlásának.”²⁵

III. Az elhatárolódás-eszmétől a spekulatív szereteten át a „lelki szépség” zarándokának méltóságáig

Az eszme, a szenvedély és a „szív” összeütközéseként értékelhetjük *A kamasz* című regényt, amelynek három legfontosabb alakja Arkagyij Dolgorukij, Andrej Petrovics Verszilov és Makar Dolgorukij. A házasságon kívül született Arkagyij életében sem a nemzőapja (Verszilov), sem az a férfi, akinek hivatalosan a nevét viseli (Makar), nincs jelen sokáig, ahogy anyjától is távol nevelődik: az elveszettség, a folytonos identitás-keresés meghatározó jellemzője a fiúnak. Dosztojevszkij *Az író naplójában* úgy utal regényére, mint amelyben ismét egy „véletlen” családot mutat be.²⁶ Arkagyijt a gimnázium elvégzése után Verszilov Pétervárra hívja, egy álláslehetőségre utalva. Arkagyij nem szereti a szüleit, hiszen magára hagyták, ugyanakkor vágyik is a közelségükre, ezért nem tud nemet mondani az ajánlatra, elutazik Pétervárra, terve szerint csak egy kis időre, hogy aztán végleg szakítson velük. Mind a kamasz, mind Verszilov személyisége tele van ellentmondással a Dosztojevszkij-főhősök többségéhez hasonlóan. Arkagyij magányos éve alatt az „odújában” egy eszmét dolgozott ki, amely a többi

²⁴ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Feljegyzések a holtak házából*. Fordította: Wessely László. Európa, Budapest, 1979.

²⁵ Uo. 236-237. o.

²⁶ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Leendő regényem*. Ismét egy „véletlen” család. Fordította: Grigássy Éva. In Uő.: *Tanulmányok, levelek, vallomások*. Fordította: G. Lányi Márta, Grigássy Éva, Király Zsuzsa, Kulcsár Aurél, Makai Imre, Recski Ágnes, S. Nyíró József, Szabó Mária. Magyar Helikon, Budapest, 1972, 41. o. Az éppen megözvegyült Verszilov elszerette cselédjének, a később zarándokká lett Makar Dolgorukijnak a feleségét: ebből a kapcsolatból született meg Arkagyij és húga. Bár viszonyukat sosem törvényesítették, Verszilov mindenhova magával vitte választottját, hosszabb utazásai kivételével (korábbi házasságából származó gyermekei a rokonoknál nevelődtek). Arkagyijt intézetbe adták, majd gimnáziumba járt Moszkvában, távol anyjától és Verszilovtól. Mivel Verszilov időközben tönkrement és az előkelő társaság is elfordult tőle, szegénységben, egy kis lakásban él Arkagyij anyjával, Szonyával és testvérével, Lizával. Vö. *A kamasz*.

emberrel való szembenálláson alapul („eszmém – a kuckó”)²⁷, ugyanakkor vágyik az emberek elismerésére, szeretetére. Ez utóbbiért persze megveti magát („Ezt a vágyat, hogy az emberek nyakába ugorjam – azért, hogy derék, jó fickónak tekintsenek és ölelgessenek ... szégyeneim leggyalázatosabbikának tekintem”)²⁸, csakúgy, mint a *Feljegyzések az egérlyukból* (1864) hőse.²⁹ Attól megkülönbözteti azonban, hogy a fiú még képes a „szív méltósága” alapján cselekedni, érzéseit egyre kevésbé tudja elnyomni magában, köszönhetően az elszigetelődés (ideiglenesnek tekintett) feladásának, és az őt ért hatásoknak. Arkagyij kijelenti, hogy nem szereti a nőket, mégis első látásra beleszeret Katyerina Nyikolajevnába. Ellenséges Verszilovval, ugyanakkor vonzódik is hozzá. Eszméjének lényege, hogy a kitartás, a folyamatosság, az aszkétaság, a bátorság, a magány és a titoktartás „fegyverével” sok pénzt fog összegyűjteni, és olyan gazdag lesz, mint Rothschild. Mindenkinél jobban akar érteni a tőzsdéhez, a bankszakmához, az üzleti élethez. A megszerzett pénzt nem költi majd el, nagyon egyszerűen fog élni. Tudja, hogy terveihez kitartás és lelki erő szükséges, ezért még a „kuckójában” különböző kísérleteket végez, hogy birtokában van-e ezeknek a tulajdonságoknak. Zsebpénzét nem költi el, hanem összegyűjti, szándékosan alig vesz magához ételt, bizonyítva saját magának, hogy az éhezés sem okoz számára problémát. Mi a célja mindezzel? A magány és a hatalom. Elhatárolódnival az emberektől és élvezni a pénzzel járó hatalmat, hiszen az „még a senkit is az első helyre emeli”.³⁰ Nem fogja nyilvánosságra hozni gazdagságát, tehát nem akar élni hatalmával, elég lesz neki, ha a legteljesebb szabadság, a hatalom, az erő biztos tudatát érzi. Sőt, ha már elég pénze lesz, szétosztja az egész vagyontát, ezzel is szabadságát, hatalmát bizonyítja, nem másnak, saját magának.³¹

Dosztojevszkij *A játékos* (1866) című kisregényében Alexis is azt vallja: „A pénz – minden.”³² A házitanító ezzel arra utal, hogy a polgári társadalomban a gazdagság jelenti a legnagyobb hatalmat, ezért ő is ennek megszerzésére kíván törekedni, még hozzá a szerencsejáték segítségével. Pénzét nem akarja befektetni, örökölni hagyni utódaira – élesen szembeállítja magát a becsületes munkával pénzt gyűjtögető német „Vaterral” –, ő is csak a gazdagság erejét akarja élvezni.³³ Bár Alexis szintén elsősorban önmagának szeretné bizonyítani a saját nagyságát, de nem kíván lemondani az emberek csodálatáról sem, ha ez csak addig tart is, ameddig fényűző életet tud élni a pénzéből.³⁴ Álmát megvalósítja, hiszen első játékával tetemes összeghez jut, így rövid ideig élvezheti az áhított hatalmat, de szerelmét, barátait elveszti. Egy idő után már csak a játék számít neki: saját megítélése szerint csupán akkor emelkedik az „emberek sorába”, ha nyer.³⁵

Visszatérve *A kamaszhoz* (amelyben szintén szerepet kap a szerencsejáték): Arkagyij valójában arra törekszik, hogy azok, akik megalázták, vagy akik csak egy kamasznak látják, elismerjék és csodálják őt, erre konkrétan is utal egy helyen („az a tudat, hogy bármily nevetségesnek, megalázottnak látszom is, kincset érő erő lakozik bennem, amely egy napon majd rákényszeríti őket, valamennyiüket, hogy megváltoztassák rólam a véleményüket – ez [...] volt akkoriban egyetlen erőforrásom, fényem, méltóságom, fegyverem és

²⁷ Uo. 61. o.

²⁸ Uo. 60-61. o.

²⁹ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Feljegyzések az egérlyukból*. Fordította: Makai Imre. Európa, Budapest, 1982.

³⁰ A kamasz, 97. o.

³¹ Arkagyij eszméjéről lásd: uo. 86-101. o.

³² Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *A játékos*. Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet. In Uő.: *Egy nevetséges ember álma*, Kisregények. Európa, Budapest, 1980, 168. o.

³³ Uo. 162-163. o.

³⁴ Alexis nagyság iránti vonzalmát bizonyítja, hogy munkaadója nevelt lánya, az elérhetetlennek tűnő Polina iránt érez szerelmet. Őt is birtokolni akarja, és a rouletten nyert pénzének felajánlásával akarja bizonyítani szerelmét. A büszke lány viszont ebben azt látja, hogy meg akarják vásárolni, és hiába érez a férfi iránt vonzalmat, elhagyja őt.

³⁵ Uo. 298. o.

vigasztalásom”).³⁶ Az dühíti fel legjobban, ha semmibe veszik – például amikor Szokolszkij herceg megtagadja, tolvajnak nevezik és kidobják a játékteremből, vagy amikor Bjoring félrelöki. Szüksége van a körülötte levők elismerésére pozitív én-képe kialakításához, ezért eszméjének az a része, hogy gazdagsága esetén megelégszik majd az erő, a hatalom magányos tudatával, önáltatás csupán.

Arkagyijban, csakúgy, mint Raszkolnyikovban (*Bűn és bűnhődés*), de kevésbé kiélezett formában, az Én mindenkit felülmúló értékességét állító eszme és a „szív” szerinti méltóság-értelmezés küzd egymással. Arkagyij könnyebben eltéríthető eszméjének megvalósításától, mint Raszkolnyikov, hiszen Péterváron, a környezet hatására feladja, vagy legalábbis elhalasztja eszméje tettekre váltását (költekező életmódot él, nem gyűjti a pénzt, és az aszkétizmus sem jellemző rá). Főként a szenvedélye téríti el eszméjétől, bár a „szíve” is egyre inkább „felébred”. Már a korábbi életszakaszában is voltak arra utaló jelek, hogy eszméjét nem fogja tudni megvalósítani eredeti formájában, mert túlságosan is hajlamos az érzéseire hallgatni az ész parancsaival szemben. Erre utal a talált kislány esete, akiről aszketikus kísérletei során gyűjtött pénzével gondoskodik, majd mindent megtesz a gyógyulásáért és végül a saját pénzén temetteti el. Arkagyij azért van tele gyűlölettel, mert magányosan, szeretet nélkül telt a gyermek- és ifjúkora, folyamatosan megaláztatások érték (lásd a Touchard-intézetben történeteket), ez vezetett eszméjéhez. Pétervárott a legkülönbözőbb hatások érik, a szintén belső harcokkal küszködő Verszilov, vagy Szokolszkij herceg mellett a „szív” útján járó anyja, húga és különösen Makar Dolgorukij is erős befolyással van rá. A világi hívságok csábítása, a viszonzatlan szerelem kínjai és játékszenvedélye ugyancsak meghatározzák viselkedését, amely a különböző hatások elegyeként meglehetősen zavarttá válik. Olykor a szenvedély, máskor az eszme-Én (miszerint nagyon is igaza van, mikor az emberektől való elhatárolódást tervezi), néhol pedig a szeretet-elv határozza meg a fiú gondolatait, illetve cselekedeteit (ezek váltakoznak például akkor is, amikor azt fontolgatja, hogy mit tegyen a birtokában lévő dokumentummal).

Arkagyij a tapasztalatlansága miatt sokszor tévesen ítéli meg az embereket, nem jól ismeri fel a köztük lévő viszonyokat. A legnagyobb gondot apja, Verszilov okozza neki, akit nem tud kiismerni: amikor már úgy gondolja, hogy megfejtette a titkát, személyiségének egy újabb aspektusa mutatkozik meg előtte. Verszilov nem csak a kamasz életében játszik meghatározó szerepet, hiszen ahogy az *Ördögökben* (1871-72) a legtöbb szereplő sorsát Sztavrogin befolyásolja,³⁷ itt ő az, aki körül „mindenki kering”. A kettejük közti alapvető különbség abban áll, hogy Verszilov rátalett arra az eszmére – ez a „genfi eszme: erény Krisztus nélkül”, az emberiség szeretetben való egyesítése –, amely életének alapelveül szolgál.³⁸ Esetében elsősorban az a probléma, hogy eszméje, szándékai és tényleges élete, viselkedése között meglehetősen nagy a szakadék, mivel szenvedélyessége, „bűnre” való hajlama eltéríti őt az eszméjének megfelelő élettől. Verszilovnál nem valamilyen, az emberekkel szemben megfogalmazott eszméről van szó – mint a *Feljegyzések az egérlyukból* hősnél, vagy Raszkolnyikovnál, vagy Sztavrogin „metafizikai kísérletei” esetében –, viszont nem is a belső fényel bíró „szív”, tehát a krisztusi szereteteszmény útját követi. A szeretet Verszilovnál a spekulatív ész terméke, amelyet sok esetben képtelen megvalósítani erős szenvedélyei ellenében. Amikor a szeretet-elvnek megfelelően cselekszik, akkor is jelen van a kimódoltság, az előre elhatározottság, a másik problémájának nem megfelelő kezelése, hiszen nem képes megfelelően átérezni a körülötte levők nehézségeit. Csupán action gratuite-ok, hirtelen hőstettek jellemzik (például Emsben felajánlja, hogy elveszi a Szokolszkij hercegtől teherbe esett Ligyija Ahmakovát, aztán annak halála után gondoskodik a gyerekekről, de ide sorolható

³⁶ A kamasz, 311-312. o.

³⁷ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Ördögök*. Fordította: Makai Imre. Jelenkor, Pécs, 2005.

³⁸ A kamasz 235. o.

az is, amikor visszautasítja az örökséget, bár rossz anyagi helyzetben van).³⁹ Ezekkel sokszor pont a kívánt cél ellenkezőjét éri el, lásd Olja történetét: pénzt ad a fiatal lánynak, aki ezt félreérti és újabb megalázásnak tekinti, ezért felakasztja magát. Verszilov két nő, a madonnai és szodomai ideál, Arkagyij anyja és Katyerina Nyikolajevna között vívódik, az egyik ártatlan, természetes, feltétel nélküli szeretetre képes, benne a lelki szépség vonzza, a gyönyörű, világias, érzéki, önérdekkövető másik pedig örült szenvedélyt vált ki belőle. Fia hasonló érzéseket él át, csodálja anyját, felismeri különleges értékét, ugyanakkor Katyerina Nyikolajevnába is beleszeret.

Verszilov ellentmondásossága nem csak az eszme és a tényleges cselekedetek, a szeretet és a szenvedély közti harc vonatkozásában jelentkezik, de eszméjét is kettősség hatja át: az Isteni Rend tételezése, illetve annak elutasítása. Verszilov szerint a megújulás kulcsa a talán csak „ezer” orosz kozmopolita nemes (amelybe ő is beletartozik), akik úgy oroszok, hogy teljes egészében európaiak is, Franciaországban franciák, németek között németek, amíg a francia nem tud más lenni, mint francia, és a német is csak német marad. Az európai ateizmussal, a forradalmárokkal szemben az orosz nemes az eszmék összebékítését képviseli. Verszilov Európában szembesült a „gyújtogatókkal”, Isten elutasításával, és időnként nem tudta elképzelni, hogyan élhet az ember Isten nélkül, pedig a saját hite sem volt erős. Aztán felmerült benne az Isten nélküli aranykor képe. Miután az „átkozódás, fütty és sárdobálás” véget ér és az emberek magukra maradnak, megragadják majd egymás kezét, mert rádöbbennek az életük végességére és értékére, új szemmel kezdik nézni egymást és a természetet: „az a nagy szeretetfölösleg, amely azelőtt a halhatatlanságot jelentő Valakihez szállt, mindenkiből kiáradna a természetre, a világra, az emberekre, minden csepp fűszálra”.⁴⁰ Verszilov fantazmagóriának nevezi mindezt, de mégis gyakran elképzei. Annak ellenére, hogy deistának vallja magát, mégis úgy tudja csak befejezni látomását, hogy Krisztus megjelenik az elárvult emberek között, feléjük nyújtja a kezét és azt kérdezi: „Hogyan feledkeztetek meg rólam?”, aztán felzendül az „új, utolsó feltámadás” himnusz.⁴¹ Verszilov aranykorról szőtt vízióját ugyanaz a Claude Lorrain kép ihleti, amelyik az *Ördögök* Sztavroginjára is hatással van. *A Karamazov testvérekben* Ivan Karamazov egyik poémája szintén az Isten nélküli aranykor eljövételét vetíti előre.⁴²

Ebben a vonatkozásban érdemes röviden kitérni az *Egy nevetséges ember álma* (1877) című elbeszélésre, amelynek hőse úgy érzi, hogy minden mindegy a világon és öngyilkosságra készül, amelyet nem tud végrehajtani, mert előzőleg elzavart egy segítséget kérő kislányt az utcán, és nem érti, ha minden mindegy, akkor miért érez sajnálatot. Álmod lát, amelyben egy a Földhöz hasonló bolygóra kerül, ahol paradicsomi egységben, harmóniában élnek az emberek, ő pedig akaratán kívül megrontja őket, megjelenik a hazugság, a kéjvágy, a féltékenység, a kegyetlenség, megindul a harc az elkülönülésért, az egyéniségért, a tudás megszerzéséért. Az addig természetes egység helyett megjelenik az egység eszméje: „Amikor gonoszak lettek, testvériességről és emberiségről kezdtek beszélni, és megértették ezeket az eszméket.”⁴³ De az egyéniséghez való ragaszkodás, az önzés lehetetlenné teszi a testvériség megvalósítását. A „nevetséges ember” felébredve álmából, tisztán látja, hogy a szeretet igazságának (ami egy egyszerű elvben összefoglalható: „szerezd a többieket úgy, mint magadat”) megfelelően kell élnie, ezt kell hirdetnie.⁴⁴ Itt nem az aranykorról való spekulációról van szó, mint Verszilovnál (vagy Ivannál), hanem az egység egzisztenciális élményéről („Nem, nem az eszemmel találtam

³⁹ A hirtelen hőstett fogalmáról lásd Fehér Ferenc: Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuum válsága. Cserépfalvi, Budapest, 1994, 157-160. o.

⁴⁰ A kamasz 515. o.

⁴¹ Uo. 516. o.

⁴² A Geológiai kataklizma poémáját lásd: A Karamazov testvérek 2. kötet 406-408. o.

⁴³ Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Egy nevetséges ember álma. Fordította: Makai Imre. In Uő.: Egy nevetséges ember álma. Kisregények. Európa, Budapest, 1980, 498. o.

⁴⁴ Uo. 501-502. o.

ki, hanem láttam, láttam, és élő képe örökre megtöltötte lelkemet”)⁴⁵, amely megváltoztatja az álmodó életét (Sztavroginnak is az álma hatására ébred fel a lelkiismerete, de ő nem tud a szeretet mellett elköteleződni).

Verszilov úgy véli, hogy fizikai képtelenség szeretni felebarátunkat, lehetetlen úgy szeretni az embereket, amilyenek, mégis szeretni kell őket, erőt véve magunkon: tegyük velük jót, aztán menjünk el mellettük. Az emberiség szeretete álláspontja szerint pusztán gondolati konstrukció, ilyenkor azt az emberiséget szeretjük, amit önmagunk alkotunk meg (és valójában önmagunkat alkotjuk meg, így önmagunkat szeretjük).⁴⁶ Verszilov szerint az eszmét szolgáló embernek kötelessége, hogy legalább egyvalakit gyakorlatilag is boldoggá tegyen.⁴⁷ Arkagyij „könyvszagúnak” nevezi ezt a kijelentést, és igaza van, ez is csupán a spekulatív ész terméke, gondolati elhatározás, amely csak kudarchoz vezethet. Tényleg ez történik Verszilov esetében, hiszen az említett egyvalaki Arkagyij anyja, Szonya lehetne, de őt sem képes boldoggá tenni, hiába vonzódik hozzá „humánus emberi szeretettel”, szeszélyessége, ridegsége, a nő megalázkodásának eltérése miatt nincs szó valódi szeretetről és Szonya boldogságáról.⁴⁸ Verszilovot továbbá olyannyira megbabonázta a Rajna-vidéken történt találkozásukkor Katyerina Nyikolajevna, hogy úgy érzi, nem szabad többé, fátumról beszél. Szimbolikus jelentősége van, hogy mielőtt újra találkozik Katyerina Nyikolajevnával és elbúcsúzik Szonyától, eltöri Makar „örökségét”, az ikont, amely két darabra hasad szét.⁴⁹

Arkagyij életfelfogásának alakulására meghatározó befolyással van az a férfi is, akinek a nevét viseli, Makar Dolgorukij, a zarándok. Betegségéből való lábadozása idején találkozik először vele: Makar is beteg, érzi a halál közelségét, meghalni tér „haza” Verszilovékhoz, hiszen mégiscsak ők jelentik számára a családot. Az öreg szelíd, megbocsátó, a „szív” embere, telve az Isten teremtette világ iránti csodálattal. Nem véletlen, hogy Arkagyij egy verőfényes napon ismeri meg Makart, és rögtön vonzódni kezd hozzá, az idős zarándok „lelki szépsége” megindítja a szívét („a lelkem mintegy kigyúlt” – jegyzi meg a fiú, ennek jele, hogy végigsimítja anyja arcát, pedig ez mozdulat egyáltalán nem jellemző rá).⁵⁰ Havasi Ágnes utal rá, hogy a lelki szépség értelmében használt orosz szó nemességet is jelent, és Makar így felfogott nemessége áll szemben Verszilov társadalmi rang értelemben felfogott nemességével.⁵¹ Az öreg sztareci, tanítói vonásokat hordoz, de ő nem a kolostorban találta meg hivatását, hanem a zarándoklat, a folyamatos úton-lét során, amely alatt mindig azokat az embereket szolgálta, akik éppen körülvették.⁵² Makar az Istennek tetsző, imádságos életre biztatja a fiút, és úgy véli, hogy igazi istentagadók csak kevesen vannak, mert az ember nem bírja ki, hogy valamit ne imádjon és a bálványimádók bálványaikban Istent keresik.⁵³ Arkagyijnek a tudomány nevében feltett provokatív kérdéseire a maga egyszerűségében is bölcs válaszokat ad, nem filozófiai problémákon gyötrődik, hanem „szívének” megfelelően él, nem eszméit közli, hanem meséket mond az őt körülvevőknek és ezekből a mesékből – jegyzi meg Arkagyij – minden túlzásuk, olykor valótlanosságuk ellenére mindig valamilyen „egész” kerekedik, hallgatásuk közben pedig valamiféle révület, furcsa, könnyes meghatottság vesz erőt az emberen. Az öreg mindvégig megőrzi „víg kedélyét”, pedig haldoklik, és a halálában is van

⁴⁵ Uo. 502. o.

⁴⁶ A kamasz: 236-237. o.

⁴⁷ Uo. 518. o.

⁴⁸ Ezt maga Verszilov is tudja: uo. 519-521. o. A „humánus emberi szeretet” Arkagyij kifejezése.

⁴⁹ Uo. 556. o. Verszilov majdnem tragédiát okoz a Lambert-féle találkozón, hiszen az ájult Katyerina Nyikolajevnát először le akarja löni, majd miután visszatartják, a saját szívére célozva húzza meg a ravaszt, de Arkagyij időben félrerántja a kezét, ezért a golyó csak a vállába fúródik.

⁵⁰ Uo. 397. o.

⁵¹ Havasi Ágnes: Dosztojevskij szentjei. A pozitív szépségű hősök ortodox egyházi eredete. Pápai Református Teológiai Akadémia–L’ Harmattan, Pépa– Budapest, 2008, 69. o.

⁵² Uo. 67., 95. o.

⁵³ A kamasz 412. o.

valamilyen természetesség: megszokott zsámolyán ülve „megszakad a szíve”.⁵⁴ Verszilov, bár mélyen tiszteli az öreget, nem tudja követni, mert az eszme és a szenvedély hatásai alól nem tudja kivonni magát. Arkagyijt megérinti Makar szentsége, de benne is tovább folyik a „lelki szépség” és a „póklélek” közti harc (nem is érti, hogyan férhet össze egymással a legfennköltebb eszmény és legaljasabb gazság).⁵⁵

Arkagyijt a kis híján végzetesnek bizonyuló események és történetének elbeszélése megváltoztatta („átnevelte magát” az emlékezés során) és úgy érzi, új élet áll előtte. A belső küzdelem tehát eldőlt: a fiú a „lelki szépség” megvalósítására törekszik. Továbbra is meg akarja valósítani eszméjét, de teljesen átalakított formában (hogy mit is jelent ez, legfeljebb csak sejthetjük: talán a pénz megszerzésével és az egyszerű étellel az emberek javát akarja szolgálni). Verszilov szintén megváltozott, ha nem is lett belőle „Isten embere”, de böjtölni kezd, eljár templomba (bár a szertartást kifogásolja), és megmarad a madonna ideál, Szonya mellett, akinek a haját simogatja, kezét csókolgatja.⁵⁶

IV. Befejezőként

Láthattuk, hogy Dosztojevszkij regényeiben fontos gondolatok fogalmazódnak meg a szegénység és az emberi méltóság összefüggéséről, illetve az ember eszközzé tételének különböző formáiról. *A kamaszban* jelentős szerepet kap az elhatárolódáson alapuló méltóság-felfogás: Arkagyij eredeti eszméje az Én méltóságát csak másokkal szemben képes értelmezni. Verszilov szerint a kiválasztottak feladata az eszmék és az emberek összebékítése, és egy Isten nélküli aranykor eljövételét feltételezi, amikor az emberek kölcsönösen tisztelni és szeretni fogják egymást. A „szív” méltóságának megfelelő életet pedig Makar képviseli a regényben. Arkagyij feladja eredeti eszméjét, Verszilov cselekedeteivel hitelteleníti az általa hirdetett gondolatokat, egyedül Makar az, akiben semmi nem változik, még a halál közeledtével sem, ugyanúgy szereti Istent és az embereket. Egy olyan világban, ahol sokan önmagukban, egy eszmében, vagy valamilyen szenvedélyben találják meg azt a „bálványt”, amit imádkozhatnak. Mások eldobják az életüket: Olja az őt ért sértések miatt, Kraft pedig ideológiai okokból (mivel „tudományosan” kimutatta, hogy az orosz másodrendű fajta, ebből logikailag az következik számára, hogy aki orosz, annak nem érdemes élnie) követ el öngyilkosságot, de örült szenvedélyének tombolásakor Verszilov is maga ellen fordítja a fegyvert. Makar Dolgorukij Dosztojevszkij többi „fölbredt” szívű hőiséhez hasonlóan „természetesen”, az érzéseire hallgatva dicsőíti Istent, a világot, hirdeti az emberi élet értékét.

Irodalomjegyzék

Bahtyin, Mihail: Dosztojevszkij poétikájának problémái. Fordította: Könczöl Csaba, Szőke Katalin, Hetesi István, Horváth Géza. Gond-Cura – Osiris, Budapest, 2001.

Barcsi Tamás – Kőműves Sándor – Nemes László: Életvégi döntések. L'Harmattan, Budapest, 2024. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-179-9>

Barcsi Tamás: Három filozófiai kérdés az emberről. Attraktor, Máriabesnyő, 2016.

⁵⁴ Uo. 496. o.

⁵⁵ Uo. 418. o.

⁵⁶ Uo. 605-613. o.

Barcsi Tamás: A „Szív” méltósága: Az emberi méltóság és az elismerés problémája Dosztojevszkij műveiben. In Partitúra, 2014/2. szám, 51-92. o. <https://doi.org/10.17846/PA.2014.9.2.51-92>

Barcsi Tamás: Az emberi méltóság filozófiája. Typotex, Budapest, 2013.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: A kamasz. Fordította: Szöllősy Klára. Jelenkor, Pécs, 2007.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Ördögök. Fordította: Makai Imre. Jelenkor, Pécs, 2005.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: A Karamazov testvérek I-II. Fordította: Makai Imre. Jelenkor, Pécs, 2004.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: A félkegyelmű. Fordította: Makai Imre. Jelenkor, Pécs, 2002.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Bűn és bűnhődés. Fordította: Görög Imre és G. Beke Margit. Európa, Budapest, 1993.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Feljegyzések az egérlyukból. Fordította: Makai Imre. Európa, Budapest, 1982.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: A játékos. Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet. In Uő.: Egy nevetséges ember álma, Kisregények. Európa, Budapest, 1980.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Egy nevetséges ember álma. Fordította: Makai Imre. In Uő.: Egy nevetséges ember álma. Kisregények. Európa, Budapest, 1980.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Feljegyzések a holtak házából. Fordította: Wessely László. Európa, Budapest, 1979.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Leendő regényem. Ismét egy „véletlen” család. Fordította: Grigássy Éva. In Uő.: Tanulmányok, levelek, vallomások. Fordította: G. Lányi Márta, Grigássy Éva, Király Zsuzsa, Kulcsár Aurél, Makai Imre, Recski Ágnes, S. Nyíró József, Szabó Mária. Magyar Helikon, Budapest, 1972.

Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Szegény emberek. Fordította: Devecseriné Guthi Erzsébet. In Uő.: Kisregények és elbeszélések. Első kötet, Európa Kiadó – Kárpáti Kiadó, Budapest, Uzsgorod, 1965.

Dussel, Enrique: Dignity: Its Denial and Recognition in a Specific Context of Liberation. In The Discourse of Human Dignity, Concilium, 2003/2, SCM Press, London.

Havasi Ágnes: Dosztojevszkij szentjei. A pozitív szépségű hősök ortodox egyházi eredete. Pápai Református Teológiai Akadémia–L' Harmattan, Pápa–Budapest, 2008.

Honneth, Axel: *Harc az elismerésért*. Fordította: Weiss János. L' Harmattan, Budapest

Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Fordította Berényi Gábor. In Uő.: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest, 1991.

Smith, Adam: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól I.* Fordította: Éber Ernő, Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940.

Bihari Zsuzsanna¹

Horváth Barna szinoptikus hatalomelmélete²

Absztrakt

Tanulmányunkban a Horváth Barnához köthető szinoptikus látásmódot mutatjuk be a hatalomelméletén keresztül. *Jogszociológia* c. művében a hatalom történetén, szociológiáján, logikáján és politikáján keresztül veszi végig a hatalom és a jog egymással való kölcsönhatását, amelyek szerinte nem két különböző síkon helyezkednek el, hanem szinoptikus fogalomként kell felfognunk őket. Míg a jogban a normatív jogtételt nézzük össze a reális jogesettel, addig a hatalomban a másik magatartást szemléljük együtt a saját magatartással, illetve szabadsággal. Vizsgáljuk továbbá a hatalom és a szabadság egymással való viszonyát, lehetséges metszéspontjaikat is. A kettő teljesítményének összenézéséből, szinoptikus egymásra vonatkoztatásából következtetünk arra a szociológiai törvényre, hogy az igazságosság a társadalmilag lehetséges szabadságban ölt testet.

Kulcsszavak: szinoptikus jogelmélet, hatalomelmélet, jogszociológia, jogpolitika, igazságosság, kényszer/szabadság, jogi eljárás

Abstract

In our study, we present the synoptic perspective associated with Horváth Barna through his theory of power. In his work *Sociology of Law*, he examines the interaction between power and law through the history, sociology, logic and politics of power, which two, according to him, are not located on two different levels, but should be understood as a synoptic concept. While in law we compare the normative legal principle with the actual legal case, in power we consider the behavior of others together with our own behavior or freedom. We also examine the relationship between power and freedom, as well as their possible intersections. From the comparison of the performance of the two and the synoptic reference to each other, we conclude the sociological law that justice is embodied in socially possible freedom.

Keywords: synoptic legal theory, theory of power, sociology of law, policy of law, justice, coercion/freedom, legal procedure

¹ Megbízott előadó, ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék. bihari.zsuzsanna@ajk.elte.hu

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.16

I. Horváth Barna életrajza és művei

Horváth Barna 1896-ban született Budapesten,³ jogi tanulmányait 1914-ben kezdte meg a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karán, amit 1915-ben egy tizenöt hónapos önkéntes katonai szolgálat szakított meg. Az egyetemen tanárai közül Grosschmid Béni és Pikler Gyula voltak rá a legnagyobb hatással. A jogi diploma megszerzése után 1919-ben kezdte meg hivatali pályafutását, és már ekkor számos kisebb írása is megjelent.

1923-ban ismerkedett meg Moór Gyulával, a szegedi egyetem jogbölcselet professzorával. Horváth Barna elküldte egy tanulmányát Moór Gyulának, miután Moór Gyula személyesen kereste fel őt és felvette számára a magántanári habilitáció lehetőségét. Ennek hatására Horváth Barna 1925-ben adta be a magántanári habilitáció iránti kérelmét, melyet végül a jogbölcselet és az etika tárgyában szerzett meg, ezzel pedig a biztos hivatali előmenetelt végleg a tudományos pályára cserélte.

1927 és 1929 között ösztöndíjas tanulmányokat folytatott Bécsben és Londonban, hazatértekor pedig várta a szegedi jogfilozófia professzori kinevezés. A szegedi egyetemnek majdnem két évtizedig volt a professzora, itt jeles tanítványai közé tartozott többek között Bibó István, Erdei Ferenc és Szabó József.

Az 1930-as évekre Horváth Barna viszonya megromlott Moór Gyulával és az ennek kapcsán kialakuló és személyeskedésbe fulladó tudományos vita után mellőzöttnek érezte magát, „Persona non gratává váltam.” – írja visszaemlékezéseiben.⁴

A második világháború vége után következett be egy pozitív fordulat pályafutásában és bizonyos fokú rehabilitációt jelentett, hogy 1945-ben az Akadémia levelező tagjává választották. Az Akadémia 1949-es átszervezése következtében azonban visszaminősítették tanácsko生 taggá, és még ugyanebben az évben a feltehetőleg régóta fontolgatott disszidálás mellett döntött.⁵ Egy rövid ausztriai tartózkodás után az Egyesült Államokba vándorolt, és 1950-1956-ig politikatudományt, nemzetközi jogot és jogelméletet tanított New Yorkban. Emellett pedig nehéz anyagi körülményeire tekintettel állást vállalt az Amerika Hangja Magyar Osztályán is, 1964-es nyugdíjba vonulásáig. Amerikai tartózkodása alatt többször járt Európában meghívott vendégelőadóként, előadásokat tartott többek között Bécsben, Berlinben, Zürichben és Koppenhágában. 1973-ban hunyt el Amerikában, Massachusetts államban.

Bibó István a jeles tanítvány egy interjúban így jellemezte egykori kedves tanárát: „Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta. [...] Angliában Harold Laski tanítványa lett. [...] Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja [...]. Ugyanakkor a tudományt szenvedélyesen komolyan vevő európai értelmiségi jelenség volt.”⁶ Más helyen mesteréről szólva megjegyzi: „Ő jogszociológus volt elsősorban, és ami fő, mentes volt az akkori közélet konzervatív kötöttségeitől, pontosabban, volt némi angol iskolája és némi hajlama egy tiszta anarchizmus felé [...], szemben állt az állam mindennemű fetisizálásával.”⁷

³ Horváth Barna életrajzát részletesen ld. H. Szilágyi István: *Circus Juris, Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében*. In Szabó Miklós (szerk.): *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995, 211-266. o.

⁴ A vita részleteiről ld. Zsidai Ágnes: *Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája)*. In *Jogtudományi Közlöny*, 1989/10. sz. 513-519. o., Szabadfalvi József: *Vonzások és taszítások*. In *Magyar Jog*, 1994/11. sz. 654-660. o.

⁵ H. Szilágyi: i.m. 214. o.

⁶ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonell Kiadó, Budapest, 1989, 24. o.

⁷ Huszár: i.m. 216. o.

Horváth Barna művei⁸ közül az első, ami említést érdemel az 1928-ban megjelent *Természetjog és pozitívizmus*, amely az első önálló jogbölcseleti írásának tekinthető. Ezt követte 1932-ben a *Bevezetés a jogtudományba*, 1934-ben a *Rechtssoziologie*, 1937-ben pedig *A jogelmélet vázlat*a. 1942-ben jelent meg *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*, mely bizonyos szempontból munkásságának egyik csúcspontját jelenti. 1943-ban jelent meg az *Angol jogelmélet* című, több mint hatszáz oldalas monográfiája, amelyben az angol jogi kultúra jellegzetességeit mutatja be és végigköveti az angol jogbölcselet fejlődését, egészen a skolasztikusoktól. Említést érdemel még az 1944-45-ben angol nyelven írt önéletrajzi írása, amely *Forradalom és alkotmány* címmel 1993-ban jelent meg magyar nyelven, Nagy Endre fordításában.

II. A szinoptikus szemléletmód

A szinoptikus szemlélet mód kapcsán, ami elsődlegesen eszünkbe juthat Horváth Barna esetében az a szinoptikus jogelmélete, de ennek ellenére ez a fajta, “együtnéző”, “együtszemlélő” látásmód az egész munkásságát áthatja.⁹ Jelen tanulmány célja ennek a szinoptikus látásmódnak a bemutatása a hatalomról alkotott felfogása, illetve sajátos hatalomelmélete esetében is.

Horváth Barna szerint a jog egy sajátos tárgykettősség, a lét (*sein*) és a kellés (*sollen*) együtszemlélése, melyben a társadalmi magatartáshoz hozzárendelődik egy norma, egy bonyolult eljárási apparátus közreműködésével. A kérdés az, hogy milyen módszerrel lehet tudományosan vizsgálni ezt a kettéhasított képződményt? Szerinte ez a módszer a szinoptikus, vagyis együtnéző vagy egybenéző gondolkodás. Egy jogász eljárása azáltal válik szinoptikussá, hogy a jogesetet a jogtételre, a jogi normát pedig a jogesetre vonatkoztatja. Minden jogalkalmazó tevékenysége abból áll, hogy a valóságban megtörtént történéseket (tényállásokat) a jogszabályi tényállások (jogi normák) alapján ítéli meg. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze a valóságos tényállással.

A szinoptikus módszer lényege tehát a normák és a tények folytonos egymásravezetése. Ennek az eredménye pedig egy szelekció, ugyanis a jogszabályok alapján szelektálni kell a tények (tényismeret) között és a tényállások alapján is szelektálni kell a jogszabályok között, hogy eljussunk az esetre alkalmazandó normához. Így jutunk el egy jogszabályokon szelektált tényismerethez és egy tényálláson szelektált jogszabályismerethez. Ugyanakkor azt is mondja Horváth Barna, hogy a jog nem egyszerűen norma és nem is csak tény, hanem egy elvont magatartásminta és az ennek megfelelő tényleges magatartás gondolati kapcsolata.¹⁰ A fentieket szemlélteti az alábbi ábra.

⁸ Horváth Barna műveinek bibliográfiájához ld. Loss Sándor – Szabadjalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995, 256-265. o.

⁹ A szinoptikus jogelmélet értelmezéséhez ld. Zsidai Ágnes: *Tény és érték*. In *Jogtudományi Közöny*, 1989/10. sz. 513-519. o., Zsidai Ágnes: *A perspektíva törvénye*. In *Világosság*, 1991/12. sz. 917-927. o., Zsidai Ágnes: *A tiszta jogszociológia*. In Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Osiris, Budapest, 1995, 11-59. o.

¹⁰ Zsidai Ágnes: *A jog Janus-arca (Horváth Barna szinoptikus jogelmélete)*. In *Tolle Lege*, 2012/1. sz. 6. o.

Szinoptikus jogelmélet		
1. Jogeset +	2. Jogtétel	folytonos, reflexív egymásra vonatkoztatás = <i>jogi eljárás</i>
tényállás + (tényleges magatartás) + (<i>tények</i>) +	jogi norma (elvont magatartásminta) (<i>értékek</i>)	
= szelekció		eredmény
a) <i>tényállások</i> alapján szelektálni kell a <i>jogszabályok</i> között	b) <i>jogszabályok</i> alapján szelektálni kell a <i>tények</i> között	= eljutunk az esetre alkalmazandó normához
a) jogszabályokon <i>szelektált</i> <i>tényismeret</i>	b) tényálláson <i>szelektált</i> <i>jogszabályismeret</i>	Jog = <i>tények</i> (jogeset) + <i>értékek</i> (jogtétel) folytonos <i>egymáshoz</i> <i>rendelése</i> a legfejlettebb <i>eljárásban</i>

A jogesetnek és a jogi normának ez a folytonos, reflexív módon történő együttnézése egy eljárási folyamatot képez, ami nem más, mint a jogi eljárás. A jogi eljárás sajátossága pedig, hogy a lehető legfejlettebb az összes társadalmi eljárás között, ez a legintézményesebb eljárás és ez rendelkezik a legkimunkáltabb eljárási apparátussal is. Horváth Barna szerint tehát a jog nem más, mint tényeknek (jogeset) és értékeknek (jogtétel) a legfejlettebb eljárásban történő folytonos egymáshoz rendelése.¹¹

III. Horváth Barna hatalomelmélete

Horváth Barna 1934-ben, német nyelven megjelent, *Rechtssoziologie* című könyve 1995-ben jelent meg magyar nyelven, *Jogszociológia* címmel, Zsidai Ágnes fordításában. A jogszociológia fő problémái között taglalja Horváth a jog és a legfontosabb társadalmi objektívációk – gazdaság, harc, hatalom, tudás és eljárás – közötti összefüggéseket.¹² Ezen felosztás egyfajta sorrendiséget is jelent nála, mivel a hatalom teljesítményét a gazdaság és a harc után a harmadik helyre sorolja.¹³ *A jogszociológia fő problémái* című második részében olvasható, *Hatalom és jog* címmel a szerző hatalomelmélete, elsődlegesen is mint a hatalom és jog egymással való kölcsönhatásának vizsgálata. Az erről szóló fejezet négy részre oszlik, amelyek egymás után a hatalom történetét, szociológiáját, logikáját, illetve politikáját taglalják. A hatalom fogalma Horváth Barna szerint, a magatartásoknak a magatartások más csoportja általi egyoldalú érintettségének szabályossága.¹⁴

¹¹ Zsidai: i.m. 3-5. o.

¹² Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. [Ford. Zsidai Ágnes] 169. o.

¹³ Horváth 1995: i.m. 261. o.

¹⁴ Paczolay Péter. A jogállam káprázatától az angol jogelmélet valóságáig Horváth Barna írásaiban. In *Jog - Állam - Politika: Jog- és politikatudományi folyóirat*, 2011/4. sz. 3. o.

III.1. A hatalom története. Történeti változás

„Ha mindenki hatalommal bír, akkor senkinek sincs hatalma.”¹⁵

III.1.1. Synarchia

A hatalomnak a három nevesített alakzaton keresztül tartó fejlődése végigkíséri a jog eredetét, fejlődését és hanyatlását is Horváth Barna értelmezésében. A synarchia a kezdetleges uralmi formák (ahova ő a bennszülöttek primitív hatalmi szervezeteit sorolja) összefoglaló neve, amelynek három sajátossága van: a) szűk hatalmi egység, b) a szokáserkölc és a vallás meghatározó szerepe, illetve c) a hatalom relatív elkülöníthetlensége és oszthatatlansága. A synarchia kifejezést ezen utolsó jellemző alapján vette át *Georges Chlaver*, francia szerzőtől, aki a hatalommal kapcsolatos funkciók (papi, bírói és háborúval kapcsolatos) egységét, illetve elkülöníthetlenségét jellemezte ezzel.¹⁶ Az első tulajdonsága tekintetében ez az az uralmi forma gyengének számít a későbbi formákhoz képest, azonban a másik két összetevő vonatkozásában és különösen befelé irányulóan rendkívül erősnek és tartósnak tekinthető. A hatalom ilyen módon való felfogása és gyakorlása, a legfőbb hatalom egysége, oszthatatlansága, illetve a mindezek alapjait képező vallási hagyomány megkerülhetlensége szinte kizárja az individuális személyiség kibontakozásának a lehetőségét, vagyis további jellemzője az individualizmus hiánya.

III.1.2. Monarchia

A jog és a hatalom kölcsönös egymásra támaszkodása és fejlődése során alakultak ki azok a hatalmi struktúrák, amelyeket tág értelemben monarchiáknak nevezhetünk. Ezek jellemzője, hogy az elkülönült eljárások és kompetenciák piramisszerű formába rendeződnek és a piramis legfelső csúcsából vezetnek le minden hatalmat, amely ott összpontosul. Ez ugyanakkor egyfajta kiszolgáltatottságot is jelentett, amely adott esetben irracionális hatalmi alakzatokhoz vezethet, illetve vezetett. A synarchiával összehasonlítva a monarchia a) képes volt nagy egységeket összefogni, illetve b) az erkölcsi és a vallási szabályok alól felszabadulni, és c) lehetővé tette a hatalomgyakorlás megosztását a különböző eljárásokon keresztül. Nagyobb csoportok esetében a közvetlen, szubjektív és személyes befolyás meggyengül és jog nélkül csak bizonytalan és átmeneti jellegű helyzetek állhatnak fenn. A szubjektív hatalmi helyzet társadalmi hatalommá történő átváltozása szükségképpen együtt járt egy egyre összetettebb eljárás apparátus beiktatásával. A hatalom struktúrái tehát ebben a fokozatban már elkülönülnek egymástól és differenciálódnak. A jog eredetét is ide helyezi Horváth – utalva *Max Weberre*¹⁷ – vagyis a különböző eljárások differenciálódásának és társadalomba való integrálódásának a kezdetéhez. Innentől kezdve különülnek el az ezen bonyolult eljárási apparátusok közvetítésével érvényesülő szabályok az egyéb szabályszerűségektől (erkölcs, szokás stb.). A jog eredete abban az eljárásban rejlik tehát, ami elkülöníti más szabályoktól. A monarchiák kialakulásával és jog megjelenésével párhuzamosan indult el a hatalom és a jog kölcsönös összefonódásának a folyamata is. A monarchia előnye, hogy képes volt támogatni a növekedést és a hatékonyságot, illetve bizonyos tekintetben a személyi szabadság kibontakozását is.

¹⁵ Horváth 1995: i.m. 266. o.

¹⁶ Horváth 1995: i.m.382. o.

¹⁷ Uo.

III.1.3. Polyarchia

A fejezet elején igazán izgalmas felvetésként elemzi Horváth azt a kérdést, hogy vajon a csökkenő hatalom jelenti-e a növekvő szabadságot, vagy paradox módon éppen fordítva, éppen a nagyobb hatalom jár(hat) együtt nagyobb szabadsággal. A történeti vizsgálat azt mutatja, hogy miközben a hatalom egyre növekszik, egy belső változáson is keresztül megy. Ha a nagyobb hatalmat már a monarchia is nagyobb szabadsággal köti össze, akkor a hatalom további fejlődése azzal jár, hogy belsőleg egyre inkább szabadsággá változik.¹⁸ Ebben a hatalmi formában a sok, egymáshoz rendelt hatalom egyfajta tervet valósít meg, és paradox módon a csoport tagjainak nagyobb szabadsága a csoport erősebbé válásával jár együtt, sokkal inkább, mint a korábbi, centralizált formák esetében. A polyarchiát, vagyis a hatalom legkimunkáltabb szervezetét ugyanakkor Horváth a hatalom egyfajta hanyatlásaként is azonosítja, mondván, hogy ahol a legtöbben uralkodnak, az uralom is a legtöbbet veszít értelméből.¹⁹ A polyarchia ismertetőjegyei közül a negatív, a) az uralkodó meghatározhatatlansága, b) a pozitív pedig az, hogy a többség számára lehetővé teszi a szabadságot és a hatalmat. A szovjet és a fasiszta-nemzetiszocialista hatalom – mint nagy terv- és rendszerhatalmak – Horváth szerint a polyarchia gondolatát és benne a terv, a rend és a jog primátusának eszméjét juttatták kifejezésre. Rögzíti ugyanakkor azt is, hogy a diktatúra a terv uralmának és a polyarchiának a legsúlyosabb válságát is jelzi.²⁰ A polyarchia legnagyobb problémájának éppen ezért az emberek és a terv uralma közötti különbség megszüntetését nevezi. “Ha a diktátor hatalmát attól lehet ténylegesen függővé tenni, hogy a terv megvalósítása vajon sikerült-e neki, s hatalmának e feltétele minden pillanatban hatékonyan érvényesíthető vele szemben, csakis akkor jelenthet egy politikai zseni diktátorként, minden egyéb veszélyt tekintetbe véve, előnyt a polyarchia számára.”²¹ Az intézményeknek a személyektől (emberektől) való független létezése (ne személyek kormányozzanak személyeket, hanem törvények) ismert kíváncsi, de ugyanakkor együtt járhat a hatalom eljogiasításával is, ami Horváth szerint úgyszintén a hatalom hanyatlásáról is tanúskodhat. Teoretikus kérdésként ennek fényében ugyanakkor felmerülhet, hogy vajon hogyan lehet úgy személyteleníteni a legfőbb hatalmat, hogy közben elkerüljük az eljogiasodás veszélyét, és az ezzel szükségszerűen együtt járó hanyatlás fenyegetését? Megemlítendő ugyanakkor, hogy maga a hanyatlás leginkább ehhez az uralmi formához kötődik szerinte, mivel minden hanyatlás azzal indul, hogy más hatalmak elnyelik vagy felemészti önmagát, “ha mindenki hatalommal bír, akkor senkinek sincs hatalma”.²²

A három hatalmi alakzat áttekintése után megállapítható az egyes formák erősségei, illetve gyengeségei. A synarchia befelé stabil és erős képet mutat, legnagyobb gyengesége viszont abban áll, hogy csak relatív kevesek kormányozhatók ily módon. A monarchia legnagyobb előnye, hogy bizonyos értelemben képes volt az emberek felszabadítására, emancipációjára a hatalom és a vallási előírások alól. Legnagyobb veszélye ugyanakkor az esetleges irracionálisában és az uralkodó, illetve a sokaság közötti kölcsönösség hiányában mutatkozott meg. A polyarchia legnagyobb előnye, hogy a többség számára ez teszi lehetővé leginkább a szabadságot és a hatalmat. Ezzel függ össze ugyanakkor a legnagyobb veszélye is, vagyis, hogy képes felemészteni önmagát. Habár Horváth szerint ez a legmagasabb rendű uralmi forma, a fent ismertetett fenyegetések miatt egyúttal ez a leggyengébb is, ami a hanyatlásnak leginkább ki van téve. A hatalmi alakzatok ezen fejlődéstörténete sajátos,

¹⁸ Vö.: “Ahol a szabadság a rend, mindig érzem a végtelent.” József Attila: Töredékek (1937)

¹⁹ Horváth 1995: i.m. 265. o.

²⁰ Horváth 1995: i.m. 384. o.

²¹ Uo.

²² Horváth 1995: i.m. 266. o.

organikus jogfelfogásról is árulkodik, ahol a hatalomnak és a jognak mintegy biológiai élete van.²³

III.2. A hatalom szociológiája. Társadalmi teljesítmény-összefüggés

„Míg a jogban a normatív jogtételt nézzük össze a reális jogesettel, addig a hatalomban a másik magatartást (mint külső eseményt) szemléljük együtt a saját magatartással, illetve szabadsággal.”²⁴

Horváth a hatalom teljesítményét a jog számára a hatalom korlátozásaként vizsgálja, a jog teljesítményét a hatalom számára pedig a hatalom szerkezeteként. A kettő viszonyának elemzésekor azt a kérdést feszegeti, hogy vajon melyik szorul rá jobban a másik megalapozására, illetve, hogy mi volt előbb, a hatalom vagy a jog? Szemléletes párhuzamként a vitorlás példáját említi, amely esetében a hajót a szél, nem pedig a vitorla hajtja előre, de mégis, vitorla nélkül nem létezik vitorlázás.²⁵ A legkimunkáltabb eljárási, hatalmi apparátus még nem jelent önmagában hatalmat, a szerkezet önmagában tehát nem hatalom. A legfőbb társadalmi hatalom viszont előfeltételezi a jogot, úgyis is mint minden jog forrása. A különböző hatalomfelfogások közül Horváth azt vallja magáénak, amely szerint a hatalom azt a valószínűséget jelenti, hogy valamely emberi magatartás érinti egy másik emberi magatartás feltételeit.²⁶ Ezen a ponton vitatkozik *Max Weber* hatalomfelfogásával, miszerint nem tekinti hatalomnak azt az esélyt, hogy valaki saját akaratát ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, ha ez az esély nem érinti mások magatartásának feltételeit.²⁷ Felfogása szerint az emberi magatartás feltételeinek kívülről történő érintettsége a kényszert, érintetlensége pedig a szabadságot jelenti. Ebben az értelemben a hatalom egy más, emberi magatartásból kiinduló kényszer valószínűsége. Hozzáteve, hogy bármiféle magatartásról csak a szabadság minimuma esetén beszélhetünk. A társadalom tehát magába foglalja mind a kényszert, mind a szabadságot, a hatalom korlátozását és a szabadság kiterjesztését, illetve a hatalom kiterjesztését és a szabadság korlátozását. A jognak ezen paradox jellegét és kettős természetét (vagyis szabadságot garantáló, ugyanakkor azt meg is vonó szerepét) írja le a tanítvány *Bibó István* is a kényszer és szabadság szubjektív élményeiként a jogban.²⁸ Olvasva ezeket a sorokat a hatalom működését tekintve egy másik kérdésünk is adódhatna, nevezetesen, hogy miben is áll a hatalom lényege. Abban, hogy szabályokat (jogot) alkot, vagyis ilyen módon korlátoz(hat) minket, vagy abban, hogy bizonyos funkciókat tölt be (pl. védelmi feladatok), amelyek által végső soron a jogainkat (szabadságunkat) garantálja?

Nézete szerint a hatalom és a jog nem két különböző síkon helyezkedik el (mint okozatos valóság és tiszta norma), hanem szinoptikus fogalomként kell felfognunk őket, a természet és a norma, a lét és a kellés összenézéseként.²⁹ Míg a jogban a normatív jogtételt

²³ Paczolay: i.m. 3. o.

²⁴ Horváth 1995: i.m. 271. o.

²⁵ Horváth 1995: i.m. 268. o.

²⁶ Horváth 1995: i.m. 270. o.

²⁷ Horváth 1995: i.m. 387. o.

²⁸ „Elsősorban a kényszer és szabadság szubjektív élményei azok, amelyeket a jog neve alatt összefoglalt jelenségcsoport területén belül meg kell keresnünk. Abból a tételből kiindulva, hogy a társadalmi valóságok világában kényszer és szabadság egymásnak kontradiktórius ellentétei, kétségtelennek látszik, hogy a kényszer és szabadság ellentétében a jog neve alatt összefoglalt minden jelenség feltalálható: minden jogi magatartás vagy kényszerített magatartás, vagy szabad magatartás, minden jogi szabály vagy kényszerítési cselekvőségünket, vagy vele egy irányban fejt ki a maga hatását. Először is meg kell állapítanunk, hogy a jog – ugyanúgy, mint a vele rokon társadalmi jelenségcsoportok – kényszer- és szabadságelemeket egyaránt tartalmaz.” *Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. 1971-1979. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.*

²⁹ Horváth 1995: i.m. 271. o.

nézzük össze a reális jogesettel, addig a hatalomban a másik magatartást (mint külső eseményt) szemléljük együtt a saját magatartással, illetve szabadsággal. A magatartás vagy érinti mások magatartását vagy maga az érintett. A szinoptikus szemlélet tehát az alábbiak szerint érvényesül a jogban és hatalomban.

Szinoptikus hatalomelmélet		
1. Jog (<i>norma / kellés</i>) +	a) normatív <i>jogtétel</i> +	b) reális <i>jogeset</i>
2. Hatalom (<i>valóság / lét</i>)	a) <i>másik</i> magatartás +	b) <i>saját</i> magatartás (szabadság)
	(<i>érinti</i> mások magatartását)	(<i>érintett</i>)

III.3. A hatalom logikája. Joglogikai változás

„Az egyik ember hatalma a másik tehetetlensége, az egyik szabadsága a másik szolgasága.”³⁰

Horváth szerint a hatalom kétféle irányból áramlik be a jogba. Egyrészt magának a jognak a keletkezésénél, másrészt pedig a jogkövetkezmények (szankciók) előzetes meghatározásával. Hatása tehát tetten érhető mind a jogforrásokban, mind a logikai előre meghatározottságban. Véleménye szerint ugyanakkor a hatalomnak az a sajátossága, hogy mihelyt belekerül ezekbe a tárgyi joghelyzetekbe, annál inkább negatív hatalommá, vagyis szabadsággá válik.³¹

Ennek a fejezetnek az elején a hatalom és a szabadság, illetve kétfajta hatalom vagy kétfajta szabadság egymással való viszonyát elemzi. Pontatlannak nevezi azokat a korábbi elméleteket, amelyek értelmében azt feltételezhetnénk, hogy a szabadság és a hatalom társadalmilag ugyanazt jelenti, mivel csak az a magatartás marad érintetlen, amely maga érinti a többi magatartást. Ezen felfogás szerint a hatalom képes érinteni (szabályozni) mások magatartását, a hatalom magatartását viszont az érintettek nem. Hasonló alapokon kritizálja az *Angol jogelmélet* című munkájában *Austin* hatalomelméletét is, különösen annak azon állítását, hogy a szuverenitás lényege a többség részéről a szokásszerű engedelmisség egy fölérendelt felé, és ugyanezen fölérendelt engedelmes szokásának hiánya más fölérendelt iránt.³²

Megállapítása szerint ezzel ellentétben a pozitív és a negatív hatalom között létezik alternatíva, két pozitív hatalom között viszont egyensúlyi viszony áll fenn. Két negatív hatalom között pedig semmiféle alternatíva nem lehetséges. Ebben a képletben a hatalom és a szabadság alternatívái egymásnak, a hatalom és hatalom viszonya ellentétes és egymásnak feszülő, ugyanakkor a szabadság nem áll ellentétben a szabadsággal. Ezeket a lehetséges képleteket a hatalom és a szabadság együtt állására és ennek eredményére az alábbi ábra szemlélteti.

³⁰ Horváth 1995: i.m. 280. o.

³¹ Horváth 1995: i.m. 280. o.

³² Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas-Attraktor Kiadó, Budapest, 2001. 274. o.

Hatalom / Szabadság			
1. Pozitív hatalom (+)	2. Negatív hatalom (-)	Eredmény	
érinteni-tudás (= <i>hatalom</i>)	nem-érintettnek-lenni-tudás (= <i>szabadság</i>)		
a) pozitív hatalom (+) (<i>hatalom</i>)	vs. negatív hatalom (-) (<i>szabadság</i>)	= <i>kizárják egymást (alternatívák)</i>	szigorú <i>alternatíva</i> van a kettő között
b) pozitív hatalom (+) (<i>hatalom</i>)	vs. pozitív hatalom (+) (<i>hatalom</i>)	= <i>megszüntetik egymás (egyensúly)</i>	többé <i>nem</i> lehet <i>hatalomnak</i> nevezni
c) negatív hatalom (-) (<i>szabadság</i>)	vs. negatív hatalom (-) (<i>szabadság</i>)	= <i>nem zárják ki egymást (nem alternatívák)</i>	<i>nem állnak ellentétben egymással</i>

Véleménye szerint a társadalom fejlődése a passzív alárendelődés és a kritikai odaadás két pólusa között mozog.³³ Ezen tétel kapcsán rögzíti azt is, hogy a hatalom mennyisége a passzív és kritikátlan odaadással növekszik, ezzel ellentétben az aktív és kritikai elfogadással viszont csökken. Kérdés, hogy mi az a pont, ami a hatalom forrásának számíthat? Horváth érvelése szerint a hatalom minden olyan ponton be fog hatolni, ahol elméleti (jog)hézag (vagyis a jogtétel és jogeset logikai áthidalhatatlansága) keletkezik, különösen ott, ahol ez gyakorlati joghézaggá válik, mert megrendül a következtetés helyességére vonatkozó konvenció. Ezen hézagokba vagy a szabadság vagy a hatalom áramlik be, és ennek a kettőnek a fejlődése a joghézagokba beáramló hatalom vagy szabadság mennyiségétől függ. A fejlődés azt is jelentheti, hogy a hatalomnak mindinkább szabadsággá kell válni végső soron. Mit is jelent tehát tulajdonképpen a jog - teszi fel a kérdést Horváth Barna -, hatalmat vagy szabadságot?

Ezt a kérdést akként is feltehetjük, hogy min alapul a jog, hatalmon vagy szabadságon? Amennyiben a szankció kényszer, akkor ez valószínűleg hatalmon alapul, nem szabadságon. Ez alapján a végső belső jogforrás is csak ez a legfőbb hatalom lehet, ami garantálja a kényszert. Megdönthetetlen igazságként hivatkozik ugyanakkor Horváth arra, hogy a jogot rendszerint önkéntesen követik és csak kivételes esetben kell kikényszeríteni. Ebből következően szerinte a hatalom vagy a kényszer a jognak rendszerint sem forrása, sem pedig következménye nem lehet. A hatalom és a kényszer mind szociológiailag, mind joglogikailag csak kivételként, a jogfejlődés perem jelenségeiként fordulnak elő.³⁴ Ugyanezt az állítást megfogalmazza Horváth az *Angol jogelméletben* is midőn *Hobbes* hatalomelméletét veszi górcső alá, miszerint optikai csalódásnak nevezi azt a felfogást, hogy az emberek a büntetéstől való félelemből engedelmeskednek a jognak, amelynek így lényege végső soron a fizikai kényszerrel való érvényesíthetőség. Véleménye szerint ennek épp az ellenkezője igaz, vagyis a jog azért képes büntetni szórványos esetekben, mert az emberek nagy átlagban önként engedelmeskednek neki. A jog kikényszerítése mindig csak kivétel, de sohasem a szabály.³⁵ Hasonló megállapítást tesz továbbá *Austin* elméletével kapcsolatban is, akit főleg azon az alapon kritizál, hogy egy lélektani jelenséget (ti. a parancsszegés megtorlásától való félelemtől és az azon nyugvó alárendeltségi élményt) teszi meg a jog alapjává.³⁶

³³ Horváth 1995: i.m. 281. o.

³⁴ Horváth 1995: i.m. 284-285. o.

³⁵ Horváth 2001: i.m. 155. o.

³⁶ Horváth 2001: i.m. 288. o.

A jog érinti magatartásunkat, ugyanakkor védi minden olyan magatartásunk érintetlenségét, amelyek jogilag nem szükségszerűek, nem képtelenek és nem veszélyeztetettek. A joghelyzetek elemzése azt mutatja, hogy az esélyek azért nem jelentenek hatalmat, mert események és nem idegen magatartások által realizálódnak. Az ehhez kapcsolódó várakozásaink viszont szabadságunk részét képezik. Az ismertett példák szerint az adósunk fizetése képtelenné válásának veszélye nem jelent hatalmat. A joghelyzetek egymással kölcsönös viszonyban való állása folytán a jog levetkőzi hatalmi jegyeit. Az adósság elfogadott összegének visszafizetésére vonatkozó kötelezettség összességében nem tekinthető hatalomnak való alávetettségnek, csak a hitelképesség alapját jelenti, ami viszont szabadságot ad és garantál. A kötelezettség és az igény kölcsönössége tehát szabadságot, nem pedig hatalmat testesít meg. A hatalmi helyzetek joghelyzetként való megjelenését az alábbi ábra szemlélteti.

Hatalmi helyzetek / Joghelyzetek		
1. Jogi képtelenség (<i>Können</i>)	2. Jogi szükségszerűség (<i>Müssen</i>)	
= lehetőség	= felelősség	hatalmat jelentenek (<i>hatalom</i>)
3. Jogi képtelenség (<i>Nichtkönnen</i>)	4. Jogi szükségtelenség (<i>Nichtmüssen</i>)	
= gyengeség	= kivételezettség	nem jelentenek hatalmat (<i>szabadság</i>)

A jogi hatalom tehát egyrészt a jogi szabadság, másrészt az esélyek teljesítménye.³⁷ „Kormányozni annyi, mint előre látni”,³⁸ idézi Horváth Barna, utalva arra, hogy hatalma annak van, aki előre látja, hogy mások szabad magatartásai miként fogják egymást kölcsönösen alakítani. Ez a hatalom a szabad magatartások és hatalmak egymás jövőbeni kölcsönös megformálásához történő alkalmazkodásban testesül meg.³⁹ Ezen viszonyok előre látása és szabályozása tehát a jog feladata, hozzátevé, hogy a jogrendszer léte ugyanakkor mindig jelenti azt is, hogy az emberek lemondanak a magánharcról és helyette elfogadják a bírósági utat jogvitáik rendezésére.

III.4. A hatalom politikája. Jogpolitikai (axiológiai) elhatárolás

„A hatalomra való törekvés a szabadság szükségletének eltévelyedése.”⁴⁰

A fejezet elején Horváth felteszi azt a kérdést, hogy ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a fentiek szerint a jogfejlődés teljesítménye inkább szabadság, mint hatalom, akkor vajon miként létezhet helytelen jog? Nézete szerint a jog helytelensége a szabadság relatív hiányát jelenti, vagyis, hogy nem fejleszti ki a mindenkor lehetséges szabadságot. Rögzíti ugyanakkor, hogy a szabadságnak a jogban meglévő legnagyobb mértékű hiánya is még mindig kisebb, mint a jognélküliség állapotában fennálló szolgátság (nem-szabadság). A jog eljárási apparátusa révén több szabadságot realizálunk, tehát a jogrendszere fő hivatása éppen az, hogy azon belül

³⁷ Horváth 1995: i.m. 294. o.

³⁸ „Gouverner, c'est prévoir; et ne rien prévoir, c'est courir à sa perte.” de Girardin, Emile: La politique universelle (1852). Magyar fordításban: „Kormányozni annyi, mint előre látni, és aki nem lát előre, a veszébe rohan.”

³⁹ Uo.

⁴⁰ Horváth 1995: i.m. 298. o.

szabadabbnak érezzük magunkat, mint a jogrendszeren kívül. Másik tétele szerint a valódi jogfejlődés csakis több szabadságban nyilvánulhat meg, de ugyanakkor még a társadalomban megvalósuló legnagyobb szabadság sem jelent abszolút szabadságot. Abszolút szabadság nem érhető el társadalomban, abszolút szabadság csak jogon és társadalmon kívül létezik (ld. remetéek).⁴¹

Horváth definíciója szerint a hatalomra való törekvés a szabadság szükségletének eltévelyedése, melynek forrása az az optikai csalódás, hogy a saját szükséglet kielégítés és szabadság egyedüli biztosítója mások magatartásának érintése, befolyásolása. Az értékek oldaláról nézve a szabadság szükségessége nagyobb, mint a hatalomé. Ha ez így van, akkor a jog helyessége csak a hatalom korlátozást és a szabadság kiterjesztését jelentheti. A hatalom iránti törekvés szükségszerűsége tagadhatatlan. Ha ezt összevetjük azzal az állítással, hogy az abszolút szabadság a társadalomban lehetetlen, akkor a társadalmilag lehetséges szabadság és e szabadság megvalósítása szempontjából szükségszerű hatalom képletét kapjuk, amely a jog alapzatát is jelenti.

A hatalom (jog) és a szabadság tengelyén nézve, a kettő teljesítményének összenézéséből, szinoptikus egymásra vonatkoztatásából következik az a szociológiai törvény, hogy az igazságosság a társadalmilag lehetséges szabadságban ölt testet.⁴² Ennek a képlete az alábbiak szerint alakul.

	1. Hatalom	2. Szabadság
a) Szükségszerűség	<i>abszolút</i> szükségszerűség	<i>relatív</i> lehetőség
b) Helyesség	<i>relatív</i> helyesség (= hatalom korlátozása, szabadság kiterjesztése)	<i>abszolút</i> helyesség (= legfőbb jó, legmagasabb értékmérce)
c) Eredmény	→ <i>szükségszerű</i> hatalom	→ <i>relatív</i> szabadság
d) Egymásra vonatkoztatva	Igazságosság = társadalmilag lehetséges szabadság és e szabadság megvalósítása szempontjából <i>szükséges hatalom</i> (= jog alapja)	

A jogpolitika tehát – annak ellenére, hogy hatalmi politika – nem a túlhatalom, hanem az ellenállás hatalmának a politikája, vagyis szabadságpolitika. Viszonylagos helyessége azon múlik, hogy mennyiben képes megvalósítani a szabadság kiterjesztését, mintegy “hatalomtól megszabadító hatalom” formájában.

IV. Összegzés

Horváth Barna *A jogelmélet vázolata* előszavában úgy fogalmaz – amely talán a *Jogszociológia* elején is állhatna – “[...] ez a vázlat nem vezérkönyv kíván lenni. Nem azt mondja, amiben vakon hiszünk, hanem csak azt, amiben aránylag még a legkevésbé kételkedünk, aminél jobbat nem látunk, amit azonban mindennap vitássá teszünk, amit cáfolni

⁴¹ Horváth 1995: i.m. 296. o.

⁴² Horváth 1995: i.m. 299. o.

vagy jobbal pótolni vagy kiegészíteni érdem.”⁴³ A könyv ismertett fejezetein végigvonul az a jog mibenlétére vonatkozó a kérdés, hogy mit is jelent tulajdonképpen a jog, hatalmat vagy szabadságot? Teljesen egyértelmű választ talán az olvasottak után sem tudnánk adni. Kétségtelenül kirajzolódik ugyanakkor Horváth Barna azon elkötelezettsége, hogy a kettő közül a szabadságnak van abszolút értéke és elsősége.

Irodalomjegyzék

- Bibó István: Válogatott tanulmányok. III. kötet. 1971-1979. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- Cs. Kiss Lajos Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In Horváth Barna: Angol jogelmélet. Pallas-Attraktor Kiadó, Budapest, 2001, 569–611. o.
- Cs. Kiss Lajos: A szinoptikus jogelmélet esztétikája és metafizikája. In Jogelméleti Szemle, 2003/1. sz. 30-71. o.
- Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944-45-ből. In ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993. [Ford. Nagy Endre]
- Horváth Barna: Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. [Ford. Zsidai Ágnes]
- Horváth Barna: Angol jogelmélet. Pallas-Attraktor Kiadó, Budapest, 2001.
- Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.
- H. Szilágyi István: Circus Juris, Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In Szabó Miklós (szerk.): Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995, 211-266. o.
- H. Szilágyi István: Horváth Barna géniusza. In Iustum Aequum Salutare, 2007/2. sz. 31-42. o.
- Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Kolonel Kiadó, Budapest, 1989.
- Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995.
- Paczolay Péter. A jogállam káprázatától az angol jogelmélet valóságáig Horváth Barna írásaiban. In Jog - Állam - Politika: Jog- és politikatudományi folyóirat, 2011/4. sz. 3-19. o.
- Szabadfalvi József: Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. In Magyar Jog, 1994/11. sz. 654-660. o.
- Szabadfalvi József: Tiszta jogszociológia felé. (Horváth Barna jogszociológiája). In Budapesti Könyvszemle (BUKSZ), 1996/2. sz. 135-138. o.

⁴³ Horváth Barna: A jogelmélet vázlata. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. 5. o.

Szabó Miklós: Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004.

Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája). In Jogtudományi Közlöny, 1989/10. sz. 513-519. o.

Zsidai Ágnes: A perspektíva tüneménye. Horváth Barna jogfilozófiája. In Világosság, 1991/ 12. sz. 917-927. o.

Zsidai Ágnes: Tiszta jogszociológia. In Horváth Barna: Jogsociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 11-59. o.

Zsidai Ágnes: A jog Janus-arca (Horváth Barna szinoptikus jogelmélete). In Tolle Lege, 2012/1. sz. 1-9. o.

Dobai Attila¹**Az egészségügy mint hatalmi erőter a pszichiátria példáján²**

„Az igazság nem mondatokban rejlik, hanem a torzítatlan létezésben.
Az öröklét nem az időben rejlik, hanem az összhang állapotában.” (Weöres, 1944³)

Absztrakt

Az orvos- és egészségügy (és az egészségügyi ellátórendszer) mint tudományos mező hatalmi konstrukció. Az orvosi szocializáció által és az orvos-beteg kapcsolat aszimmetrikus jellegének köszönhetően keretezi az egész ellátórendszert és *ab ovo* hatalmi pozícióba (papi funkciókat kapnak az orvosok) emeli a gyógyító orvosokat. A jognak az alárendelt viszonyból fakadó igazságtalanságokra és az emberi jogok megsértésére reflektálnia kell. A pszichiátria immanens módon a legkiszolgáltatottabb emberekkel foglalkozik, helyzetük többféle igazságtalanság forrása lehet. Az egyik friss CPT jelentésben külön kiemelik, hogy néhol a vizsgált magyar kórházakban azért alkalmaznak kényszerítő eszközöket (átlátható protokoll kidolgozását nem végezték el), mert nincs meg a betegek ellátásához szükséges előírt dolgozói létszám.⁴ A jelentés megállapításai rámutatnak az ellátórendszer máig meglévő abszurditásaira. A hazai pszichiátriátörténet ezer szállal kapcsolódik a politikai hatalmi erőterhez is, hiszen nem csupán orvosi, de osztálytársadalmi kérdés a lelki betegségek kezelése és a hatalom attitűdje a kezelés alatt állókhoz. Az államszocialista érában két jelentősebb szociográfia is született a témában. Hajnóczy Péter és Bakonyi Péter az elmeszociális otthonok és az elmeosztályok zárt világáról adnak láttelepet, megtörik a csendet, és sajátos perspektívából tárják fel a témakör legkényesebb kérdéseit. Bár az előbbi két mű megállapításai 40-50 évvel vagy korábban észlelt problémákról szólnak, de a legfrissebb kutatások, a jelenkori pszichiátriai narratíva⁵ is rámutat az igazságtalanságok újratermelődésére az egész ellátórendszerben. Sajnálatosan a modern „lélekszemlélet”, az egyre differenciáltabb pszichológiai tudás a köztudatban is jól ismert „pszicho ipar” nem hozta el a pszichiátriai ellátás reneszánszát. Zsidai Ágnes jól ráérez az orvos-beteg kapcsolat aszimmetriájára, amikor 2009-ben e sajátos terület joghelyzetét vizsgálja. Jelen tanulmányban arra törekszem, hogy ehhez a munkájához kapcsolódjak szerény eszközeimmel, saját területemen mutatok rá ennek a speciális jogviszonynak a belső világára a pszichiátria példáján.

Kulcsszavak: legitimitás, legalitás, hatalom, varázstalanítás

¹ ELTE PPK Ember-Környezet Tranzakció Intézet (egyetemi adjunktus) dobai.attila@ppk.elte.hu. és ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék (doktorjelölt).

² DOI szám: 10.59558/jesz.2025.3.29

³ Weöres Sándor (1944): Teljesség felé. Szembe fordított tükörök.

⁴ „A két felkeresett intézményben nem volt központi nyilvántartás a kényszerítő eszközök alkalmazásáról, amely teljes és megbízható áttekintést nyújtana az ilyen intézkedések alkalmazásáról. Mindazonáltal a látogatás során gyűjtött információk arra utalnak, hogy a kényszerítő eszközök alkalmazása mindkét intézményben viszonylag gyakori volt, ami szorosan összefügg az ápolószemélyzet alacsony létszámával.” A Magyar Kormány számára a kínzás és az embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetés megelőzésének európai bizottsága (CPT) által végzett, 2023. május 16-26. közötti magyarországi látogatásról. 6. o. <https://helsinki.hu/2024-es-cpt-jelentes/> (2025. 05. 03.)

⁵ Dobai Attila – Düll Andrea – Tóth-Varga Violetta: A pszichiátriai intézményrendszer történeti jellemzői az 1989-es magyarországi demokratikus fordulat után. In Kaleidoscope: Művelődés- Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat 2024, 28. évf. pp. 334-347.

Abstract

Health care, as a scientific field, is a construction of the power, that due to medical socialization and the asymmetrical nature of the doctor-patient relationship, frames the whole care system and elevates the doctor to a position of power having sacred functions from the very beginnings. The law must respond to the injustices and the violations of human rights resulting from this asymmetrical relationship. Psychiatry is intrinsically concerned with the most vulnerable people, whose situation can be a source of multiple injustices. During the socialist period two sociographies were written on this topic by Péter Hajnóczy and Péter Bakonyi. Despite this, recent research and psychiatric narratives also point to the re-emergence of injustices throughout the care system. The modern ‘soul approach’ has not brought a renaissance in psychiatric care. Ágnes Zsidai makes a good point when she examines the legal situation in the doctor-patient relationship in 2009. In this paper I seek to relate to her work, to point out the inner world of this special legal relationship in my own field.

Keywords: legitimacy, legality, power, de-mystification

I. Bevezetés, témakijelölés

Az egészségügyben a hatalmi teret az orvos- és egészségtudományok jellegadó sajátosságaiból és az orvosi szocializációból (ennek hatásai átsugároznak a szakdolgozói rétegre is) adódó aszimmetrikus viszony hozza létre. Az orvostudomány beavatási rítusokon keresztül szenteli fel⁶ a szakembereket a gyógyító hivatás gyakorlására, szakrális funkciót kölcsönözve az orvosnak⁷. A szocialista időszak paternalisztikus orvosi imázsa a társadalom szerkezetének és különösen az orvostudományban végbement változásoknak köszönhetően némileg átalakult, de annak főbb jellemzői az ellátórendszer minden szintjén tetten érhetőek. Ez alapvetően deisztikus/paternalisztikus szerepviselkedést jelent, amely által a beteg alárendelt helyzetben van, a pszichiátriában ez a jelenség még markánsabb.

A posztszocialista egészségügyi ellátórendszer területén is elmaradt katarzistról beszélhetünk⁸, a hatékonyságot növelő szerkezetátalakítás nem valósult meg. A betegjogok, a pszichiátriai ellátás jogi garanciáit biztosító kodifikálás megtörtént⁹, mégis a jogsértések egészen barbár formáit azonosíthatjuk az ellátórendszerben még napjainkban is.¹⁰ A jogsértések elemzésénél, gyakran megjelennek az emberi kegyetlenség tematikái¹¹, a betegek kiszolgáltatott helyzetével való visszaélés-tematikák (pl. antipszichotikumok túladagolása,

⁶ Weber, Max: Vallásszociológia. Helikon Kiadó, Budapest, 2006.

⁷ Zsinkó Szabó Zoltán: Beavatási jelenségek az orvossá válás során, doktori értekezés, Semmelweis Egyetem, Budapest, 2014.

[https://repo.lib.semmelweis.hu/bitstream/handle/123456789/3873/zsinkoszabozoltan.d_DOIs.pdf?sequence=1\(2023.12.04.\)](https://repo.lib.semmelweis.hu/bitstream/handle/123456789/3873/zsinkoszabozoltan.d_DOIs.pdf?sequence=1(2023.12.04.))

⁸ Zsidai Ágnes: Elmaradt katarzis: Jelentés a Történelmi Levéltárból. In Múltunk Folyóirat, 2011/4. szám, pp. 68-83. ISSN 0864-960X (nyomtatott); 2677-156X (online).

⁹ Dobai Attila: Egyes vallásfelekezetek és érzékeny csoportok jogainak érvényesülése a betegellátás során. In Ügyészek Lapja, 2022/3. szám, pp. 29-46.

¹⁰ Két kvalitatív kutatásunk eredményiből is erre következtettünk (Dobai-Dúll, 2024, valamint Dobai-Tósaki, 2025). Dobai Attila– Tósaki Gergely: Közelkép a budapesti közösségi pszichiátriai és addiktológiai ellátás műhelyeiből. In Máltai Tanulmányok, 2025/2. szám, pp.110-115. A munka az ELTE PPK keretein belül zajlott, mindkét esetben kutatásvezető voltam.

¹¹ Barcsi Tamás: Embertelenség az együttérzés korában. Filozófiai vázlat a kegyetlenségről. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2023.

elektorkonvulzív terápia indokolatlan alkalmazása, hosszú időre történő vagy állandó ágyhoz rögzítés). A gyógyítás eszköztárát a jogszabályokon kívül a közjogi szervezetszabályozó eszközök és a „*lege artis*”¹² gyakorlatok legitimálják, „a törvényi szabályozás deklaratív jellegű”¹³. A szakmai ismeretek olyan védett tudások, amelyet kizárólag az orvosi beavatáson átesettek birtokolnak. A gyógyítás protokolljainak kimunkálásakor a leghatékonyabb, legkevesebb anyagi ráfordítást támogató eljárásokat preferálják. A kapitalizmusban a bismarcki alapokon nyugvó finanszírozási alapelveket kiszorítja a modern egészségügyi gazdasági szemlélet, szakpolitikai oldalról a költséghatékonyság figyelembe vétele (*cost-benefit ratio*) a kapitalista ellátórendszer szervezésének mozgatórugója. A költségimplikációk jelentősek a pszichiátriai betegcsoportban¹⁴, különösen azért, mert hosszú kezelési idővel, és viszonylag magas gyógyszerköltségekkel kell számolni, a rendszer humanizálása jelentős humán erőforrást és a meglévő intézmények dologi kiadásának növekedését igényelné. Álláspontom szerint (a fentiek mellett) ez a folyamatos finanszírozási nyomás katalizálja a pszichiátriai ellátás „visszamedikalizálódását”, egyértelműen a paternalisztikus szemléletet támogatja, mintegy útfüggőségbe taszítja a pszichiátriát. A jogi szabályozás ezt a mechanizmust legitimálja, és szűkíti a szakmai mozgásteret.

További probléma jelenleg is, hogy élesen elkülönül az egészségügyi aktív pszichiátriai ellátás „erőtere” és a szociális ellátórendszer¹⁵ nehezen ellenőrizhető világa, mintegy „lélek(élet)temető”, amely kívül esik az egészségügy többé-kevésbé jobban ellenőrizhető tartományán, mégis egyben számos egészségügyi szolgáltatást nyújtó intézményről van szó. Ez a Janus-arcúság tenné szükségessé a két ellátórendszer összehangolását és átláthatóbbá tételét. A társadalomtól való elkülönítés a földrajzi térben is megjelenik. Szentgotthárd példája jól mutatja a társadalmi szövetből „kidaszított intézmény” pozícióját, ráadásul fővárosi illetékességgel fogadja az ellátottakat (több száz kilométerre a fővárostól), immár állami kézben¹⁶, ez a változás jelentős finanszírozási problémákat is generált.

Zsidai Ágnes munkássága közvetlenül is kapcsolódott a társadalom egészségügyi alrendszeréhez az egészségügyi jogviszonyok elemzésén keresztül¹⁷. Munkája során folytonosan készséges elkötelezettséget mutatott az elnyomás, a hatalmi szimbólumok erőterének vizsgálatára, a hatalom és a legitimáció, legitimitás problémaköre iránt. Mesteremként tekintetek rá, aki az emberi dimenzió megjelenítésére mindig kész, bármilyen problémához is nyúl. Ennek jegyében kívánok szerény eszközeimmel kapcsolódni az ünnepelelt életművéhez.

II. Az örület helye a társadalomban

Az orvostudomány legnagyobb kihívása a 19. század végig a járványok eliminálása, a fertőzések tovaterjedésének megakadályozása volt.¹⁸ Az elmebetegségek medikalizálását

¹² A szakma szabályai szerinti gyakorlatok.

¹³ Zsidai Ágnes: Amikor a jog kötelezettség, az orvosi tevékenység joghelyzet-tana, 116. o. In Ficsor Krisztina – Györfi Tamás – Szabó Miklós (szerk.): Jogosultságok: Elmélet és gyakorlat. Bíbor, Miskolc, 2009, 107-126. o.

¹⁴ Nagy Léna – Türi Gergő: A mentális betegeket célzó szolgáltatások hatékonyságának fejlesztési lehetőségei két komplex nemzetközi program tükrében. In Magyar Pszichológiai Szemle, 2021, 6.évf. 1. szám, 157-171.

¹⁵ Fekete Balázs: A nyugati jog szellemisége és az elkülönítő: A nyugati jog nyelve mint nyelvi lázadás Hajnóczy Péter prózájában, 10. o. In Allam- és Jogtudomány, 2023/ 1. szám, LXIV. évf. 3-17. o.

¹⁶ Bacskák Dániel: A láthatatlanok. Pszichiátria a határon. Oriold és Társai, Budapest, 2024.

¹⁷ Zsidai Ágnes: Amikor a jog kötelezettség, az orvosi tevékenység joghelyzet-tana. In: Ficsor et al.: Jogosultságok elmélet és gyakorlat. Bíbor, Miskolc, 2009.

¹⁸ Kapronczay Károly: Az orvostörténelem századai. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010.

követően¹⁹, fertőző betegként kezelték őket, és abjektként²⁰ kitzasztották a társadalom „egészséges” szövetéből. Az elmebetegek teste is hosszú éveken át, kvázi dolognak minősült, mint a rabszolga a római jogban: „A személyekre vonatkozó jog legfőbb felosztása pedig az, hogy az összes ember vagy szabad, vagy rabszolga.”²¹ „Servi res sunt”, idézi Ulpianus.²² Vagyis: „A rabszolgák dolgok”. A rabszolgák személyiségét is érintette ez az osztályozás. Nem minősültek szabadnak, jogaik a házközösség jogaiba olvadtak bele testi és szellemi erejüket is kihasználták.²³ A kitzasztás legszélsőségesebb esete az életek elvételének gyakorlata a haláltáborokban, ahol az elmebetegek tömegeit semmisítették meg mint fertőző ágenseket, a társadalom káros „rovarjait”. Az emberi mivolt ilyen kegyetlen módon való eltörlése, az egyéni narratíváktól való megfosztás példátlan.

A testek és a lelkek feletti hatalmat a társadalom ép tagjai gyakorolják, a fegyelmezés végülis átveszi a hatalmat, az egyént szuverenitásától megfosztja és térdre kényszeríti a testeket a megbomlott elmét, amely a nem-értelem²⁴ tartományába tartozik. Az elmebetegek testének három dimenzióját érinti a korlátozás, az alábbi kantiánus struktúrát a lelki betegek vonatkoztatva tárgyaljuk:

Kiterjedés: A test extenzív=kiterjedt mennyiségileg meghatározott létező a személet is extenzív, Kant a *koextenzivitás* jeleségére hívja fel a figyelmet²⁵. Az együttlétezésből fakad, hogy a viszonyrendszerek is annak megfelelően alakulnak, ahogy a térben (társadalmi térben²⁶) elhelyezkedhetnek, vagy lehetőségük van rá, hogy megfelelő helyen legyenek, ez az akaratukkal konzisztens állapotot teremt.

Mozgás: A testek mozgathatók, mobilizálhatóak, a koextenzivitás (együttes kiterjedés) jellemzi a testeket, a mozgásuk megváltoztatható. A társadalom szövetében az elmebetegek(teste) egymással határossá válik és a nem értelem lesz a rendező elv a sokaságban.²⁷ a társadalom elutasított szegmensébe kerülve a vonatkoztatási csoportokkal fizikai(a pszichiátriai osztályon) a társadalmon belül pedig mintegy virtuálisan lehatárolódnak a sokaságtól. Abjektként²⁸ kitzasztottakká válnak, Másikká (NEM- ÉRTELEMMÉ) lesznek. Aktivitás: A testek meghatározott módon hatnak és visszahatnak egymásra, mozognak és változnak, kölcsönkapcsolatban vannak²⁹ A társadalom tagjai, testek(selfek) egymáshoz viszonyítva léteznek, társas közegben.³⁰ A normalitás zónájában élő testek aktivitása az idővel exponenciálisan csökken, a normális (ÉRTELEM) dimenziójában is bekövetkezik a harmónia természetes megbomlása, majd a betegségek elsorvasztják a testet, ez az állapot az elme működésére is szükségszerűen kihat, és bekövetkezik a halál³¹. Az elmeegógyintézet és az elmeműködés kóros állapota a természetes öregedés folyamatait felgyorsítja, a testek fizikai korlátozása révén (ekkor még a érdemi kémiai korlátozásról nem beszélhetünk).³²

¹⁹ Porter, Roy: A téboly. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 2002.

²⁰ Csabai Márta – Eröss Ferenc: Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei. Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000. Az abjekció az undorodás, a viszolygás valamilyen másik élettől. Földes Györgyi: *A szegény teste mint abjekt* (Tóth Krisztina, Krasznahorkai László). In HÍD: Vajdasági Szervezetek Kulturális Folyóirata, 2016, 80. évf. 7. szám, 1-11. o.

²¹ Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és intéciói. Eger, OKFI, 2016, 204. o.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Foucault, Michel: A bolondság története. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2004, 50. o.

²⁵ Kant, Immanuel: A tiszta ész kritikája. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2009, 142. o.

²⁶ Berger Viktor: Térré szótt társadalmiság. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.

²⁷ Anzenbacher, Arno: Arno: Bevezés a filozófiába. Herder, 1992, 96. o.

²⁸ Csabai Márta – Eröss Ferenc: Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei. Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000, 234. o.

²⁹ Anzenbacher: i.m. 96. o.

³⁰ Aronson, Eliot: A társas lény. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.

³¹ Descartes, René: Test és lélek, morál, politika, vallás. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

³² Anzenbacher: i.m. 93-96. o.

A hosszú középkort követő reneszánszban, elsőként jelenik meg az elmebetegség mint egészségügyi probléma. Deszakralizálódik (de csak részben) az elmebaj, már nem tekintették a gonosz/ártó szellemek művének, rontásnak és kizárólag olyan problémának, amin a papok segíthetnek különböző rontáslevétellel és ördögűző praktikákkal. A bolondság új paradigmája a „bigott” vallásosságot helyezi párhuzamba az örült egyén narratívájával. Ennek tényét még egyházi szerzők is elismerik (Uram, tanácsod túlon túl mély szakadék), egyértelműen még jelen van a klasszicizmusban is az erkölcsi kezelés a módszerek között, a cél a megjavítás a jó útra térítés. Egyfajta sajátos etikai korszakváltás történik „a szegények, munkakerülők, szentségtörők, a szexuális kicsapongók, a nemibetegek, a szabadgondolkodók is a nem értelem tartományába száműzettek”³³. A cél az elkülönítés, ebben az időben jelölik ki a száműzetés zónáit. A piroslámpás házak (vigalmi negyedek), szegénynegyedek vagy éppen a favallák még ma is ennek az elkülönítésnek a maradványai.

A pszichiátriai betegek társadalmi elkülönítése a kórház sajátos belső „hierarchiájában” az orvosokkal és szakdolgozókkal együtt marginalizálódik. A pszichiátrián belül az elmebetegség miatt intézkedés alá vont betegek helyzete hazánkban még inkább marginális, az Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézetben (IMEI) kezelték helyzete talán a legkilátástalanabb. Összességében a preventív szemlélet hiányzik a forenzikus pszichiátriai ellátásból, de a speciális börtönben nyújtott ellátást is ide lehet sorolni. A nyugati kurrens szakirodalom a *surveillance* folyamatokkal sokkal intenzívebben foglalkozik, törekszik a relapszusok (romlás, visszaesés, a tünetek és panaszok újbóli megjelenése) és a bűnismétlés elkerülésére megfelelő monitoring rendszerekkel.³⁴ A tömegtest (a társadalom) betegségei³⁵, a politikai kultusz mámore és az örület olyan grandiózus méreteket ölthetnek, hogy tömegpszichózist okozhatnak, ez Adorno és Horkheimer³⁶ szerint a normalitás fokmérője, mindig adott kor társadalmi normáihoz történő igazodás képessége. A normasértő lehet olyan személy is, aki a cselekedeteinek következményeivel tisztában van, illetve kóros elmeállapot miatt, a tudata nem fogja át a tettét és a cselekedeteinek következményeit nem látja előre. Radbruch³⁷ szerint a pozitív jog elsőbbséget élvez, egészen addig amíg nem válik igazságtalanná, de a gyakorlatok, a praxis a „*law in context*”-ben a következetlen, vagy téves jogi interpretáció, a jogszokások igazságtalanságok előfeltételeiként jelennek meg az egészségügy erőterében. Az elmebetegnek bélyegzettekkel szembeni hatalmi erőfölénnyel való visszaélés markánsan megjelenik Vásárhelyi Aliz történetében, akit saját kérésére vesznek be (pihenni szeretne), majd elmeszociális otthonba kerül, de időközben elveszíti a lakását és a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Főosztálya minden előzetes orvosi vizsgálat/indikáció nélkül dönt a sorsáról, majdnem végérvényesen.³⁸ Bár hazánkban politikai pszichiátria létezésére eddig nem találtak egyértelmű bizonyítékokat,³⁹ a szocializmus emberképe nem viselte el a rendellenességek semmilyen formáját, ezért a művészek, irodalmárok, értelmiségiek belső emigrációval⁴⁰ válaszoltak a rendszer igazságtalanságira. Az elmebetegeket gyakran végérvényesen gúzsba kötötték különböző diagnózisokkal, a stigmatizáció az orvosi hatalmon

³³ Barcsi: i.m. 75.o.

³⁴ Almeida, Fernando – Moreira, Diana – Moura, Helena – Mota, Victor: Psychiatric monitoring of not guilty by reason of insanity outpatients. In Journal of Forensic and Legal Medicine, 2016, February, pp. 58-63. <https://doi.org/10.1016/j.jflm.2015.11.018>

³⁵ Csabai–Eröss: i.m.

³⁶ Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W.: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat Kiadó, Budapest.

³⁷ Radbruch, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog (ford. Nagy Endre). In Peschka Vilmos – Varga Csaba (szerk.): Modern jogelméleti tanulmányok. MTA – ÁJTI, Budapest, 1977, 129-140. o.

³⁸ Hajnóczy Péter [Nagy Tamás (szerk.)]: Jelentések a sülyesztöböl. Magvető Kiadó, 2013.

³⁹ Bodor Péter – Sükösd Anikó: Politikai pszichiátria: Létezett-e Magyarországon az államszocializmus időszakában? In Élet és Irodalom, 2009, 53. évf. 30. szám, 6. o.

⁴⁰ Falusi Márton: A kézirat hatályba lép. A normasértő individuum Hajnóczy Péter és Bereményi Géza prózájában. In Valóság, 2023, 66. évf., 2. szám. Kizárólag Kiss-Vámosi főorvosnak és Konta Ildikónak köszönhetően „menekült” meg.

keresztül a kórismézéssel verdikként meghatározta az egyén társadalmi mozgásterét. Ebből a burokból igyekezett kitörni Hajnóczy Péter, de ez is lesz személyes tragédiája az elutasítottság, a mellőzöttség, a periférián élés egyedüli alternatívájával, prózájában viszont teljes erővel küzd, annak ellenére, hogy szilenciumra ítélték, hiszen a Magvető Kiadó vezetője Kardos György következetesen ellenállt az akkorra már paratextusokkal kiegészített, a rendszerről és különösen a jogi vonatkozásokról komplex, értékes látéletet adó mű kiadásának, és a kéziratot is sokáig őrizte, nem küldte vissza (ti.Kardos)⁴¹. A rendszerváltás új lendületet adott a hazai pszichiátriának, az egyértelmű kitörés ígéretével kecsegtetett, egy szabadabb, igazságosabb, emberarcúbb ellátórendszer volt kibontakozóban.

Az elmúlt évtizedek demokratikus társadalmi térében a normalizáló tendenciák mellett új kihívások jelennek meg az egyéni betegség-narratívák virtualizálódásával. A mediatizált világ⁴² különösen alkalmas arra, hogy szétterjedjenek különféle összeesküvéseleméletek, nézetek, hitek és meggyőződések az online térben. A társadalmi-lelki egészség és betegség-narratívák is az online térbe költöztek. A térváltás a 2000-es évek óta tart, és egyre inkább meghatározza a mindennapokat és az egészségmagatartást is az online életvilág.

III. A pszichiátria mint bürokratikus szervezet

Az orvostudomány episztemiológiai értelemben vett intézményesülésének folyamata az egész egészségügyi rendszerre alakítólag hat, kiépül és szervesen fejlődik a hierarchia és a bürokrácia⁴³, amely az orvos-beteg találkozásokat aszimmetrikus viszonyba kényszeríti. Az orvosok szocializációs folyamatai szükségszerűen a társadalom egészére és az intézményrendszerekre (a belső hatalmi struktúrákra is) hatnak. Az elmebetegeket a történeti részben már kifejtett módon periferizálták, ennek formái eltérőek voltak az egyes korokban, de a történelem során mindig azt jelentette, hogy az elmebetegeknek kijelölt parkoló-pálya a centrumtól távolabb eső hely legyen. Az államszocialista időszak hajnalán Rákosi Mátyás állítólag úgy nyilatkozott, hogy: „Nem akarok elmebeteget látni a fővárosban” ennek köszönhetően a pszichiátriai betegek nagyméretű intézetei a Lipótmező kivételével az ország eldugottabb részein voltak. Szentgothárd a nyugati határszélen, keleten Nagykovács, Kállósején, Intaháza (Intapuszta) és számtalan kisebb intézmény, mind a fővárosi világtól messze. A politikai adminisztráció félre tette az elmeügyet, miközben megtartotta a fővárosi Lipótot az aktív ágyaival együtt, szintén a város nyüzsgésétől távoli II. kerületi területen.

A bürokrácia egyik oldala az elmebetegek általános kirekesztésének irányába hat, különböző eszközökkel, és a sorsszerű megbélyegzésen keresztül „láthatatlanul” is működik a társadalom szövetéből idegen testként kilökött betegek képében. A rendezetlenség ellenpólusa a bürokrácia metsző precizitása, normalizálja a zűrt, kereteket ad a megmagyarázhatatlannak a diagnosztikus kategóriák szövevényes rendszerében, és az ellátórendszer gyöngé szövéssé hálójába tereli az egyént. A jóléti társadalmak a pszichiátriai betegekkel összességében még közönyösebbek, noha elvben a lelki betegségek megértése, magyarázatai, a posztmodern egészség-reprezentációi éppen alkalmasak lennének a betegek társadalomba történő integrációjára, különösen az információ szabadabb hozzáférése és az intézményrendszerek, a lelki egészségről való tudásanyag fejlettségére tekintettel.

A politikai diskurzusközösség mássággal kapcsolatos attitűdjei (ilyen értelemben minden nem kívánatos társadalmi csoport előítéletek alanyává válhat), meghatározza a lelki betegségekkel élők számára kijelölt pályát, az antidemokratikus társadalom a legelesettebbeket mellőzi, nem támogatja, és a hozzátartozókkal együtt a periféria zónájába száműzi. A beteg test

⁴¹ Uo.

⁴² Berger Viktor: Az életvilág mediatizálódása. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2023.

⁴³ Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Közigazgatási és Jogi Kiadó, Budapest, 1967.

a beteg lélekkel együtt nem együttműködő, meghatározhatatlan, bizonytalan és idegen⁴⁴ Az államszocialista rendszer elmeszociális ellátórendszeri visszaéléseire vonatkozó korai tanulmányban⁴⁵ kapott hangot elsőként a hazai elmeellátás egy speciális szegmense. Jó érzékkel mutat rá Hajnóczy az elmeszociális otthonok ún. „jogüres terére”⁴⁶ Az elkülönítő gondozottjai „lebegnek” a kórházi ellátás és a szociális ellátás között, mintegy liminális (átmeneti) állapotban sehová sem tartoznak. Bacsák Dániel könyve a „Láthatatlanok” jól érzékelteti ezt a sajátos létállapotot. Avítt képződményként a szentgotthárdi pszichiátriai intézmény még mindig működik, a több évtizedes praxis maradványait megőrizte. Az otthont évtizedekig a gondnok és a szakképzettséggel nem rendelkező intézetvezető irányította, az orvosokat mellékszereplőnek tekintették. A gondok teljhatalmú úrként gyakorlatilag élet halál ura volt, kiterjedt „besúgóhálózatot”, működtetett és voltak kedvenc nővérei és kivételezett ellátottak is.⁴⁷ Voltak próbálkozások a terápiás munka bevezetésére, a művészetterápiás foglalkozások rendszeresítésére, ezek a kísérletek rendre elháltak nem állták ki a bürokratikus intézményi struktúra próbáját.⁴⁸ A pszichiátria és a szociális szféra alrendszere nem működik összehangoltan, jelentős kapacitáshiányt figyelhetünk meg. A szolgáltatások minősége rossz, a működés üzemszerűsége az eltelt évtizedek alatt nem sokat változott. Összességében a totális intézmény mint *sui generis* képződmény torzó, rögzült mechanizmusokkal pörögnek emberi életévek, időtlenségbe vesznek életek, elnyeli az individuumot a perspektívák nélküli téri lét a jelenvalóság kegyetlen állandóságában. Bár az OPNI nem tartozott a szociális alrendszerbe, de interjúalanyaim is beszámoltak arról, hogy nem volt ritka, hogy olyan beteggel találkoztak, akik 30, 40, 50 éve lakói voltak az intézetnek.⁴⁹ A szociális indikáció mindig jellemezte a pszichiátriákat,⁵⁰ többek között annak köszönhetően a rendszerben soha nem volt elég férőhely. Szociális vagy átmeneti ellátási formák igénybevétele szűkös volt. Az ún. „defekt” pszichiátriai betegek elhelyezése mai napig nem megoldott.

Az „Elkülönítőben”⁵¹ Hajnóczy olyan adminisztratív és hatalmi apparátust ír le, amely példátlan módon működteti a kor elmeszociális hálózatát, amely eltérő szabályokkal és sajátos belső rendszerrel feudális mechanizmusokkal hajtja az intézmények fogaskerekeit. Az intézményvezető a Kádár-korszakban egészségügyi közép-káder volt (az intézetvezető a gondnoknővel együtt „vizitelt”, ekkor piros kókuszszőnyeget terítettek le az osztályokon⁵²), akinek beosztottja volt a mindenkor orvos, korlátozott szakmai döntéshozatali jogokkal. Jogfosztottságban éltek az ellátottak, de a gyógyításukra, állapotuk szakszerű monitorozására felelős orvosok is. Szentgotthárdon a bírói szemle egyébként elmeosztályos gyakorlatban rögzített, törvényileg garantált rendszere is ismeretlen volt, az elhelyezés időtartama gyakorlatilag korlátlan volt. A „beutaltak” egész életen át tartó megőrzésre számíthattak, a reszocializáció vagy a társadalmi életben történő részvétel minimális esélyének a kilátástalan kizárásával. Dr. Kiss-Vámosi József az Elkülönítőben elmondja, hogy 530 beteget ápoltak abban az időben az intézetben,⁵³ több esetben pszichiátriai kórlapot sem állítottak ki a betegek(ellátottak) felvételekor.

Az elmeszociális otthonok mint szociális intézmények speciális szabályok szerint adminisztrálnak. Az ellátórendszerben mai napig megoldatlan probléma a pszichiátriai betegek

⁴⁴ Csabai–Eröss: i.m. 234. o.

⁴⁵ Hajnóczy Péter: Az elkülönítő. In Valóság, 1975/10.

⁴⁶ Fekete: i.m. 10. o.

⁴⁷ Hajnóczy Péter [Nagy Tamás (szerk.)]: Jelentések a süllyesztőből. Magvető Kiadó, 2013.

⁴⁸ Bacsák Dániel: A láthatatlanok. Pszichiátria a határon. Oriold és Társai, Budapest, 2024.

⁴⁹ Lipótmezőn szakorvosként dolgozott volt kolléga N.N. szóbeli közlése.

⁵⁰ Friedman, Jack R.: A szociális eset. Betegség, pszichiátria és intézménytelenítés a posztoszocialista Romániában. In AnBlok folyóirat, 2011/5. szám.

⁵¹ Hajnóczy Péter: Az elkülönítő. In Valóság, 1975/10. szám, pp. 61-105.

⁵² Hajnóczy Péter [Nagy Tamás (szerk.)]: Jelentések a süllyesztőből. Magvető Kiadó, 2013. 82-83. o.

⁵³ Hajnóczy Péter: Az elkülönítő. In Valóság, 1975/10. szám, pp. 61-105.

gyógykezelésével, ellátásával kapcsolatos dokumentáció helyes vezetése, tekintettel arra, hogy nincs egységes szabályrendszer, ügyviteli rendszer, a bentlakásos szociális intézményekben. A beutalások egyik kezdeményezője a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Osztálya volt, amely orvosi indikációk nélkül egyes esetekben önállóan megítélve az adott egyén problémáit és körülményeit figyelembe véve döntött az otthonokba történő felvételekről. A bürokrácia a társadalomban élő pszichiátriai beteg korlátozásától kezdődik és magának a pszichiátriai intézetnek mint szervezetnek a működés módjában ölt testet. Ha azt vizsgáljuk, hogy a Lipótmező főigazgatói milyen Lewin-féle vezetési stílusokat képviseltek, akkor az a domináns, az autoriter, tekintélyelvű vezetés lenne. A rendszerváltozás utáni évek enyhítették ezt a feudális rendszert. Veér András vezetésekor már kimondottan demokratikus és az alulról jövő kezdeményezéseket is támogató légkör uralkodott, ahol természetesen voltak kiváltságos kollégák minden dolgozói szinten. Lipótmező soha nem tudta a hagyományaihoz hű feudális örökséget „levetkőzni”. Hatalmi relációkban működött, „A-nak B felett gyakorolt hatalma attól függött, milyen mértékben látható át A számára B viselkedése, illetőleg attól az A viselkedése által okozott bizonytalanságtól, amelyben B van.”⁵⁴

IV. A hatalom és a nyelvi akadály: A beteg és az orvos közötti kommunikáció egyes kérdései

Az orvos-beteg kapcsolat hatalmi dinamikája a nyelvi akadályban nyilvánvaló testet ölt. Az orvosok és szakdolgozók által használt varázsigék a betegek számára ismeretlen varázsvilágnak mutatkoznak. A kórházak házirendjét tanulmányozva feltűnő, hogy a tiltások vannak túlsúlyban ahogy ezt többször láthatjuk kórházi feliratokon is. „Tilos a dohányzás!”, „Belépni tilos!”, „Kérjük a rendeltetést kopogással ne zavarja!”, vagy az eufemisztikusabb: „Kopogni nem szabad!”, „Betegeknek tilos a bemenet!”, „Látogatni tilos!” „Csendet kérünk!”, „Maszk viselése kötelező!”, illetve érzelmekre hatnak, mint például a patológián a „Hűtésbefizetés”⁵⁵ felirat Ezek általános magatartáskijelölő mondatok, amelyek a mindenkor elvárt magatartást és a szabályokhoz való alkalmazkodást az egészségügyi környezetben mint félkatonai⁵⁶ szervezetben fokozottan elvárják. Az orvos és egészségügyi személyzet napirendje is szigorú, kevés mozgásteret engedő, rezsimszerű rendszer. Ezt jól mutatja a közelmúltban bevezetett új státusztörvény is, amely rendelkezéseit tekintve kifejezetten a különleges jogállású szféra (kormánytisztviselők) munkajogi szabályait ülteti át az egészségügyi rendszerre.⁵⁷ Részben átveszik az együtt alkalmazási tilalmakat, a magasabb egészségügyi vezetés (országos kórházi főigazgató OKFŐ) engedélyéhez köti a magánegészségügyben való munkavégzést stb. Az egészségügy mindig félkatonai szervezatként működött informálisan is, amely a túlszabályozott struktúra sajátosságaiból is adódik, digitális és papír alapú egészségügyi bürokráciával, amelyet a közelmúltban bevezetett felhő alapú integrált egészségügyi informatikai rendszer ellensúlyozni igyekszik.⁵⁸ A bürokrácia az egészségügyben szükségszerű, integrált rendszerként történő digitalizálása az apparátus méretéből adódó tehetetlenségeket, párhuzamosságokat ellensúlyozhatná, versenyelőnyt jelenthetne az egészségügyi intézmények számára, egyéb más változók körültekintő átforgalmazása által.⁵⁹

⁵⁴ Crozier, Michel: A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981, 247. o.

⁵⁵ Varga Katalin – Diószeghy Csaba: Hűtésbefizetés, avagy a szuggesztiók szerepe a mindennapi orvosi gyakorlatban. Pólya Kiadó, Budapest, 2013.

⁵⁶ Saját interjú kutatásaim során az egészségügyi dolgozók félkatonai szervezetnek címkézik munkahelyeiket.

⁵⁷ 2020. évi C. törvény az egészségügyi szolgálati jogviszonyról.

⁵⁸ EESZT (Elektronikus Egészségügyi Szolgáltatási Tér) 22/2022 (I.31) Korm. rendelet a körponti egészséginformatikai szolgáltatásokról.

⁵⁹ Jenei György: Max Weber bürokráciaelmélete és a neoweberiánus szintézis. In Pro Publico Bono, Magyar Közigazgatás, 2016/3. szám, pp. 42-55.

V. Konklúzió

A pszichiátriai rendszer rendszerváltás utáni, illetve legújabb kori történetére és a hatalmi erőter változásaira viszonylag szerény reflexiókat találunk a kurrens szakirodalomban. Ennek ellenére hiánypótló az utóbbi időben megjelent néhány írás, így a Hajnóczy Péter prózai munkáira és a 2013-ban közreadott paratextusok hatására született inspiráló munkák. A szociológusok, történészek közül is egyre többen fordulnak a pszichiátriai ellátórendszer 19-20. századi narratívájának kutatása felé. Jelen munkámmal a pszichiátriai betegek és az orvosok közötti jogviszony sajátosságaira szerettem volna rámutatni, arra a kiszolgáltatott helyzetre, amely még a mai ellátórendszert is jellemzi. Az egészségügy és a szociális szféra aktorai két külön alrendszerben működnek, szinte teljes elszigeteltségben. A betegellátás jogi garanciái még a jelenlegi jogrendszerben sem biztosítják az ellátottakról történő minőségi gondoskodást. Minden ellátási szinten a folyamatok mechanikussá válnak, az embertelen bürokratikus gépezet által irányított dehumanizált, a medikális szemléletet előtérbe helyező apparátust találunk. A szociálpszichiátria korábbi vívmányai a közösségi ellátási formák szerény mértékben vannak csupán jelen, a társadalmi változások, különösen az életvilág mediatizálódása negatívan befolyásolja az egyéni válság- és krízistereket.

Az egészségügy hatalmi karaktere az egészségügyi szolgálati jogviszony konstituálásával és az egészségügy belügi hatáskörbe vonásával deklarálódott.

A posztoszocialista egészségügy demokratikus átalakulása elmaradt, türelmesen várjuk a katarzist.

Zsidai Ágnes, Ad multos annos!

Irodalomjegyzék

Almeida, Fernando – Moreira, Diana – Moura, Helena – Mota, Victor: Psychiatric monitoring of not guilty by reason of insanity outpatients. In Journal of Forensic and Legal Medicine, 2016, February, pp. 58-63. <https://doi.org/10.1016/j.jflm.2015.11.018>

Anzenbacher, Arno: Arno: Bevezés a filozófiába. Herder, 1992.

Aronson, Eliot: A társas lény. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008.

Bacsák Dániel: A láthatatlanok. Pszichiátria a határon. Oriold és Társai, Budapest, 2024.

Barcsi Tamás: Embertelenség az együttérzés korában. Filozófiai vázlat a kegyetlenségről. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2023.

Berger Viktor: Térré szőtt társadalmiság. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018.

Berger Viktor: Az életvilág mediatizálódása. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2023. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-019-8>

Bodor Péter – Sükösd Anikó: Politikai pszichiátria: Létezett-e Magyarországon az államszocializmus időszakában? In Élet és Irodalom, 2009, 53. évf. 30. szám

Csabai Márta – Erőss Ferenc: Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei. Jószyöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000.

Crozier, Michel: A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

Descartes, René: Test és lélek, morál, politika, vallás. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Dobai Attila: Egyes vallásfelekezetek és érzékeny csoportok jogainak érvényesülése a betegellátás során. In *Ügyészek Lapja*, 2022/3. szám, pp. 29-46.

Dobai Attila Marcelián – Dúll Andrea: Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (volt) dolgozóinak retrospektív kvalitatív vizsgálata (2024). Poszter, Kutatócsoportok Fóruma, ELTE Pedagógiai és Kszichológiai Kar, Budapest, 2024. március 21.,

Dobai Attila – Tósaki Gergely: Közelkép a budapesti közösségi pszichiátriai és addiktológiai ellátás műhelyeiből. In *Máltai Tanulmányok*, 2025/2. szám, pp.110-115. <https://doi.org/10.56699/MT.2025.2.6>

Falusi Márton: A kézirat hatályba lép. A normasértő individuum Hajnóczy Péter és Bereményi Géza prózájában. In *Valóság*, 2023, 66. évf., 2. szám.

Fekete Balázs: A nyugati jog szellemisége és az elkülönítő: A nyugati jog nyelve mint nyelvi lázadás Hajnóczy Péter prózájában. In *Állam- és Jogtudomány*, 2023/1. szám, LXIV. évf. 3-17. o. <https://doi.org/10.51783/ajt.2023.1.01>

Foucault, Michel: A bolondság története. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2004.

Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és intéütíciói. Eger, OKFI, 2016.

Friedman, Jack R.: A szociális eset. Betegség, pszichiátria és intézménytelenítés a posztszocialista Romániában. In *AnBlok* folyóirat, 2011/5. szám

Hajnóczy Péter: Az elkülönítő. In *Valóság*, 1975/10. szám, pp. 61-105.

Hajnóczy Péter [Nagy Tamás (szerk.)]: Jelentések a süllyesztöböl. Magvető Kiadó, 2013.

Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W.: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat Kiadó, Budapest.

Jenei György: Max Weber bürokráciaelmélete és a neoweberiánus szintézis. In *Pro Publico Bono*, Magyar Közigazgatás, 2016/3. szám, pp. 42-55.

Kant, Immanuel: A tiszta ész kritikája. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2009.

Kapronczay Károly: Az orvostörténelem századai. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010.

Nagy Léna – Túri Gergő: A mentális betegeket célzó szolgáltatások hatékonyságának fejlesztési lehetőségei két komplex nemzetközi program tükrében. In *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2021, 6.évf. 1. szám, 157-171. DOI: 10.1556/0016.2021.00024

Nagy Tamás szerk. Hajnóczy Péter Jelentések a süllyesztőből. Magvető Kiadó, 2013. 82-83.o.

Porter, Roy: A téboly. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 2002.

Radbruch, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog (ford. Nagy Endre). In Peschka Vilmos – Varga Csaba (szerk.): Modern jogelméleti tanulmányok. MTA – ÁJTI, Budapest, 1977, 129-140. o.

Zsidai Ágnes: Amikor a jog kötelezettség, az orvosi tevékenység joghelyzet-tana. In Ficsor Krisztina – Győrfi Tamás – Szabó Miklós (szerk.): Jogosultságok: Elmélet és gyakorlat. Bíbor, Miskolc, 2009, 107-126. o.

Zsidai Ágnes: Elmaradt katarzis: Jelentés a Történeti Levéltárból. In Múltunk Folyóirat, 2011/4. szám, pp. 68-83. ISSN 0864-960X (nyomtatott); 2677-156X (online).

Zsinkó Szabó Zoltán: Beavatási jelenségek az orvossá válás során, doktori értekezés, Semmelweis Egyetem, Budapest, 2014. DOI:10.14753/SE.2015.1759
[https://repo.lib.semmelweis.hu/bitstream/handle/123456789/3873/zsinkoszabozoltan.d_DOIs.pdf?sequence=1\(2023.12.04.\)](https://repo.lib.semmelweis.hu/bitstream/handle/123456789/3873/zsinkoszabozoltan.d_DOIs.pdf?sequence=1(2023.12.04.))

Varga Katalin – Diószeghy Csaba: Hűtésbefizetés, avagy a szuggesztiók szerepe a mindennapi orvosi gyakorlatban. Pólya Kiadó, Budapest, 2013.

Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Közigazgatási és Jogi Kiadó, Budapest, 1967.

Weber, Max: Vallásszociológia. Helikon Kiadó, Budapest, 2006.

Weöres Sándor (1944): Teljesség felé. Szembe fordított tükrök.

Fábián Áron¹

A kelet-európai kisállamok inspiráló nyomorúsága²

Absztrakt

A tanulmány Bibó István politikai gondolkodásának kortárs relevanciáját vizsgálja a republikánus politikai filozófia nézőpontjából. Amellett érvelek, hogy Bibó munkássága – különösen a kelet-európai átmeneti helyzetekre adott reflexiói – értékes szempontokat kínál a köztársaság születésének és válságának problémáihoz. A kortárs republikanizmus egyik kihívása, hogy miként képes normatív útmutatást adni nem ideális, történetileg terhelt kontextusokban. Bibó olyan elméleti és gyakorlati szempontokat kínál, amelyek elmélyíthetik a republikánus reflexiót. A tanulmány célja, hogy párbeszédet kezdeményezzen a kelet-európai történeti tapasztalatok és a kortárs politikai filozófia között, hozzájárulva mind Bibó életművének újra értelmezéséhez, mind a republikánus elmélet fejlődéséhez.

Kulcsszavak: Bibó István, republikanizmus, non-ideal theory, rendszerváltás, dominancia

Abstract

This essay examines the contemporary relevance of István Bibó's political thought from the perspective of republican political philosophy. I argue that Bibó's work – especially his reflections on the transitions in East-Central Europe – offers valuable insights into the problems of the birth and crisis of the republic. One of the challenges of contemporary republicanism is how it can provide normative guidance in less than ideal, historically burdened contexts. Bibó offers theoretical and practical insights that can deepen republican reflection. The aim of this study is to initiate a dialogue between East-Central European historical experiences and contemporary political philosophy, contributing both to a reinterpretation of Bibó's oeuvre and to the development of republican theory.

Keywords: István Bibó, republicanism, non-ideal theory, transition, dominance

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, egyetemi adjunktus.

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.40

A Bibó István Szakkollégiumba felvételiző hallgatóktól alkalomadtán villámkérdésként megkérdezzük: ki volt Bibó István? Vannak konvencionális (jogász, politikus, '56-os államminiszter) és meglepőbb válaszok (szociológus, „egy nagy ember”) is. Felvételiztetőként azonban a pillanatnyi derűtséget követően még utóbbiak esetében is mindig arra jutottam: végül is. Hiszen annyiféleképpen olvasták már Bibót. És itt nem is csak a recepció meanderezéseire³ vagy épp közéleti diskurzusban betöltött változó szerepére (amit a „Bibó-felejtés”, „Bibó-reneszánsz” vagy „Bibó-hallgatás” kifejezések testesítenek meg)⁴ gondolok. Hanem arra, hogy Bibót tudományosan is sokféle kontextusban olvassuk, és – amellet fogok érvelni – ez helyénvaló is.

Ha csupán az elmúlt évek Bibó-irodalmát tekintjük át, szembetűnő az a széleskörű diszciplináris háttér és elméleti keret, amibe azok Bibót illesztették. A teljesség igénye nélkül Bibót értelmezték közösségi moralistaként,⁵ politikai teológiai keretben,⁶ valamint – örömteli módon – az európai eszmetörténet elsődleges jelentőségű szerzőjeként.⁷ Mivel Bibó „klasszikus”, ezért érthetünk egyet Szűcs Zoltán Gáborral: „nem csak újrameséljük, de újra is gondoljuk, egymással nem teljesen azonos történetvariánsokat alkotunk az eredetiből. Ezt tulajdonképpen mondani sem kellene, hiszen ez gyakorlatilag benne foglaltatik a klasszikusság fogalmában.”⁸ Jelen írásban magam is egy ilyen újra gondolásra teszek kísérletet, amikor Bibó relevanciáját vizsgálom a kortárs republikánus politikai filozófia szempontjából.

Ennek érdekében rögtön meg is kell ejtenem egy tisztázó módszertani kitérőt. Ugyanis jelen írásban elsődlegesen a republikánizmus problémahorizontja mentén fogok mozogni, és Bibót e kérdések megválaszolása körében olvasom. Erre a tisztázásra azért van szükség, mivel kétségtelenül lehetne fordítva, és Bibó filozófiai, szűkebben politikai filozófiai munkásságából kiindulni. Az vitán felül áll, hogy Bibó pályája kezdetén filozófiával, mégpedig jogfilozófiával foglalkozott, amint azt Zsidai Ágnes monografikus igényrel bemutatta.⁹ Bibó István jogfilozófiája így „rekonstruálható” és beleilleszthető a magyar jogbölcselet hagyományába. Ennél nehezebb kérdés azonban, hogy Bibó politikai filozófiai „torzóját” megtalálhatjuk-e, másrésztől, hogy ezt miképpen tudjuk olyan hagyományba illeszteni (a Rawls utáni analitikus politikai filozófiába), amivel Bibó nem állt kapcsolatban.

Ennek ellenére nem lenne példa nélküli Bibó politikai filozófiáját rekonstruálni. Berki Róbert a '90-es évek elején erre elsősorban *Az európai társadalomfejlődés értelme* nyomán látott lehetőséget, amellet érvelve, hogy Bibó esszéistaként ugyan, és nem az angolszász analitikus tradíció mércéi szerint, de politikai filozófusként is értékelhető szerző.¹⁰ Kovács Gábor pedig meggyőzően érvel amellet, hogy Bibó minden „antispekulatív beállítódása” ellenére „a politikáról azzal az erős normatív attitűddel gondolkodik, amely Arisztotelész óta a

³ Balog Iván: Bibó István recepciója: politikai átértelmezések. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010.

⁴ Fábrián Áron – Matyasovszky-Németh Márton: A szabadság fogalma és élménye Bibó István munkásságában és a Bibó Szakkollégiumban. In Tiszatáj 2023/4–5. sz., p. 104.

⁵ Halmesvirta, Anssi: A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa. Debreceni Egyetem, University of Jyväskylä, Debrecen, 2020.

⁶ Csepregi András: „Boldogok a békét teremtők”: a keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig – Bibó István politikai teológiai megközelítésben. Luther Kiadó, Budapest, 2021.

⁷ Müller, Jan-Werner: Contesting Democracy: Political Thought in Twentieth-Century Europe. Yale University Press, New Haven, 2011; Trencsényi Balázs et al.: A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume I: Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century”. Oxford University Press, Oxford, 2019.

⁸ Szűcs Zoltán Gábor: Bibó, a kimeríthetetlen. In Mércé (2018. november 29.) <https://merce.hu/2018/11/29/bibo-a-kimerithetetlen/>.

⁹ Zsidai Ágnes: Jogbölcseleti torzó: Bibó István jogelméletének rekonstrukciója. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

¹⁰ Berki, R. N. [Robert Nandor]: The Realism of Moralism: The Political Philosophy of Istvan Bibo. In History of Political Thought, 1992/3. szám, pp. 514–515.

politikai filozófia *differentia specificájának* tekinthető.”¹¹ *Prima facie* tehát nem lenne egészen lehetetlen Bibó politikai filozófiai nézeteinek rekonstruálása, hogy azt a „jogbölcseleti torzó” mellett helyezhessük el.

Nehezebb kérdés azonban, hogy mennyire illeszthető Bibó a kortárs analitikus politikai filozófia fogalmi kereteibe, hiszen Bibó republikánus olvasata szükségképpen ezt feltételezné. Nem példa nélküli ez az olvasat a Bibóval foglalkozó szakirodalomban, azonban semmiképpen sem mondható a fősodorba tartozónak – már ha létezik ilyen. Így például Tamás Gáspár Miklós republikánizmusról írott tanulmányában több ponton kiemelt helyen utal Bibó nézeteire.¹² Dénes Iván Zoltán pedig több írásában is felveti Bibó viszonyát elsősorban Rawls, Arendt vagy Berlin munkásságához.¹³ Dénes mindemellett Bibó szabadságfogalmát explicit módon is „kontraktualista republikánusként” azonosította.¹⁴ Jelen cikk szerzője egy korábbi írásában (Matyasovszky-Németh Mártonnal közösen) kísérletet tett arra, hogy Bibó szabadságfelfogását a dominanciamentesség republikánus fogalmával összeegyeztesse.¹⁵ Még ha az ilyen interpretációk megfelelő tudatosság nélkül problémásak is lehetnek, annyi talán biztonsággal állítható, hogy Bibót lehetséges *összeolvasni* a kortárs politikai filozófia szerzőivel.

Ezt azonban most nem Bibó jellegzetes témái (szabadság, félelem, hisztéria stb.) felől, hanem a kortárs republikánizmus néhány, egyre inkább fókuszba kerülő, alultárgyalt kérdése felől kíséreltem meg. Másképpen megfogalmazva, nem Bibót szeretném közelíteni a kortárs politikai filozófiához, hanem fordítva, arra keresem a választ, hogy mire használhatja Bibót a kortárs republikánizmus. Mivel Bibó fő témái és fogalmai is plauzibilisen beleilleszthetők ebbe az irányzatba, joggal feltételezhetjük, hogy ez termékeny vállalkozás lesz. Annál is inkább, mert amellett fogok érvelni, hogy Bibó történelmi helyzete egyedülállóan alkalmassá teszi olyan problémák vizsgálatára, amik a republikánus politikai filozófia számára is egyre inkább megkerülhetetlenek.

Ezelőtt azonban ismertetnem kell, hogy mik is a kortárs republikánus politikai filozófia főbb állításai, és ezek milyen nyitott kérdéseket vetnek fel. Bár a republikánizmus itthon kevésbé recipiált irányzata a kortárs politikai filozófiának, az utóbbi években örömteli módon ezt a lemaradást részben sikerült pótolni.¹⁶ Erre tekintettel is a kortárs republikánizmus igen bőséges témafelvetései közül csupán egyetlen olyan problémakört (és az ehhez kapcsolódó kérdéseket) ismertetem részletesebben, amelynek vizsgálata során támaszkodhatunk Bibóra. A vizsgált probléma így a továbbiakban kifejezetten a köztársaság születése és válsága ikerproblémái lesznek. Azt, hogy ezt a kérdést a „mainstream” republikánusok jellemzően alulkutatják, ők maguk is elismerni látszanak.¹⁷ Először azt kell tisztáznom, miért jelent ez a kérdés problémát a republikánusoknak, majd arra válaszolok, miért éppen Bibót javaslom forrásnak ezen probléma megoldására.

Azt a republikánus politikai filozófusok sem vitatják, hogy a köztársaság nem a semmiből teremődik.¹⁸ Azaz szükséges számolni azzal a helyzettel, amikor a köztársaságot – akár problémás történelmi háttér előtt – meg kell alapítani. Frank Lovett megfogalmazásában a

¹¹ Kovács Gábor: Bibó István és a politikai filozófia. In Korunk, 2015/6. szám, p. 38.

¹² Tamás Gáspár Miklós: Republikánus elméletek. In Tóth Szilárd János – Losonczi Márk (szerk.): Kortárs republikánizmus. L'Harmattan, Budapest, 2021.

¹³ Dénes Iván Zoltán: Változatok a személyes és a politikai szabadság viszonyára. In Beszélő, 2007/3.; Dénes Iván Zoltán: Bevezetés. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai, 1. kötet. Kalligram, Budapest, 2016.

¹⁴ Dénes 2007: i. m.

¹⁵ Fábán és Matyasovszky-Németh: i. m.

¹⁶ Legteljesebb és legaktuálisabb áttekintésére ld. Tóth – Losonczi (szerk.): i.m.; Takács Péter is külön fejezetet szentel a kortárs republikánizmusnak egyik friss monográfiájában. Takács Péter: Az államok rendszertana és tipológiája: Államelméleti elemzés. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023, pp. 451–464.

¹⁷ Lovett 2022: p. 220.

¹⁸ Lovett 2022: p. 89.

republikánus elméletnek *dinamikusnak* kell lennie,¹⁹ azaz számolnia kell azzal, hogy sok esetben a republikánus értelemben vett szabad politikai közösség létrejötte hosszasan tartó folyamat, amely során bizonyos kontingens problémák merülhetnek fel. Ezt a szakirodalom jellemzően az „átmenet elméletének” nevezi.²⁰ Hasonlóképpen problémát jelenthet a köztársaság fenntartása különböző emergens kihívásokkal szemben, amit a köztársaság válságának nevezhetünk. A két probléma elvi szinten mutat hasonlóságokat,²¹ azonban jelentős különbségek is vannak a két helyzet közt.

A hasonlóság az, hogy a két probléma ugyanolyan *módszertani* előfeltevésekre mutat rá, mégpedig arra, hogy a republikánus szerzők elutasítják a Rawls által javasolt ideális elméletalkotásra helyezett elsődleges hangsúlyt.²² Pettit megfogalmazásában egyfajta „antiutópikusság” jellemzi a republikánizmust.²³ Az ideális és nem ideális elméletek viszonya vitákkal meglehetősen terhelt kérdés, így e helyütt csupán arra szorítkozom, hogy rámutassak, hogy a republikánus elméletek miként tudnak empirikus és történeti ismereteket beépíteni.²⁴ A kortárs republikánusok kifejezetten amellett érvelnek, hogy a republikánus elméleteknek nyitottnak kell lennie a helyi viszonyokra, hiszen csak így tudja az adott történeti-társadalmi kontextusban megjelenő dominanciát csökkenteni.²⁵ Ennyiben a republikánus elmélet könnyebben reagál a társadalmi-történeti kontingenciákra, mint a rawls-i keretben dolgozó liberálisok.

Ez azonban nem csupán azt jelenti – bár jelentheti azt is –, hogy egyes intézményi megoldások bizonyos helyzetekben és politika közösségekben megengedhetők, másokban pedig nem.²⁶ De az is következik ebből, hogy a republikánusoknak építenie kell az adott történeti-társadalmi kontextusban fellelhető társadalmi mintázatokra. Kende Péter az 1989-es rendszerváltás kapcsán úgy fogalmazott, hogy a republikánusok számára a fő kérdés, „hogy a hagyományok egymásra torló hordalékában hol találja meg azokat a kemény és ellenálló köveket, amelyekre egy demokratikus Magyarország fölépíthető.”²⁷ A republikánusok tehát összességében jobban érdekeltek az olyan kérdésekben, amikről Bibó is írt: átmeneti helyzetekben, az adott társadalom történeti kontextusát figyelembevéve adni mégis normatív politikai útmutatást. Ráadásul nem szükséges Bibó írásaiból valamiféle koherens, ideális, normatív szinten jól védhető politikai filozófiát „desztillálni”, ami kétségkívül nehéz és valószínűleg sikertelen vállalkozás lenne.

A köztársaság születése és válsága még egy szempontból mutat hasonlóságot a republikánizmus irodalmában, mégpedig abban, hogy jellemzően mindkettőt a honpolgári erények (*civic virtues*) oldaláról közelítik meg. Pontosabban fogalmazva a republikánusok

¹⁹ Lovett 2022: p. 160.

²⁰ Wiens, David: Prescribing Institutions Without Ideal Theory. In *Journal of Political Philosophy*, 2012/1. szám, pp. 45–70; Valentini, Laura: Ideal vs. Non-Ideal Theory: A Conceptual Map. In *Philosophy Compass* 2012/9. szám, pp. 654–664.

²¹ Szokás – Rawls nyomán – a kettőt együtt a *köztársaság stabilitásának* nevezni. Rawls, John: *Az igazságosság elmélete* (ford.: Krokovay Zsolt). Osiris, Budapest, 1997, p. 533.; Ez azonban némi terminológiai problémát vet fel, erre ld. Lovett 2022: pp. 203–204; Costa, M. Victoria: Civic Virtue in Non-Ideal Republics. In *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 2023.

²² Lovett 2022: 3.3. fejelet.

²³ Pettit, Philip: „Political Realism Meets Civic Republicanism. In *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Vol. 20, no. 3, 2017, pp. 331–347; Ez nem jelenti azt, hogy Pettitnek igaza lenne abban, hogy ennyiben a realizmussal is közös talajon áll a republikánizmus, erre ld. Szűcs Zoltán Gábor: *Republikánizmus és realizmus: összeköthetőek-e, és ha igen, minek?* In Tóth–Losonczi (szerk.): i. m.

²⁴ Mivel – a realistákhoz ennyiben hasonlóan – képesek erre, ld. Szűcs, „Republikánizmus és realizmus: összeköthetőek-e, és ha igen, minek?”, p. 239.

²⁵ Pettit, Philip: *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Clarendon Press, Oxford, 1997, p. 147; Lovett 2022: p. 99.

²⁶ Az alkotmánybíráskodás (*judicial review*) például ilyen lehet. Lovett 2022: p. 177.

²⁷ Kende Péter: *A liberális szemlélet republikánus kiigazításai*. In *Államiság a kommunizmus után*, Kende Péter válogatott művei. Kalligram, Pozsony, 2013, p. 395.

jellemzően azt állítják, hogy az intézményi struktúráknak erényes állampolgárokra van szüksége, akik „belakják” ezeket az intézményeket.²⁸ A probléma ott merül fel, hogy hogyan is képződnek ezek az erényes állampolgárok. Ugyanis – ennyiben a liberálisokkal is egyezik a republikánusok nézete²⁹ – az intézmények részben maguk kell, hogy megteremtsék azokat az egyéni diszpozíciókat, amik fennmaradásukat szolgálják.³⁰ Így a republikánusok jellemzően nagy hangsúlyt fektetnek a honpolgári nevelésre, mint az erényes honpolgárok megteremtésének intézményi feltételére.³¹ De a kérdés valójában ennél tágabb, hiszen nemcsak az oktatás, hanem a politikai rendszer intézményi felépítése általában is képes ilyen diszpozíciókat generálni.³² Ezzel együtt a republikánusoknak természetesen számolniuk kell azokkal a kontingens körülményekkel, amik az adott társadalom diszpozícióit általában jellemzik. M. Victoria Costa így például kifejezetten amellett érvel, hogy a republikánusoknak nem csak intézményi struktúrákon, hanem a társadalmi normákon is változtatnia kell.³³ Mindenesetre azt látjuk, hogy a köztársaság születése és válsága is meghatározó módon az intézmények és a társadalmi diszpozíciók kölcsönhatásával függ össze.

Úgy gondolom azonban, hogy a két helyzet (születés és válság) közt van némi különbség és a kortárs nyugati³⁴ és hazai szerzők jellemzően inkább a köztársaság válságát helyezik előtérbe mint keserűen aktuális kérdést.³⁵ Mindazonáltal amellett fogok érvelni, hogy a kettő közül az izgalmasabb valójában a köztársaság születésének problematikája. Ez valójában egy igen erősen kontingens dilemmán alapul, amire Lovett helyesen mutat rá: „elgondolkozhatunk azon, hogy az ilyen köztársaságok hogyan indulnak el, hiszen a köztársaság intézményeinek alapítása éppen azt a honpolgári erényt előfeltételezi, amelyeket alapításuk után ezeknek az intézményeknek kellene létrehoznia.”³⁶ Egyszerűbben megfogalmazva úgy vélem, a köztársaság születésénél *nagyobb intenzitással* merül fel az a probléma, hogy miként képesek az intézmények megteremteni erényes honpolgáraikat. A két összefüggő probléma között tehát ez orientálhat minket.

Ez mindenekelőtt pragmatikus hangsúlyválasztás. Ha ugyanis a köztársaság válságát vizsgálánk, akkor jellemzően hosszabb, nehezen körül határolható folyamatokat vagy olyan társadalmi változásokat kellene vizsgálnunk, amikre a köztársaság intézményei valamiért nem voltak képesek reagálni. Mindezt ráadásul úgy, hogy a köztársaság intézményei így vagy úgy,

²⁸ Lovett 2022: p. 198.

²⁹ Lovett, Frank: Civic Virtue. In Gibbons, Michael T. (szerk.): The Encyclopedia of Political Thought. Wiley, New York, 2014, p. 1; Lovett 2022: pp. 205–206.

³⁰ Kis János szerint a valódi különbség abban rejlik a két tradíció közt, hogy milyen indokokra építenek az ilyen diszpozíciók kialakítása során. Kis János: Közjő és honpolgári erény. In Tóth Szilárd János – Losonczi Márk (szerk.): i. m., 80. o.; Bár úgy vélem, Kis egy fontos problémára hívja fel a figyelmet, a kortárs republikánusok esetében, úgy tűnik, lehetséges mindkét típusú motíváló indok figyelembevételére, ld. Lovett 2022: p. 206.

³¹ Peterson, Andrew: Civic Republicanism and Civic Education: The Education of Citizens. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011; Tóth Szilárd János: Republikánizmus, demokrácia és honpolgári erény. In Tóth–Losonczi (szerk.): i. m.

³² Lovett 2022: p. 204.

³³ Costa 2023: p. 9.; Costa, M. Victoria: Freedom as Non-Domination and Widespread Prejudice. In Metaphilosophy Vol. 50, No. 4, 2019, pp. 441–458.

³⁴ Jóllehet az elemzés a kortárs gondolkodókra fókuszál, érdekes összehasonlításra nyújt lehetőséget, ha figyelembe vesszük, hogy az új kormányzat születése és a régi elhalása kapcsán a kortárs elméletekhez hasonló megállapításokra a korai modernitás szerzőit olvasva is el lehet jutni. Erre lásd pl. Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimitációjának piramisa. In Jogelméleti Szemle, 2024/3. szám, 55–90. o.

³⁵ Dorothea Gädeke: Juridicocratic Shortcuts to the Long Participatory Road of Democracy? In Krisis, Vol. 40, No. 1, 2020, pp. 99–106.

³⁶ Fordítás tőlem. Lovett 2022: p. 220.

de működnek.³⁷ Ha pedig a köztársaság születése és válsága, mint láttuk, hasonló tényezőkön múlik, akkor érdemesebb azt az oldalát vizsgálni, ahol ezek a kérdések élesebben merülnek fel.³⁸ Emiatt javaslom tehát a köztársaság születését, másképpen a köztársaságba való átmenet problémáját központi kérdésként.

A 20–21. századi magyar történelem pedig, ha valamiben, átmenetekben bővelkedik. Ezek megértésében kétségtelenül segítségünkre lehet a republikánizmus kortárs irodalma.³⁹ Fordítva is igaz ez: fontos szerepe lehet az ilyen helyzetekben születő, és emiatt ezekre reflektáló magyar hagyománynak (különösen Bibónak), amikor a republikánus elmélet ilyen hiányosságait akarjuk orvosolni. Rögtön meg kell azonban jegyeznem, hogy ez nem pótolja az átmenetek empirikus megértését.⁴⁰ Azonban, mint fentebb láthattuk, a republikánus hagyomány számára ez az empirikus ismereteinkre való figyelmesség éppen, hogy előnyt jelent. Mind emiatt érdemes tehát Bibót ezen kérdések fényében újra olvasni.⁴¹

Azt gondolom, hogy Bibó írásai közül éppen emiatt azok lesznek különösen izgalmasak, amelyekben az átmenetek nehézségeire reflektál.⁴² Ennek kapcsán Bibó megközelítése álláspontom szerint két tekintetben tudja kiegészíteni a republikánus megközelítést. Az első területet a republikánusok is felismerték, azonban az nem kapott kellő figyelmet, mégpedig az, hogy az átmenet során a fókuszunk mindig a szabadság növelése kell, hogy legyen a végcélja.⁴³ Az, hogy ezt milyen intézményi konstellációk szolgálják az adott pillanatban – és ezeknek mennyire kell rugalmasnak lennie – úgy vélem, nem kapott elégséges figyelmet. Bibó ezt mind 1945, mind 1956 kapcsán világosan látta. Amikor arról ír, hogy a „szabadság rendjét” kell megtalálni,⁴⁴ vagy amikor a forradalom idején mindvégig azt hangsúlyozza, hogy a végcél „a szabadság mind teljesebbé tétele és technikai intézményekben való megerősítése” kell, hogy legyen,⁴⁵ éppen ezt emeli ki. De ugyanerre a szemléletmódra utal a hatalommegosztás instrumentális felfogása, amelynek körében „a hatalomkoncentráció új jelenségei, új gócai”

³⁷ Pusztán illusztrációképpen érdemes összevetni ezt Halmai Gábor friss írásával, ahol maga is hasonló problémákat boncol. Halmai Gábor: Volt-e szerepe a nem demokratikus, liberális jogi alkotmányosságnak az autokratizációban? In *Fundamentum*, 2024/1. szám, pp. 65–71.

³⁸ Természetesen nem sokkal van könnyebb dolgunk ebben az esetben sem, hiszen az átmenet időszaka szükségképpen „zavaros”, ekképpen nehezebben kutatható. Ráadásul a *transitional justice* problémái önmagukban is olyan kérdések, amik a dominanciamentesség mellett intézményi prioritásként felmerülhetnek. Vö. Huang, Cheng-Yi (szerk.): *Constitutionalizing Transitional Justice: How Constitutions and Constitutional Courts Deal with Past Atrocity*, Routledge, London–New York, 2023; Bilchitz, David – Cachalia, Raisa (szerk.): *Transitional Justice, Distributive Justice, and Transformative Constitutionalism: Comparing Colombia and South Africa*. Oxford, Oxford University Press, 2023; Teitel, Ruti G.: *Transitional Justice and the Transformation of Constitutionalism*. In Teitel, Ruti G. (szerk.): *Globalizing Transitional Justice: Contemporary Essays*. Oxford University Press, Oxford, 2014.

³⁹ Tóth Szilárd János – Losoncz Márk: Bevezetés. In Tóth–Losoncz (szerk.): pp. 8–9.

⁴⁰ E tekintetben is vitathatatlan Tóth és Losoncz programadónak nevezhető álláspontja. Tóth – Losoncz: i. m. p. 9.; Annál is inkább, mivel az egyéni cselekvési mintázatok, úgy tűnik, erőteljesen átítatottak a politikai kontextus által. Vö. pl. Tóth Fruzsina Rozina – Kiss Valéria: Az apolitikusság mítosza és a demokratikus aktivitás”. In *Politikatudományi Szemle*, 2024/2. szám, pp. 33–53.; Tóth Fruzsina Rozina et al.: *Narratívák a demokratikus viselkedésről*. In *Acta Universitatis Szegediensis*, 2024/2. szám, pp. 153–164.

⁴¹ Már csak amiatt is, hiszen Bibó maga is – igaz, más, sokkal inkább újkantiánus keretben – de figyelemmel volt a tény és érték elkülönítésének problémájára. Vö. Zsidai Ágnes: A metafizika Szküllája és a tapasztalat Kharübdiszé között. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó 100: Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012, pp. 60–77.

⁴² Nem véletlen, hogy Kulcsár Kálmán is támaszkodott Bibó munkásságára a rendszerváltás előkészítése során, erre ld. Matyasovszky-Németh Márton: *Két rendszerváltás, két államférfi – Bibó István munkásságának hatása Kulcsár Kálmánra*. In *Jog–Állam–Politika*, 2025/1. szám, pp. 161–176.

⁴³ Lovett 2022: p. 93.

⁴⁴ Kiemelés az eredetiben. Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai*, 2. köt. Kalligram, Budapest, 2018, p. 279.

⁴⁵ Bibó István: *Fogalmazvány*. In Dénes 2016 (szerk.): p. 252.

elleni *dinamikus* fellépés szükségességét hangsúlyozza.⁴⁶ De nem idegen ettől az a szemléletmód sem, ami a „szabadságjogok európai rendszerét” elemzi mint a republikánus szabadság jelentős garanciáját.⁴⁷ Mindez, mint fentebb bemutattam, önmagában nem új a republikánusoknak. Bibó azonban éppen a konkrét történeti és társadalmi kontextusra való folyamatos reagálással jelzi azt, hogy ezek az absztrakt elvek a gyakorlatban igen bonyolult döntési helyzetekben jelenhetnek meg. Így Bibó ebben a tekintetben elmélyítheti, granulárisabbá teheti a republikánus reflexiót az átmenet problémáira.

Míg az első terület csupán elmélyíti, részletezi a republikánus politikai filozófia nézeteit, a második területen Bibó fontos korrekciókra is lehetőséget adhat. Ugyanis a bibói szemlélethől pont az a kiemelendő, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy az átmenet *előtt és alatt* is adva van egy társadalom, annak sajátos mintázataival, diszpozícióival, struktúráival. Amikor Bibó a szabadság elérésének célját hangsúlyozza, azt mindig többé-kevésbé absztrahált, de valós történeti tabló előtt teszi. Ez két okból fontosabb, mint amennyire elsőre talán tűnhet. Egyrésztől mintát szolgáltat arra, hogy az átmenet politikai filozófiai leírásakor valós, élő, lélegző társadalmat kell figyelembe vennünk, amelynek a köztársasági átmenet során sok olyan sajátos diszpozíciója és struktúrája van, amelyek ezt az átmenetet segíthetik vagy hátráltathatják. Ilyenek a „szabadság kis körei” is, amelyekben a dominanciamentes szabadság eszméje először meg tudott jelenni Bibó szerint.⁴⁸ Másrésztől, ezzel összefüggően, Bibónál előtérbe kerül, hogy *kinek* kell az átmenetben felelősséget vállalni. Amikor a kelet-európai kisállamok nyomorúságát elemzi, a társadalmi alkat mellett egyúttal az elitek alkatának torzulásáról is beszél.⁴⁹ Ezzel Bibó ismételtelen olyan problémára tapint, amelyet a kortárs politikai filozófia kezd felismerni,⁵⁰ de közel sem tárgyalt még kellő részletességgel.⁵¹ Bibó „tettbeszéde”,⁵² személyes felelősségvállalása és az erre való reflexiója ehhez is inspiráló adalék lehet.

Összegzésképpen a kortárs republikanizmus, mint bemutattam több olyan problémával szembesül, amely majd bővebb kifejtést igényel. Ehhez egyrésztől elengedhetetlenek az analitikus filozófián belüli módszertani és tartalmi viták, amelyek, úgy tűnik, megindultak a szakirodalomban. De, amellet érveltem, hogy legalább ennyire fontos, hogy ezt a tradíciót párbeszédbe helyezzük azokkal a társadalmi ismeretekkel és az erről való reflexióval, ami a bibói értelemben vett Kelet-Európában végbement. Enélkül, számomra úgy tűnik, a kortárs republikanizmus a köztársaság születése és válsága problémáit csak sematikusán tudja kezelni, ami ezen kérdések gyakorlati relevanciáját tekintve súlyos probléma. Emiatt fontos, hogy a kortárs republikanizmus problémái közül kiválasszuk azokat, amelyekben a „kelet-európai” tapasztalat releváns fogódzókát szolgáltatathat.

De ugyanennyire fontos ez a munka a bibói életmű kutatása szempontjából is. Hiszen Bibó recepciótörténete, közéleti jelentősége, bár fontos lehet, de nem lehet a Bibóval való foglalkozás végcélja. Bibónak ez a fajta olvasata legfeljebb megsüvegelendő szobrot emel – ám

⁴⁶ Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In Dénes 2016 (szerk.): p. 182.

⁴⁷ Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Dénes 2016 (szerk.): pp. 289–382.

⁴⁸ Bibó 2018: pp. 268–270.

⁴⁹ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Dénes 2016 (szerk.): pp. 853–856.

⁵⁰ Például ld. Laurence, Ben: *Agents of Change: Political Philosophy in Practice*. Harvard University Press, Cambridge, 2021; Lafont, Cristina: *Democracy without Shortcuts: A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. Oxford University Press, Oxford, 2019; De Lovett mutat rá, hogy érdekes párhuzam vonható a rabszolgasorsból szököttek közösségeivel is, erre lásd: Roberts, Neil: *Freedom as Marronage*. University of Chicago Press, Chicago, 2015.

⁵¹ Újabbán Lovett is utal erre, vö. Lovett 2022: p. 221; Lovett egyedül Philp munkáját emeli ki e körben: Mark Philp. *Republicanism and Liberalism: On Leadership and Political Order – a Review*. In *Democratization*, Vol. 3, No. 4, 1996, pp. 383–419.

⁵² Nagy J. Endre: A tettbeszéd: Bibó világlátása. In *Tolle Lege* 2013/1. szám.

ő éppen ettől a szoborsorstól rettegett leginkább.⁵³ Úgy gondolom, hogy a legfontosabb munka éppen emiatt ma a bibói életmű *relevanciájának* bemutatása olyan problémák kapcsán, amik nem csak itthon vagy regionálisan relevánsak. Annak tehát, hogy a kelet-európai kisállamok nyomorúsága inspiráló is lehet.

Irodalomjegyzék

Balog Iván: Bibó István recepciója: politikai átértelmezések. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2010.

Berki, R.N.: The Realism of Moralism: The Political Philosophy of Istvan Bibo. In History of Political Thought, 1992/3. szám, pp. 513–534.

Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai, 1. kötet. Kalligram, Budapest, 2016.

Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai, 2. kötet. Kalligram, Budapest, 2018.

Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai, 1. kötet. Kalligram, Budapest, 2016.

Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai, 1. kötet. Kalligram, Budapest, 2016.

Bibó István: Fogalmazvány. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai, 1. kötet. Kalligram, Budapest, 2016.

Bilchitz, David – Cachalia, Raisa (szerk.): Transitional Justice, Distributive Justice, and Transformative Constitutionalism: Comparing Colombia and South Africa. Oxford University Press, Oxford, 2023. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192887627.001.0001>

Costa, M. Victoria: Civic Virtue in Non-Ideal Republics. In Critical Review of International Social and Political Philosophy, 2023/1. szám, pp. 1–20. <https://doi.org/10.1080/13698230.2023.2253116>

Costa, M. Victoria: Freedom as Non-Domination and Widespread Prejudice. In Metaphilosophy 2019/4. szám, pp. 441–458. <https://doi.org/10.1111/meta.12367>

Csepregi András: Boldogok a békét teremtők: a keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig: Bibó István politikai teológiai megközelítésben. Luther Kiadó, Budapest, 2021.

Dénes Iván Zoltán: Bevezetés. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó István összegyűjtött írásai, 1. kötet. Kalligram, Budapest, 2016. <https://doi.org/10.12987/yale/9780300203783.003.0001>

⁵³ Göncz Árpád: Bibói magatartás – bibói életút. In Huszár Tibor (szerk.): Bibó István: (1911–1979). Életút dokumentumokban. Osiris–Századvég, Budapest, 1995, p. 9.

Dénes Iván Zoltán: Változatok a személyes és a politikai szabadság viszonyára. In *Beszélő*, 2007/3. szám, pp. 40–57.

Fábián Áron – Matyasovszky-Németh Márton: A szabadság fogalma és élménye Bibó István munkásságában és a Bibó Szakkollégiumban. In *Tiszatáj*, 2023/4–5. szám, pp. 104–113.

Gädeke, Dorothea: Juridicocratic Shortcuts to the Long Participatory Road of Democracy? In *Krisis*, 2020/1. sz., 99–106. o. <https://doi.org/10.21827/krisis.40.1.37086>

Göncz Árpád: Bibói magatartás – bibói életút. In Huszár Tibor (szerk.): *Bibó István: (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995.

Halmai Gábor: Volt-e szerepe a nem demokratikus, liberális jogi alkotmányosságnak az autokratizációban? In *Fundamentum*, 2024/1. szám, pp. 65–71.

Halmesvirta, Anssi: *A szabadság keskeny ösvénye: Bibó István közösségi moralizmusa*. Debreceni Egyetem–University of Jyväskylä, Debrecen, 2020.

Huang, Cheng-Yi (szerk.): *Constitutionalizing Transitional Justice: How Constitutions and Constitutional Courts Deal with Past Atrocity*. Routledge, London–New York, 2023. <https://doi.org/10.4324/9780429505089>

Kende, Péter: A liberális szemlélet republikánus kiigazításai. In Kende Péter: *Államiság a kommunizmus után*. Kende Péter válogatott művei. Kalligram, Pozsony, 2013.

Kis János: Közjó és honpolgári erény. In Tóth Szilárd János – Losoncz Márk (szerk.): *Kortárs republikanizmus*. L'Harmattan, Budapest, 2021.

Kovács Gábor: Bibó István és a politikai filozófia. In *Korunk*, 2015/6. szám, pp. 34–39.

Lafont, Cristina: *Democracy without Shortcuts: A Participatory Conception of Deliberative Democracy*. Oxford University Press, Oxford, 2019. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198848189.001.0001>

Laurence, Ben: *Agents of Change: Political Philosophy in Practice*. Harvard University Press, Cambridge, 2021. <https://doi.org/10.4159/9780674269446>

Lovett, Frank: Civic Virtue. In Michael T Gibbons (szerk.): *The Encyclopedia of Political Thought*, Wiley, New York, 2014. <https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0147>

Lovett, Frank: *The Well-Ordered Republic*. Oxford University Press, Oxford, 2022. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192859556.001.0001>

Matyasovszky-Németh Márton: Két rendszerváltás, két államférfi: Bibó István munkásságának hatása Kulcsár Kálmánra. In *Jog–Állam–Politika*, 2025/1. szám, pp. 161–176. <https://doi.org/10.58528/JAP.2025.17-1.161>

Müller, Jan-Werner: *Contesting Democracy: Political Thought in Twentieth-Century Europe*. Yale University Press, New Haven, 2011.

- Nagy J. Endre: A tettbeszéd: Bibó világlátása. In *Tolle Lege* 2013/1. szám, pp. 1–14.
- Peterson, Andrew: *Civic Republicanism and Civic Education: The Education of Citizens*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011. <https://doi.org/10.1057/9780230306752>
- Pettit, Philip: Political realism meets civic republicanism. In *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 2017/3. szám, pp. 331–347. <https://doi.org/10.1080/13698230.2017.1293912>
- Pettit, Philip: *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Philp, Mark: Republicanism and Liberalism: On Leadership and Political Order: a Review. In *Democratization*, 1996/4. szám, pp. 383–419. <https://doi.org/10.1080/13510349608403487>
- Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. (ford. Krokovay Zsolt) Osiris, Budapest, 1997.
- Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa. In *Jogelméleti Szemle*, 2024/3. szám, pp. 55-90. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.3.55>
- Roberts, Neil: *Freedom as Marronage*. University of Chicago Press, Chicago, 2015. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226201184.001.0001>
- Szűcs Zoltán Gábor: Bibó, a kimeríthetetlen. <https://merce.hu/2018/11/29/bibo-a-kimerithetetlen> (2018. november 29.)
- Szűcs Zoltán Gábor: Republikanizmus és realizmus: összeköthetőek-e, és ha igen, minek? In Tóth Szilárd János – Losoncz Márk (szerk.): *Kortárs republikanizmus*. L’Harmattan, Budapest, 2021.
- Takács Péter: *Az államok rendszertana és tipológiája: Államelméleti elemzés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023.
- Tamás Gáspár Miklós: Republikánus elmélkedések. In Tóth Szilárd János – Losoncz Márk (szerk.): *Kortárs republikanizmus*. L’Harmattan, Budapest, 2021.
- Teitel, Ruti G.: *Transitional Justice and the Transformation of Constitutionalism*. In Teitel, Ruti G. (szerk.): *Globalizing Transitional Justice: Contemporary Essays*. Oxford University Press, Oxford, 2014. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195394948.001.0001>
- Tóth Fruzsina Rozina – Gulya Fruzsina – Kiss Valéria: Narratívák a demokratikus viselkedésről. In *Acta Universitatis Szegediensis* 2024/2. szám, pp. 153–164.
- Tóth Fruzsina Rozina – Kiss Valéria: Az apolitikusság mítosza és a demokratikus aktivitás. In *Politikatudományi Szemle*, 2024/2. szám, pp. 33–53. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2024.2.33>
- Tóth Szilárd János: Republikanizmus, demokrácia és honpolgári erény. In Tóth Szilárd János – Losoncz Márk (szerk.): *Kortárs republikanizmus*. L’Harmattan, Budapest, 2021.

Tóth Szilárd János – Losoncz Márk: Bevezetés. In Tóth Szilárd János – Losoncz Márk (szerk.): Kortárs republikanizmus. L'Harmattan, Budapest, 2021.

Tóth Szilárd János – Losoncz Márk (szerk.): Kortárs republikanizmus. L'Harmattan, Budapest, 2021.

Trencsényi Balázs et al.: A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume I: Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century”. Oxford University Press, Oxford, 2019. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198737148.001.0001>

Valentini, Laura: Ideal vs. Non-Ideal Theory: A Conceptual Map. In Philosophy Compass, 2012/9. szám, pp. 654–664. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2012.00500.x>

Wiens, David: Prescribing Institutions Without Ideal Theory. In Journal of Political Philosophy, 2012/1. szám, pp. 45–70. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9760.2010.00387.x>

Zsidai Ágnes: A metafizika Szköllája és a tapasztalat Kharübdiszé között. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): Bibó 100: Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

Zsidai Ágnes: Jogbölcseleti torzó: Bibó István jogelméletének rekonstrukciója. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

Fekete Balázs¹

Szemponatok* Nagy Tamás életművének értékeléséhez²

A másik halálához való viszony, amely, annak ellenére, hogy alapvetően külsőleges, valamelyest bensővé is vált [...].³

Absztrakt

E tanulmány mellett érvel, hogy Nagy Tamás a rendszerváltást követő időszakban pályájukat elkezdő jogelméleti generáció jelentős alkotója, és életműve több szempontból is méltó az elismerésre és a kutatásra. Az életmű két kötet köré szerveződik, az első rész a jog és irodalom amerikai megközelítésének bevezetéséről szól, míg a második Hajnóczy Péter életművének jog és irodalom nézőpontú kutatását helyezi a középpontba. Továbbá, az életműben három tézist tisztán lehet azonosítani, amelyek annak egységességét biztosítják. Az első a jog és irodalom szigorú szétválasztásának megkérdőjelezése, a második a szociográfiák jogszociológiai jellegének az elismerése, míg a harmadik a jog szövegének irodalmi referencialitása.

Kulcsszavak: jogelmélet, jog és irodalom, Nagy Tamás, Hajnóczy Péter, szociográfia

Abstract

This paper argues that Tamás Nagy should be regarded as a major legal theory scholar from that generation who begun their professional career following the political transition in 1989. His oeuvre is worthy of recognition and studying from various aspects. Nagy Tamás's oeuvre has two focal points represented by two monographs. This first one is about the presentation of the American law and literature scholarly movement, while the other one puts the law and literature focused study of Péter Hajnóczy's oeuvre into the centre. In addition, three theses can be identified in Tamás Nagy's scholarly works. The first one is the questioning of the strict separation of law and literature, the second one is the recognition the social-legal reading of 20th century Hungarian sociographies, while the third one is literary reference of the text of the law.

Keywords: legal theory, law and literature, Tamás Nagy, Péter Hajnóczy, sociology

¹ Egyetemi tanár, tanszékvezető, ELTE-ÁJK, Jog és Társadalomelméleti Tanszék. Tudományos főmunkatárs, ELTE TK Jogtudományi Intézet.

* Mindig lenyűgözött Zsidai Ágnes Horváth Barna életművéhez kapcsolódó munkássága, amely Horváth Barna tudományos életművének újraértékelésére törekedett és szembeszállt a korábbi, ideologikus és osztályharcos értékelésekkel. A *Jogszociológia* 1995-ös lefordítását követően kimerítő monográfiában dolgozta fel és elemezte e munkát 2008-ban (A tiszta jogszociológia: Horváth Barna szinoptikus jobbölcselete, Szent István Társulat, Budapest, 2008.) E szöveg ugyan nem Horváth Barnáról szól, célja mégis rokon Zsidai Ágnes törekvéseivel, szeretnék benne Nagy Tamásnak emléket állítani és – amennyire lehetséges – a munkásságának értékeléséhez bizonyos támpontokat adni. Ilyen értelemben tehát a Zsidai Ágnes által már „kijárt utat” követem, és ez jó alkalom arra is, hogy boldog születésnapot kívánjak neki! (Szeretnék köszönetet mondani Tóth Katinkának és H. Szilágyi Istvánnak, akik e szöveg korábbi változatát elolvasták, és ahhoz segítő megjegyzéseket fűztek.)

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.51

³ Levinas, Emmanuel: Mít tudunk a halálról? 33. o. In Pannonhalmi Szemle, 1997/3. szám, 29-34. o.

I. Bevezetés és kiindulópontok

Nagy Tamás munkássága valamivel kevesebb, mint két évtizedet fog át. Összehasonlítva kortársaival és a szocialista időszak vezető jogtudósainak életműveivel ez mindenképpen igencsak rövid időszak. A megjelent szövegek száma sem nem kirívóan sok, sem nem kirívóan kevés, de az biztos, hogy a korunkat megszédítő mennyiségi szemlélet szemszögéből – amely nem a tudományos írások minőségével, hanem azok számosságával véli mérni a tudományos sikert – semmiképpen sem jelentős. E ponton akár legyintheznénk is, hiszen olyan szerző életműve áll előttünk, aki relatív rövid ideig írt, nem is írt sokat, és nem is igazán kapcsolódott a hivatalosnak tekintett jogtudományi diskurzushoz. *Ugyan már... mondanák többen.*

És mégis! A következőkben amellet szeretnék érvelni, hogy Nagy Tamás a rendszerváltást követő időszakban pályájukat elkezdő jogelméleti generáció jelentős alkotója és fájdalmasan hirtelen lezárult életműve több szempontból is méltó az elismerésre, mi több a kutatásra is.

II. Általános megjegyzések

Mielőtt az életmű részletei közé merészkednénk, fontos néhány általánosabb megjegyzést tenni. Ezek nélkülözhetetlenek a teljes áttekintéshez, segítségükkel közelebb juthatunk az életmű legfontosabb sajátosságainak azonosításához. Ezekből pedig olyan viszonyítási rendszer állhat össze, amely segíthet az egyes művek egyediségeinek magyarázatában is.

(i.) *Az irodalom organikus tapasztalata.* Nagy Tamás számára a könyvek és az irodalom világa gyerekkora óta magától értetődő közeg, édesanyja irodalomtanár volt. Ezért számára teljesen természetes, hogy az irodalom irányából tekint az őt körülvevő világra, amely történetesen a szegedi jogi egyetem. Ő maga így magyarázta ezt egy interjúban: „Ebbe a „jog és irodalom”-ba egészen egyszerűen úgy kerültem bele, hogy – nyilván ahogy ez másoknál is megfigyelhető – több jeles „jog és irodalom” szerző (mármint hogy én nem vagyok az) – nyilatkozik arról, mennyire fontos volt számára mindig is az irodalom (...). Én eleve ilyen közegben nőttem fel, világéletemben könyvek között, édesanyám irodalomtanár volt, és mindig is ez vonzott.”⁴ Számára tehát az irodalmi érdeklődés és szemlélet sosem volt értelmiségi póz, valamiféle magamutogatás, hanem személyisége legbelső igényeiből fakadt, és így a megélt valósága integráns részévé vált.

(ii.) *Stíluskényvszerek nélkül.* Véleményem szerint a magyar jogtudományban túlzottan is alulértékelt a stílus problematikája, és erre pont Nagy Tamás munkássága mutathat rá. Egy átlagos jogtudományi szöveg nagyjából-egészében semlegességre törekszik, valahonnan valahova tart, szereti a körmondatokat, előnyben részesíti a passzív, illetve személytelen szerkezeteket, és vonzódik a szakterminológiához, főleg ha az idegennyelvű. Nagy Tamás életműve azonban alapjaiban megy szembe ezzel a bevett megközelítéssel. Sőt, azt állítom, hogy Nagy Tamás stílusa a hagyományos jogtudományi formakényszerrel szembeni stíluslázadásként is értékelhető, mivel – noha nem veti el a precíz tudományos nyelvezetet – az átlagostól eltérő, irodalmibb és kreatívabb stíluson alapul.⁵ Ez a stílus pedig szorosan összefügg

⁴ Tóth Katinka (szerk.): „Átmenni a másik térfélre”. Tamás a Tilos Rádióban. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, 12. o.

⁵ Lásd részletesen Nagy Tamás egy művének elemzése alapján: Fekete Balázs: Arkangyal és avantgárd. A 2000-es évek ködlovagja emlékére. In Fekete Balázs-Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, 54-55. o.

életműve legfontosabb jellemzőjével: a felfedezéssel és az ezzel megnyíló új perspektívák keresésével.⁶ Nagy Tamás példája azt mutatja, hogy gondolataink kiszabadítása a már begyakorolt sémák közül egyszerűen lehetetlen a bevett formák és stíluselemek meghaladása nélkül.⁷

(iii.) *Szövegművészet.* Az a benyomásom, hogy Nagy Tamás sosem tekintett egy szöveget lezártnak. Az egyes publikált változatok egy-egy szöveg adott – *hic et nunc* – állapotát mutatják, számára mindig természetes volt, hogy azokon később is tovább dolgozik. Ezért munkamódszere részben a korábbi szövegek folyamatos újraírása, és ezeket – amikor valamilyen okból publikálnia kellett – minden esetben az adott alkalom és elvárásrendszer követelményeihez igazította. Emiatt érvelhetünk úgy, hogy az életmű két központi eleme – *tartóoszlopa* – a két megjelent kötet – *Josef K. nyomában: - jogról és irodalomról* - (2010) és az *Egy arkangyal viszontagságai: Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben* (2018) –, melyek egyfajta szaturációs pontként mutatják, hogy meddig jutott szerzőjük az adott probléma akár évtizedes feldolgozása során. Ilyen értelemben Nagy Tamás „két könyves” szerző, amelyek azonban hosszas és aprólékos alkotómunka során – számos tovább- és újraírás révén – nyerték el végleges formájukat, míg az életmű folyóiratokban és tanulmánykötetekben megjelent rövidebb és hosszabb elemei mind-mind e kötetek para- és metatextusai.

III. Az életmű szerkezete

Ahogy a bevezetésben említettem, Nagy Tamás életműve közel két évtizedet, egészen pontosan tizennyolc évet fog át (2000-2018). Összehasonlítva a jogtudomány vagy irodalom nagyjainak sok évtizedes munkásságával ez mindenképpen rövidebb időszak. Azonban mégsem legyinthetünk könnyedén, hiszen ez alatt a tizennyolc éve alatt Nagy Tamás több olyan művet is írt, amely valóban és jelentősen formálta kortársai, barátai, és olvasói világképét és így érdemben hatott annak tágabb – irodalmi és jogelméleti – és szorosabb – „jog és irodalmi” – kollegiális környezetére. Talán Nagy Tamás esetében is igaz Michel Houellebecq szomorú megállapítása, amit a modern amerikai irodalom egyik talán legextravagánsabb klasszikusa, H. P. Lovecraft kapcsán fogalmazott meg: „Lovecraft meghalt, a műve megszületett.”⁸ Nagy Tamás váratlan és fájdalmas halála visszavonhatatlanul lezárta alkotói korszakát, szövegei immár rajta kívül álló ok miatt véglegesedtek, és ez az egzisztenciális szakadás megteremtette annak lehetőségét, hogy munkáiból kiformalódó életművére lezárt egészként tekintsünk és így olyan kérdéseket is feltegyünk, amelyekre a kortárs, (velünk)élő – szakmai vagy kötetlenebb keretek között folytatott – diskurzus során egyszerűen, „a dolog természeténél fogva”, nem volt lehetőség.

Áttekintve a műveket, az életművet tematikus alapon két nagy részre lehet felosztani. Az első a „jog és irodalom korszak”, míg a második a „Hajnóczy korszak”. Közös mindkét korszakban, hogy egy-egy kötet zárja le, az elsőt a *Josef. K. nyomában*⁹, döntően a „jog és irodalom” perspektíváinak feltárására fókuszáló monográfia, míg a másodikat az *Egy arkangyal*

⁶ Lásd részletesen: András Sándor: Az avantgárdról II. In *Korunk*, 2020/2. szám, 3-14. o.

⁷ Erre Simon Attila irodalomtudós kifejezetten utal a dolgozat bírálatában: „Nagy Tamás értekezése szépen „végigírt”, gondosan gépelt, alapos, tiszta munka, kifejezetten jó stílusban megfogalmazott, élvezetes olvasmány. [...] Nagy Tamás munkájában ezek a szövegalakító fogások nem helyettesítik, hanem inkább kiegészítik, többértévé és levegősebbé teszik a tudományos értekezésektől elvárható érvelő kifejtésmódot.” Simon Attila: Opponensi vélemény Nagy Tamás *Jog és irodalom* című PhD-értekezéséről, 220. o. In *Jogelméleti Szemle*, 2007/2. szám, 214-220. o.

https://epa.oszk.hu/05200/05288/00030/pdf/EPA05288_jogelméleti_szemle_2007_2_18.pdf

⁸ Houellebecq, Michel: H. P. Lovecraft: szemben a világgal, szemben az élettel. Magvető, Budapest, 2024, 134. o.

⁹ Nagy Tamás: *Josef. K. nyomában*. Attraktor, Gödöllő, Máriabesnyő, 2010.

*viszontagságai: jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben*¹⁰, amely Hajnóczy életművét reflektáltatja több – nem csak tudományos¹¹ – kontextusban. Ilyen értelemben az életmű két meglepően kiegyensúlyozott és jól elkülöníthető részre osztható fel. Az első időszakot döntően a recepció iránti igény jellemzi, ebben a korszakban jelentek meg ugyanis azok a munkák, amelyek elindították a jog és irodalom befogadását¹² a hazai jogtudományi diskurzusban. Ezzel szemben a második korszak már egy téma köré épül: Hajnóczy Péter munkásságának elemzése a jog és irodalom eszköztárával, és ezért jóval fókuszáltabb, mint az első. Szomorú tény, hogy az e korszakot lezáró kötet már csak Nagy Tamás halála után jelent meg, de a tördelt változatot még ő ellenőrizte és küldte vissza a további kiadói munkákra.

A két korszakot egy meghatározott szöveg választja el és köti is össze – *néha a kutató, akármennyire is vágynak az egyenesvonalú történetekre, belefut paradoxonokba* –, az az első kifejezetten Hajnóczynak dedikált írása, amely 2008-ban hangzott el egy jog és irodalom szimpóziumon és 2009-ben jelent meg nyomtatásban. Ezt a könyvfejezetet – *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban*¹³ – korábban már részletesen elemeztem, ezért most csak az életműben elfoglalt különleges helyére utalok. E szöveget olvasva lehet azt érezni, hogy a szerző immár megtalálta valódi tárgyát, és a korábban megismert és elsajátított módszerek – a jog és irodalom eszköztára – már nem csak kutatása tárgyai, hanem az ő saját, személyes eszközei is, és ezek segítségével ad olyan kutatási projektnek formát, amely személyiségéből és belső motivációiból szervesen következik. Megkezdődött a „birkózás a selyembivallyal”, és ebben a teremtő feszültségben egészen kiváló munkákat alkotott, azonban a „Hajnóczy nyomasztó szellemével való viaskodás” lassan maga alá is gyűrte.¹⁴

Az életmű két részének azonosítását, és azokat szimbolizáló kötetek kiemelését követően szeretném annak belső dinamikáját is bemutatni. Nagy Tamás tudományos publikációi a kétezres évek legelején – eltekintve egyes fordításoktól¹⁵ és korai szárnypróbálgatásoktól¹⁶ – a közvetítést tűzték ki célul. Ezek a szövegek „dobják be” a hazai jogtudomány állóvizébe a „jog és irodalom” első kavicsait, döntően annak amerikai hagyományára támaszkodva. 2003-ban egy nagyobb tanulmányában már részletekbe menően ismerteti a narratív jogtudomány amerikai kereteit és legújabb fejleményeit,¹⁷ 2005-ben pedig megjelenik – önálló műként is megálló – hosszú és rendkívül gazdag tanulmánya a jog és irodalom összekapcsolódásairól az Amerikai Egyesült Államok korai irodalom- és jogtörténetében.¹⁸ E két szöveg, amelyek későbbi disszertációjának jelentős részét is alkotják, legalább két funkcióval rendelkeztek a korszak intellektuális miliójében. Egyrészt

¹⁰ Nagy Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai: Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben*. Gondolat, Budapest, 2018.

¹¹ Megtalálható benne például interjú Jánossy Lajossal, eddig nem publikált Hajnóczy novella, amelyet Nagy Tamás véglegesített, filmterv, amelyet szintén ő készített, és több fotó a kéziratokról és szerzőjükről. Lásd: Nagy 2018.

¹² Erről a folyamatról lásd: Fekete Balázs: „Jog és irodalom”: Csendes forradalom a magyar jogelméletben? In *Korunk*, 2020/3. szám, 77-85. o.

¹³ Fekete Balázs: *Arkangyal és avantgárd. A 2000-es évek ködlovagja emlékére*. In Fekete Balázs, Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik*. MTA TK JTI, Budapest, 2020, 49-58. o.

¹⁴ H. Szilágyi István: *Franci, Tomi és a selyembivaly*. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik*. MTA TK JTI, Budapest, 2020, 63-64. o.

¹⁵ Pl. Fiss, Owen M: *Objektivitás és értelmezés* (ford.: Nagy Tamás) In Szabó Miklós – Varga Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Intézet, Budapest, 2000, 240-262. o.

¹⁶ Pl. Badó Attila – Nagy Tamás: *Attitűd vizsgálatok az amerikai joghallgatók körében*. In *Jogelméleti Szemle*, 2000/3. szám, https://epa.oszk.hu/05200/05288/00003/pdf/EPA05288_jogelmeleti_szemle_2000_3_01.pdf (2025. március 14.)

¹⁷ Nagy Tamás: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. In *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 2003/15. szám, 1-29. o.

¹⁸ Nagy Tamás: *Jog és irodalom az antebellum korszak Amerikájában*. In *Jogelméleti Szemle*, 2005/4. szám, https://epa.oszk.hu/05200/05288/00024/pdf/EPA05288_jogelmeleti_szemle_2005_4_11.pdf (2025. március 14.)

megteremtették azt a narratív keretet, beleértve annak (szak)terminológiáját is, amelyben a későbbi kutatások már önállóan „mozoghattak” megkülönböztetve magukat a bevett jogelméleti és jogtudományi keretektől. A „jog és irodalom” kutatások tehát Nagy Tamástól játékeret és nyelvet kaptak. Másrészt, erről leginkább az elképesztően alapos lábjegyzetelés tanúskodik, Nagy Tamás ezekkel a művekkel legitimálni is akarta a „jog és irodalom” befogadását. Itt azt az egyszerű mintát követte, hogy ha ennek ekkora tudományos hagyománya van Amerikában – ne feledjük, hogy az USA számos ponton számított mintának a rendszerváltozást követő időszakban, a popkultúrától a politikatudományig¹⁹ – akkor itthon is el lehet ezt a valamit a jogtudomány részeként ismerni, noha elsőre furcsának és szokatlannak tűnhet.²⁰ A korai munkái tehát a szakmai diskurzus megteremtéséről és annak legitimációjáról szólnak.

E közvetítési igényhez kapcsolódnak az ugyanebben az időszakban született Kafkáról szóló tanulmányai is.²¹ Noha a Kafka-olvasatokról szóló tanulmánya döntően a jog és irodalom amerikai hagyományába ágyazza a Kafka-diskurzus bemutatását – alapvetően Richard Posner, Robin West és Theodor Ziolkowski vitáit bemutatva Kafka jogtudományi elemzésének értelméről és lehetőségeiről –, észre kell venni, hogy a témaválasztás már nem teljesen univerzális, hanem lokális relevanciájú is. Nagy Tamás figyelme tehát az univerzális – már amennyiben a vezető amerikai megközelítést értelmesen illethetjük ezzel a jelzővel – és akadémiai jog és irodalom diskurzus bemutatása mellett a lokális kérdések felé is tapogatózik. Nem hiszem, hogy különösebben meg kell azt magyarázni, hogy Kafka miért releváns a rendszerváltást megelőző és azt követő intellektuális érdeklődés számára. Kafka tematizálásával arra mutat rá, hogy az amerikai, és ezért globális hatókörrel rendelkező jog és irodalom megközelítésének igenis lehet a helyi körülmények – az a bizonyos történelmi *itt és most* – között is értelmes mondanivalója.

Az életmű valódi fordulópontja 2009, amikor megjelenik az *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban* című – valóban nagy – tanulmánya Hajnóczy Péter *A fűtő* című munkájáról.²² E ponton már teljes mértékben hazai témaválasztással találkozhatunk – magyar író a magyar szocializmusból – és itt érzékelhető először minőségileg is új érdeklődés az életműben. A tudományos közvetítés korábbi általános igénye szinte teljesen eltűnik, a jog és irodalom eszköztára immár nem bemutatandó tárgy, hanem alkalmazott eszköz az őt érdeklő kérdéskör, Hajnóczy Péter életműve kutatásához. Továbbá, ez az első olyan műve, ahol már nem csak a jogászokhoz beszél, akiket megpróbál meggyőzni a jog és irodalom értelmességéről, hanem dialógust próbál kiépíteni a hazai irodalomtudománnyal is. Mindezek mellett pedig a nyelvezet finom áthangsúlyozódása is érzékelhető, mivel ebben és ezt követő Hajnóczyval foglalkozó művekben Nagy Tamás kutatása tárgyát már nem csak bemutatni akarja, mint történet ez az amerikai jog és irodalom kapcsán, hanem sokkal inkább meg akarja szólaltatni, hangot kíván neki adni. Azaz fokozatosan Hajnóczy médiumává válik, ami szimbolikusan *Az elkülönítő* Hajnóczy által elképzelt, de életében nem kiadott könyv változatainak

¹⁹ Lásd pl. Sebők Miklós – Böcskei Balázs (szerk.): *Itt van Amerika. Az amerikai politika hatása Magyarországon.* Athenaeum, Budapest, 2019.

²⁰ Noha, az előzményekben úgy tűnik, nincs hiány lásd pl. Munkácsi Péter: *Iustitia-gondolatok Iustitia-olvasók számára* Balás P. Elemér *Jog és irodalom* című írása nyomán. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik.* MTA TK JTI, Budapest, 2020, 81-91. o. vagy H. Szilágyi István: *Horváth Barna géniusza.* In *Iustum Aequum Salutare*, 2007/2. szám, 31-42. o.

²¹ Nagy Tamás: *Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban.* In *Jogelméleti Szemle*, 2001/3. szám, https://epa.oszk.hu/05200/05288/00007/pdf/EPA05288_jogelméleti_szemle_2001_3_05.pdf

²² Nagy Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban: Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésének egy lehetséges olvasata.* In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Könczöl Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul.* Tanulmányos a „jog és irodalom” köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 9-41. o.

rendeztetésével, szerkesztésével és megjelentetésével csúcsosodik ki.²³ Ezzel a médiumszereppel függ össze szorosan, hogy ebben a korszakban a tudományos munkák mellett más műfajok is feltűnnek az életműben: irodalmi szerkesztés²⁴ vagy éppen filmterv.²⁵ Ez a korszak zárul le váratlanul 2018-as halálával, de e pontból visszanezve mégis fájdalmasan teljesnek és befejezettnek tűnik.

IV. Három tézis Nagy Tamástól

Az akadémiai gondolkodás egyik fontos sarokköve a kutatások eredményeinek tézisszerű összefoglalása. E tézisek lényegében a teljes mű gerincét hivatottak reprezentálni és mindazok segítségére lehetnek, akik valamilyen okból nem tudnak a munka teljességében elmélyedni.²⁶ Ebben a részbe megpróbálom Nagy Tamás néhány – azaz nem az összes – olyan állítását összefoglalni, amelyek tartalmi szemszögből jól reprezentálják az életművet, illetve akár arra is alkalmasak lehetnek, hogy felkeltsék a szerző munkái iránti érdeklődést.

(i.) Jog és irodalom között sokkal több a hasonlóság, mint azt elsőre gondolnánk: az elválasztás egyáltalán nem magától értetődő.

Nagy Tamás munkásságának esszenciája a fenti állításban akár össze is foglalható. Vagy, akár úgy is fogalmazhatunk – hogy az érvelésnek adjunk némi akadémiai jelleget –, hogy szerzőnk nyíltan tagadja a jogász és irodalomtudományi gondolkodásban az elmúlt évszázadokban meggyökeresedett szeparációs tézist, miszerint a jog és irodalom világát határozottan el kell egymástól választani. Átadom neki a szót:

„Összességében: talán túlságosan megszoktuk valamikor az elmúlt évszázad során, hogy jog és irodalom nem *egy* [kiemelés az eredetiben] pár, függetlenek egymástól. Holott korántsem volt ez mindig így, és nem is feltétlenül kellene így lennie. Ha visszatekintünk előzményeket (és néha eszményeket) keresve jog és irodalom összefüggéseinek létét igazolandó, találhatunk olyan szövegeket, amelyek egyértelmű kapcsolódási pontokat jelentenek; bukkanhatunk olyan nagyformátumú jogászokra, akik a jogi és irodalmi tevékenységet egymással összefonódó praxisként művelték és olyan intézményekre is, amelyek e tevékenységek közös színtereiként jellemezhetőek leginkább. Mindannyian ismerünk *írásokat* [kiemelés az eredetiben], amelyek egyaránt olvashatóak jogi, vallási és irodalmi szövegekként.”²⁷

A fenti konklúziót Nagy Tamás több érveléssel is alátámasztja. Ezek közül a legfontosabb, hogy a jogi és irodalmi szövegeket összeköti a számos különbség – például eltérő mércék, társadalmi funkciók és szándékok – ellenére is, hogy múltbeli történeteket mesélnek el, és mindeközben gyakran élnek a fikcióteremtés eszközeivel.²⁸ Ezt egészíti ki, hogy a jogi szövegek, hasonlóan az irodalmiakhoz, történetmintákra építik fel érveléseiket, és e történetminták „közös történetkészségünk”²⁹ olyan elemei, amelyek az irodalomban is hasonlóan reprezentálódhatnak. Maga a tény tehát, hogy mind a jog, mind az irodalom

²³ Nagy Tamás (szerk.): Hajnóczy Péter: Jelentések a sülyesztöböl: Az elkülönítő és más írások. Magvető, Budapest, 2013.

²⁴ Nagy 2018: 241-248. o.

²⁵ Nagy 2018: 223-240. o.

²⁶ Nagy Tamás saját doktori téziseit lásd: Nagy Tamás: Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom – (tézisek) (2007), https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1916/2/Nagy_Tamas_tezisek.pdf

²⁷ Nagy Tamás: Mint(h)a iratokba lépnek. In Kiss Anna (szerk.): Büntények a könyvtárszobából: interaktív iratmintatár büntetőjogi komplex gyakorlathoz és szakvizsgához. Complex, Budapest, 2010, 13. o.

²⁸ Nagy 2010: 10-13. o.

²⁹ Nagy 2010: 12. o.

alapegysége a szöveg, nagyon erős kapcsolatot teremt a két terület között, és ennek felismeréséhez csak állítanunk kell hagyományos jogászi optikánkon. Az így felismert kapcsolatot tovább erősítheti, hogy a nyugati kultúra az antikvitás óta rendkívül gazdag olyan szövegekben, amelyek a jog és irodalom szoros kapcsolatát igazolják. Nagy Tamás szigorúan csak példálózva hatalmas történeti anyagot sorol fel mintegy féloldalnyi bekezdésben ezt a kapcsolatot tényszerűen alátámasztva, Cicero szónoklataitól a „létező szocializmus” irodalmáig.³⁰ Szét lehet tehát választani jogot és irodalmat annak érdekében, hogy „tisztá” jogtudományt kapjunk, amint ez napjainkban is szokás, csak ezzel a szétválasztással elveszítjük a jog szövegjellegéből következő tanulságokat, és a civilizációnkat formáló történelmi produktumokról is lemondunk.

(ii.) A szociografikus irodalom átvette a kritikai jogszociológia szerepét a késői szocialista időszakban.

Nagy Tamás a Hajnóczy-kutatás kezdetén rendkívül fontos tézist fogalmaz meg az irodalom lehetséges társadalmi funkciójáról a késő-szocialista, „virágába borult” kádári időszakban. Ez az állítás annyira provokatív, hogy szembe megy mindazzal, amit a korszak irodalom- és jogtudomány történetéről *illik* gondolni. Nagy Tamás szerint ugyanis, az egyébként az empirikus kutatási teljesítmények szempontjából virágkorát élő hazai jogszociológia³¹ különféle akadémiai kényszerek miatt³² képtelen volt betölteni azt a feladatát, hogy a valóságot ne csak absztrakt módon leírja, hanem kritikai szemmel be is mutassa. Nagy Tamás szavaival:

„Ezek a gyakorlati és elméleti feltételek pedig semmiképp sem tették lehetővé a jogszociológia számára, hogy – mindenekelőtt empirikus kutatások révén és az igazságköteles beszédmóddal szemben támasztható elvárásoknak megfelelően – híven mutassák be a szocialista jogszolgáltatás valóságát. Tehát: úr támadt, a jogszociológia részlegesen képtelen volt teljesíteni funkcióját. S ez az a funkcionális hiány, amit véleményem szerint a szociográfia és a szépirodalom, az olyan alkotások, mint Kőbányai vagy Csalog írásai és Hajnóczy elbeszélése – a maguk lehetőségeiből adódó korlátok mellett – pótolnak. Azaz, az egyik részterületen akadályozott és ennyiben diszfunkcionális társadalmi alrendszer (a tudomány) feladatát – ha csak részben és időlegesen is – átveszi egy másik alrendszer (a művészet) szubuniverzuma: az irodalom.”³³

Noha a szociográfia mint műfaj történetét a második világháború után többen is kutatták,³⁴ a szociográfiai jogi érzékenységet és a bemutatott jogintézmények kritikai elemzését nem igazán érintették. Ilyen értelemben a fenti állítás tehát nemcsak a – meglehetősen szűk körű – jogszociológiai érdeklődésű jogi kutatóknak lehet lényeges, hanem ugyanígy hozzájárulhat a szocializmus irodalomtörténetét és a szociográfia műfaját kutatók munkájához is. Másrészt, általános kultúrtörténeti relevanciája sem elhanyagolható, mivel rámutat arra, hogy nem mindig minden evidens a szocializmus hazai történetében, hanem érdemes a jelenségek mögé pillantani, hiszen ha kellően kitartóak vagyunk, például Hajnóczy szöveget bontogatunk a jog és irodalom eszközeivel, akkor olyan izgalmas összefüggéseket fedezhetünk fel, amelyek képesek lehetnek közhelyeinket más fénytörésbe állítani.

³⁰ Nagy 2010: 14. o.

³¹ E történet tudománytörténeti – *egyik* – olvasatát lásd: Fekete Balázs – H. Szilágyi István: Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. In *Iustum Aequum Salutare*, 2014/4. szám, 5-40. o.

³² Lásd részletesen: Fleck Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. In *Világosság*, 2004/4. szám, 65-77. o.

³³ Nagy 2009: 39. o.

³⁴ Lásd pl. Tóth Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20-21. században*. Gondolat, Budapest, 2018.

(iii.) Létezik olyan irodalmi hagyomány Közép-Európában, amelynek egyik fontos referenciapontja a jog szövege.

Az irodalmi hagyományok osztályozása és bemutatása nyilvánvalóan nem jogász kompetencia, hanem az irodalomtudomány feladata. Nagy Tamás e szempontból is tabudöntőgető, ugyanis a jog és irodalom szempontjait felhasználva új összefüggésre hívja fel a figyelmet. Szerinte ugyanis a joggal – a legtágabban értelmezve – és annak szövegeivel kapcsolatos viszony képes lehet irodalmi attitűdöt teremteni. A jog jelensége, különösen akkor, ha azzal közvetlen kapcsolatba kerülünk – a leggyakrabban szövegek segítségével – és ezáltal átéljük a jog által megteremtett, gyakran szorongásokkal teli egzisztenciális helyzeteket, képes az írói világméretet formálni. Ez lehet közvetlen, a témaválasztásban kifejeződő, vagy akár közvetettebb, a szövegek megformálását befolyásoló. Ilyen attitűdközösség léte pedig szerinte tagadhatatlan a talán leginkább Kelet-Európa-hoz kötődő irodalomban:

„Kleist, Hoffmann, Kafka, Bernhard, Hajnóczy. Egy államigazgatási feladatkörében bírósági eljárások előkészítő iratait is fogalmazó kamarai hivatalnok; egy porosz ügyvéd dinasztiaiából származó jogász, aki éveket töltött varsói és berlini felsőbbbíróságok alkalmazásában, majd élete végén vele szemben kezdeményezett perek szorításában; egy biztosítási jogász, aki egész életében a prágai Munkásbaleset-biztosító Intézet hivatalnokaként dolgozott; egy szerző, aki írói pályáját törvényszéki tudósításokkal kezdte; és egy „sokszorosán eljárás alá vont személy”. [...]

Nevezetesen – még egy tézismondattal [kiemelés az eredetiben] – prózájuk közös vonásai származhatnak ugyanarról a forrásvidékről: a jog és annak nyelve köti össze őket. Mindnyájan megélhették ugyanazokat az egzisztenciális és nyelvi tapasztalatokat, amelyek a jog eljárásaihoz és írott dokumentumaihoz köthetők [...].³⁵

Meggyőződésem, hogy ezt a felsorolást tovább lehetne folytatni. Helyet kaphatna e listán például Kertész Imre, aki közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett a legelemibb jogfosztásról és egyik, a kilencvenes évek elején megjelent műve pedig a *Jegyzőkönyv* címet viseli. Biztos vagyok benne, hogy mások más szerzőket javasolnának e körbe bevonni, és ezzel láthatóvá válna, hogy bizonyos körülmények együtt állása esetén a jog – számtalan közvetlen társadalmi hatásán túl – az irodalom számára is jelentős, tematikus és stílusbeli inspirációvá válhat.

A fentiek nyilvánvalóan nem merítik ki Nagy Tamás életművének tézisszerű összefoglalását. Természetesen számos fontos meglátás – például: a valóságreferens olvasat funkcionális rehabilitációja³⁶; a jog és irodalom (kultúr)történeti konfigurációnak elismertetése³⁷ vagy *Az elkülönítő* pozíciójának újraértékelése Hajnóczy életművében³⁸ – kimaradt. Nem is ez a feladatuk, pusztán arra törekedtem, hogy felvillantsak néhány fontosabb pontot, és ezzel jelezzem, hogy érdemes ezzel az életművel komolyan foglalkozni, hiszen Nagy Tamás állításai több ponton is tovább gondolhatóak, fejleszthetőek, vagy akár vitába is lehet szállni velük.

³⁵ Nagy Tamás: Szövegutcaikon: séták *A fűtővel*, Máraival & Co. In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Nagy Tamás (szerk.): Iustitia mesél. Tanulmányos a „jog és irodalom” köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2012, 73.

³⁶ Nagy 2009: 16-19. o.

³⁷ Nagy 2005.

³⁸ Nagy 2018: 181-182. o.

V. Szempontok az értékeléshez

Nem érzem magam feljogosítva Nagy Tamás életművének értékeléséhez, hiányzik a történelmi távlat, és hosszabb barátságunk miatt kellően elfogulatlan sem tudok lenni. Mindezek ellenére megpróbálnék néhány szempontot felvetni, természetesen a fenti korlátok között.

Egy. Nagy Tamás valóban újat alkotott a rendszerváltást követő jogelméleti gondolkodás történetében. Írásaival és előadásaival megteremtette a hazai jog és irodalom kutatás tematikus és narratív kereteit. Ebben kulcsszerepet játszott az amerikai jog és irodalom recepciója, amelyben az érdemei letagadhatatlanok. Ilyen értelemben mindenki, aki ma itthon jog és irodalommal foglalkozik az ő tanítványa. Másrészt, ennek köszönhetően, még azok a jogelmélettel foglalkozók is, akik – fogalmazzunk úgy – szkeptikusabbak a jog és irodalommal szemben, számos jól artikulálható okból, elismerik, hogy van valami ilyesmi, és ez része a hazai jogtudománynak.³⁹

Kettő. Nagy Tamás Hajnóczy kutatásai a bölcsészek között is ismertek és elismertek, leginkább a Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhely tevékenységébe történő aktív bekapcsolódása miatt. Azaz, neki sikerült azt a bravúrt végrehajtania, hogy jogásként képes volt „átmenni a másik térre” és valódi tudományos kapcsolatot teremteni a jog és irodalom másik oldalát képviselő irodalomtudósokkal. Ez önmagában, különösen ha a disziplináris elzárkózás hagyományos hazai attitűdjeit és a jogászokkal szembeni általános bizalmatlanságot is figyelembe vesszük, jelentős teljesítmény, és talán hosszabb távon is perspektívákat kínálhat a jog és irodalomnak.

Három. A fentebb röviden összefoglalt tézisek szerintem arra is rámutatnak, hogy számos területen lehet még a nagytamási nyomvonalon tovább haladni új eredmények felé. Ez pedig számomra azt jelenti, hogy noha az életmű lezárulásával a „mű megszületett”, annak továbbfejlesztése magától adódik. Ebben az értelemben Nagy Tamás életműve egyszerre lehet a kutatás lezárt tárgya és ezzel párhuzamosan élő közeg és inspiráció – akár a tartalmi, akár stíluskérdésekben – mindazok számára, akik az elkövetkező években jog és irodalommal kívánnak foglalkozni.

Irodalomjegyzék

András Sándor: Az avantgárdról II. In *Korunk* 2020/2. szám, 3-14. o.

Badó Attila – Nagy Tamás: Attitűd vizsgálatok az amerikai joghallgatók körében. In *Jogelméleti Szemle*, 2000/3. szám,
https://epa.oszk.hu/05200/05288/00003/pdf/EPA05288_jogelméleti_szemle_2000_3_01.pdf

Fekete Balázs – H. Szilágyi István: Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. In *Iustum Aequum Salutare*, 2014/4. szám, 5-40. o.

Fekete Balázs: Arkangyal és avantgárd. A 2000-es évek ködlovagja emlékére. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből.* Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, 49-58. o.

³⁹ Jó példa Tóth J. Zoltán jog- és államelmélettel foglalkozó kötete, amely noha a jog- és államelmélet hazai oktatásának bevett hagyományát követi, a legvégén mégis közel egy oldalban foglalkozik a jog és irodalommal, azt a „mozgalmi” elméletek között elhelyezve és a kritikai jogelméletet követően bemutatva. Lásd részl. Tóth. J. Zoltán: *Állam- és jogelmélet.* Patrocinium, Budapest, 2019, 402-403. o.

Fekete Balázs: „Jog és irodalom”: Csendes forradalom a magyar jogelméletben? In Korunk, 2020/3. szám, 77-85. o.

Fleck Zoltán: Szocialista jogelmélet és szociológia. In Világosság, 2004/4. szám, 65-77. o.

Fiss, Owen M: Objektivitás és értelmezés (ford.: Nagy Tamás) In Szabó Miklós – Varga Csaba (szerk.): Jog és nyelv. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Intézet, Budapest, 2000, 240-262. o.

Horváth Barna: Jogszociológia. (ford. zsidai Ágnes). Osiris, Budapest, 1995.

Houellebecq, Michel: H. P. Lovecraft: szemben a világgal, szemben az étellel. Magvető, Budapest, 2024.

H. Szilágyi István: Horváth Barna génusza. In Iustum Aequum Salutare, 2007/2. szám, 31-42.

H. Szilágyi István: Franci, Tomi és a selyembivaly. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, 59-64. o.

Levinas, Emmanuel: Mit tudunk a halálról? In Pannonhalmi Szemle, 1997/3. szám, 29-34. o.

Munkácsi Péter: Iustitia-gondolatok Iustitia-olvasók számára Balás P. Elemér Jog és irodalom című írása nyomán. In Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, 81-91. o.

Nagy Tamás: Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban. In Jogelméleti Szemle, 2001/3. szám,
https://epa.oszk.hu/05200/05288/00007/pdf/EPA05288_jogelmeleti_szemle_2001_3_05.pdf

Nagy Tamás: Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben. In Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica, 2003/15. szám, 1-29. o.

Nagy Tamás: Jog és irodalom az antebellum korszak Amerikájában. In Jogelméleti Szemle, 2005/4. szám,
https://epa.oszk.hu/05200/05288/00024/pdf/EPA05288_jogelmeleti_szemle_2005_4_11.pdf
(2025. március 14.)

Nagy Tamás: Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom – (tézisek) (2007),
https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1916/2/Nagy_Tamas_tezisek.pdf

Nagy Tamás: Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban: Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszélésének egy lehetséges olvasata. In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Könczöl Miklós (szerk.): Iustitia kirándul. Tanulmányos a „jog és irodalom” köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2009, 9-41. o.

Nagy Tamás: Mint(h)a iratokba lépnek. In Kiss Anna (szerk.): Büntények a könyvtárszobából: interaktív iratmintatár büntetőjogi komplex gyakorlathoz és szakvizsgához. Complex, Budapest, 2010, 13. o.

Nagy Tamás: Josef. K. nyomában. Attraktor, Gödöllő, Máriabesnyő, 2010.

Nagy Tamás: Szövegutcákon: séták A fűtővel, Máraival & Co. In Fekete Balázs – H. Szilágyi István – Nagy Tamás (szerk.): Iustitia mesél. Tanulmányos a „jog és irodalom” köréből. Szent István Társulat, Budapest, 2012.

Nagy Tamás (szerk.): Hajnóczy Péter: Jelentések a süllyesztőből: Az elkülönítő és más írások. Magvető, Budapest, 2013.

Nagy Tamás: Egy arkangyal viszontagságai: Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben. Gondolat, Budapest, 2018.

Sebők Miklós – Böcskei Balázs (szerk.): Itt van Amerika. Az amerikai politika hatása Magyarországon. Athenaeum, Budapest, 2019.

Simon Attila: Opponensi vélemény Nagy Tamás Jog és irodalom című PhD-értekezéséről, 220. o. In Jogelméleti Szemle, 2007/2. szám, 214-220. o. https://epa.oszk.hu/05200/05288/00030/pdf/EPA05288_jogelméleti_szemle_2007_2_18.pdf

Tóth. J. Zoltán: Állam- és jogelmélet. Patrocinium, Budapest, 2019.

Tóth Katinka (szerk.): „Átmenni a másik térfélre”. Tamás a Tilos Rádióban. In Fekete Balázs-Molnár András (szerk.): Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 2020, 11-28. o.

Tóth Pál Péter (szerk.): A magyar szociográfia a 20-21. században. Gondolat, Budapest, 2018.

Zsidai Ágnes: A tiszta jogszociológia: Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete, Szent István Társulat, Budapest, 2008.

Fleck Zoltán¹

Az erőszakos jog²

Absztrakt

Ismert és gyakran elfelejtett összefüggés áll fenn erőszak és jog között. Az állami jog dicstelen, sötét történetének legújabb korszakában az erőszak jelenségével szembenézni teoretikus és gyakorlati feladat. A szimbolikus kommunikáció, a nyelv megfelelő elemzése alkalmas terep ennek megkezdéséhez. Ezt megelőzően azonban tisztázni szükséges az állami jog és az erőszak lényegi kapcsolatát.

Kulcsszavak: hatalom, erőszak, ellenállás

Abstract

There is a well-known and often forgotten link between violence and law. In the recent era of the inglorious, dark history of state law, confronting the phenomenon of violence is a theoretical and practical task. Symbolic communication, the proper analysis of language, is a suitable field to begin this process. But before that, it is necessary to clarify the essential relationship between state law and violence.

Keywords: power, violence, resistance

Zsidai Ágnesnek, akinek szintén probléma a hatalom és a benne rejlő erőszak. Probléma nem csak abban az értelemben, hogy állam és jog környezetében szükségszerűen foglalkozni kell vele, hanem személyes probléma.

I. Intim viszonyok

Az erőszak ellenállhatatlanul – erőszakosan – benyomul gondolkodásunkba, kénytelenek vagyunk foglalkozni vele, pedig irtózunk tőle, undorral tölt el, távolítani szeretnénk. De mit csináljon, aki olyan témákkal foglalkozik, mint jog, állam, politika? Sőt intézmények, szabályok, rendszerek, tudomány: megannyi rendteremtő kényszer, az erőszak különféle formái. A szavakat megrontó, mondatokkal verekedő politikus korunk szimbóluma, a ketrecharcos celeb mintapéldánya. Simabeszédű hazug feljebbvalói a nyelvnél élesebb fegyverekkel követnek el erőszakot, jogot alkotnak és kényszerítnek bárkire és mindenkire. Lehetne érvelni amellet is, hogy az autokratikus politika, a nyers hatalmi akarat erőszaktevéseit a jogrendszer is megszenvedti, rendszerszerűsége helyére az önkény, logikája helyére a kiismerhetetlenség, dogmatikája helyére a mellébeszélés és zavarosság kerül. E jogászai romlás a jogászok közreműködésével zajlik, modern diktatúrák (autokratikus rendszerek, nem

¹ Egyetemi tanár. ELTE ÁJK, Jog- és társadalomelméleti tanszék. zfleck@ajk.elte.hu

² DOI 10.59558/jesz.2025.3.62

demokratikus rezsimok stb.) kellően jogászasak, határozottan használják a jogrendszert, nyakra-főre alkotnak jogot. De mélyebbre hatol, ha ezúttal nem védelmünkbe vesszük a hatalmi akarat áldozataként, hanem rávilágítunk eredendő erőszakosságára. A jogi szabályozás, mint a nyelv, sok mindenre alkalmas, bármit kibír. Lehet a segítségével hazudni, megvetést és gyűlöletet terjeszteni.

A jog magában rejtje az erőszakot, nem tud meglenni nélküle, minden momentumában és megjelenésében jelen van, az erőszak a lényege. Egy erőszakos korban a korszellemnek ellenállva és szükségszerű kritikával az erőszakot kiszolgáló jogászzal szemben a jog legradikálisabb kritikája személyes probléma. Ellene tartani a korszellemnek vonzó, kényelmetlen pozíció, mégis minél erőszakosabb a minket körülvevő világ, annál inkább irtóznak az erőszak, kényszer minden megnyilvánulásától. A többes szám első személy használata ebben a bevezetőben illúzió, legfeljebb felszólítás, ami maga is erőszakkal telített, tehát inkább meghívás valamilyen erőszakmentes életre.

Milyen habitusnak lenne esélye erre? Aki nem meglepődéssel, hanem feszültséggel foglal el olyan pozíciót, amellyel együtt jár mások valamire kényszerítése. Aki inkább kér, motivál, mint utasít és parancsol. Aki rosszul érzi magát hierarchikus helyzetekben és igyekszik azt enyhíteni. Aki ódzkodik a tekintélytisztelettől, nem ámulatba ejti, hanem taszítja az erő. Aki nem lát örömet az osztályozásban, értelmetlennek és károsnak érzékeli a megmérettetéseket megelőző félelmet és szorongást. Aki inkább beszélget, mint beszél, aki meghallgat és nem elhallgattat... Hosszan lehetne sorolni ezeket a korszerűtlen diszpozíciókat, amelyek éppen az erő kultuszának tobzódásakor, a militáns jelképek és beszédmód uralma idején, a pöffeszkedő hatalom erőszakosságának korában válhatnak igazán vonzóvá, a morális rezisztencia fejleszthető (!) készségeivé. Ráadásul éppen a háború szellemét felhasználó erőszakos autokraták közelében válik elengedhetetlenné, ugyanakkor bonyolulttá is, hogy ne ragadjunk bele a partikuláris, szubjektív erőszak kritikájába az intézményes, objektív erőszak kritikája helyett.

Az erőszak és jog kapcsolatának elméleti összefüggései érintik az erőszak fogalmát, a hatalom és erőszak viszonyát és az erőszak hatalomnélküliségének alternatíváját is. Ebben a tanulmányban csak az állami jog „erőszakos” jellegét tárgyalom.

II. Lényegi erőszak a jogban

Némi önreflexióval a jog elméleteinek ismeretében könnyen el lehet jutni a felismerésig: a normatív jogelméletek legitimációs funkciója olyan erőteljes, hogy hajlamos elfedni tárgyának alapjellemzőit. A jogelméleti igazolások arra épülnek, hogy a jog és hatalom ontológiailag elválasztható egymástól. Pontosabban az állami jog a hatalommal szembeállítható, a hatalom korlátja, megszelídítője stb.³ E jogelméleti mélyen fekvő apologetikával szemben a kritikai hagyomány hajlamos a jog és erőszak eredendő összekapcsoltságának leleplezésére, mondván, hogy a jog és erőszak konfliktusa látszólagos, ideologikus. Sőt a jogilag definiált személy radikálisan redukált lény (Agamben terminológiájával zoé), aki a hatalom alávetettje, az erőszak alanya és tárgya. Az állami erőszak védelem alá helyezi a domináns társadalmi érdekeket, valami magasabb rendűre hivatkozva (Isten, természet, jogbiztonság stb.), amit a jogelméletek a megfelelő nyelvi, ideológiai keretbe helyeznek.

A modern jog forrása is erőszak azonban, gyakran forradalmi erőszak, amelynek utólagos igazolása, alkotmányosítása a megfelelő kellékekkel ellátva történik. A kodifikáció az eredeti erőszak elfedése, a jog traumatikus eredetét a jogszerűség, kiszámíthatóság enyhíti, de

³ Antiphon: Power, Violence, Law. In *Critical Legal Thinking*, 5 Apr 2009. <https://criticallegalthinking.com/2009/04/05/power-violence-law/> (2025. október 10.)

a jogkövetés követelése, kikényszerítése ezután is erőszakkal megalapozott kötelezettség. A demokratikus jogrendszer könnyebben igazolja magát, mert az alávetetteknek elégséges eszköz áll rendelkezésükre, hogy védekezzenek a hatalom elviselhetetlen vonásaival szemben, a jogállam biztosítja a megfelelő csatornákat az erőszak enyhítésére és a hatalom korlátozására. Mégis a hatalom, erőszak mindenkori kritikái ellenséggé jelennek meg az állam szemében (kommunisták, anarchisták, szélsőséges liberálisok, az ellenség ügynökei stb.).

A jogi működés minden aspektusában jelen van az erőszak, ennek felismerésével lehetséges csak az erőszak hatékony kritikája. Így a jog értelmezése a világ megváltoztatásának egy kitüntetett formája (cselekvés), más opciók kizárása, az egyéni és társadalmi viselkedések mederbe terelése, bizonyos valóságok intézményesítése, mások szankcionálása, eliminálása. A bírói ítélet és indoklás performatív aktusai természetesen az állami erőszakon alapulnak, feltételezik a végrehajtás kikényszerítését. De ennél is mélyebben, a nyelv használatában is erőszak rejtezik. A nyelvben rejlő erőszak az igazságtalanság extrém formája, Lyotard kifejezésével a viszály („differend”) az elhallgattatás, megsemmisítés, láthatatlanná, hallhatatlanná tevés technikáit jelenti.⁴ A mélyen egyenlőtlen viszályban alapvető igazságtalanságok vannak: a vallomások, megszólalások nem egyforma értékűek (*testimonial injustice*), bizonyos tudások értéktelenebbek (episztemikus igazságtalanság). Mindennapi tapasztalat a jog gyakorlatában, hogy bizonyos egyének szava többet jelent, másoké nem is hallatszik, vannak értékes és értéktelen vallomások a megszólaló státuszától függően. Ezek szerint a közös nyelv hiánya a jogi eljárásokban az igazságtalanság és erőszak alapja. Illusztrációként elég megnézni a cigánygyilkosságok tárgyalásáról szóló dokumentumfilmet (Hajdú Eszter *Ítélet Magyarországon*, 2013) vagy Ragályi Elemér 2007-es, *Nincs kegyelem* című, megtörtént esetet feldolgozó játékfilmjét. A tudományos elemzések körében a jog nyelvészeti kutatása tárt fel hasonló összefüggéseket.⁵

A rendszerszintű erőszak és elnyomás elméleti eredete Marxnak a piacról és a spontán rend illúziójáról szóló fejtegetéseinél kereshető. A „természetes” rend kikényszerítése, a gazdasági kényszer, a szerződésben rejlő szabadság becsapása, az erőszakkal védett „szabad” mintázatok és választások leleplezése azóta sem nélkülözi a radikális kritikát. A kritika szükséges radikalitása egyaránt jellemzi a tulajdonjog és újraelosztás mögötti kényszerek bírálatát és az erőszak hatékony elfedéseinek (ideológia, hamis tudat, hegemonia, normalizáció) feltárását. Ideológia-kritika, leleplezés és denaturalizáció a jog világát is érzékenyen érinti.⁶

Modern társadalmi környezetben a szabadságellenes gyakorlatokat a természetessé tett racionális vasketrec (Weber) és a láthatatlanná (belsővé) váló korlátok jellemzik. A másik oldalon a szabálykövetés kényszere elfojtásként, konformitásként, illetve az ellenkultúra alapjaként jelenik meg mint lázadás a társadalmi rend, rendszer ellen. Mindazonáltal az önkéntes szolgaság hatékonyabban leplezhető, a rendfenntartó technológiák fejlődése szofisztikáltabb erőalkalmazást tesz lehetővé. A rendőrség, titkosszolgálatok és más erőszak-apparátusok némileg ritkábban vetemednek fizikai brutalitásra. Érzékenységünk a fizikai (rendőrségi) erőszakra erőteljes, miközben a többi, más típusú, kevésbé látványos erőszakgyakorlások (szimbolikus, strukturális, nyelvi stb.) nem csökkentek. A fizikai erőszakot lehetőleg elkerülő, más erőszakformákat alkalmazó hatalom legitimitásforrásként alkalmazza a fizikai erőszaktól tartózkodást. Autokratikus rezsimek ezt az őszintétlen korlátozást általában csak ideig-óráig képesek tartani, semmi nem akadályozza őket önmaguk leleplezésében. Demokráciákban intézményes korlátok és a legitimitációvesztés hatékonyabban, de nem mindig sikeresen tartja vissza a hatalom erőszak-alkalmazását.

⁴ Lyotard, Jean-Francois: A viszály. L'Harmattan, Budapest, 2019.

⁵ Vinnai Edina: Jog és nyelv határán. Gondolat, Budapest, 2017.

⁶ Heath, Joseph: The violence inherent in the system. In *Philosophy and Social Criticism*, Vol. 49, No. 8, 2023, 883-902. o.

Jogi, tömegkommunikációs és hatalomtechnikai eszközök biztosítják a tényleges igazságtalanságok elfedésének lehetőségét. Ugyan lényeges kérdés maradt, hogy szükséges-e az erőszak, illetve, hogy csak az elviselhetetlen mértékű vagy igazságtalan erőszak számít-e illegitimnek. De a lényeges, mögöttes probléma az igazságtalanság, az erőszak terheinek igazságtalan elosztása, az igazságtalanul alkalmazott, önkényes erőszak. Szokásos megkülönböztetéseink szerint az ún. igazságos, indokolt, megérdemelt erőszak a rosszra adott morálisan igazolt válasz. Ezen a ponton találkozunk Leviatánnal, Hobbes szörnyetegével, ami a szenvedés megelőzését biztosítja. Mint a liberalizmus egyik alapvetése, azt szeretné elhíttetni, hogy az egyéni szabadság korlátja a másik egyén szabadsága és védelme csak egy harmadik, nagyobb erő felhatalmazásával lehetséges. A másik állandó veszély a szabadságra nézve, amit csak egy erőszakkal fenyegető szörnyeteg képes kordában tartani. A modern jogi gondolkodás, sőt a jogászai gyakorlat végső igazolásai ma is, kimondva, kimondatlanul ezen az alapvetésen nyugszik.

Joggal merülhetnek fel azonban a kétségek az emberi, társadalmi együttműködés fenntartását illetően: valóban szükséges ehhez hatalmi viszony és erőszakkal fenyegetés? A rendet kizárólag fenyegető autoritás képes fenntartani, csak így lehet együttműködésre számítani? Erőszak, hatalom és jog nélkül rendetlenség, anarchia és az élet legszomorúbb formái (csúnya, brutális és rövid) és halál következne? Aligha lehet az az illúzió, hogy csak a deviánsokkal szemben fenyegető az erőszak, a rendes (normakövető, konform, beilleszkedett stb.) embernek nincs mitől tartania, az ő nyugalma igényli és igazolja a normasértéstől elriasztó, visszatartó hatású erőszakkal fenyegetést. Ez a logika a játékelmélet redukcionizmusával közelíti az emberi cselekvési motivációkat. Az együttműködőket, konformistákat, alkalmazkodókat, az állam rendes polgárait elégtétellel, az igazságosság képzetével tölti el, ha a potyautasokat szankcionálják. Így válik értelmes szóösszetétellé az igazságos erőszak, a megnyugtató hatású, bizalomgerjesztő büntetési rendszer. Modern társadalmi körülmények között is jellemző, hogy kevés szimpátia tapasztalható általában az erőszak áldozataival szemben. Gyakran fordul elő, hogy a tüntetések rendőrségi kezelése nem botrány, a morális érvek gyengék maradnak. De a sematikus cselekvő feltételezése mellett más elégtelenségek is jellemzik ezt a logikát. A jogosultságokkal rendelkező individuumok várják a védelmet a másik kiszámíthatatlan támadásaival szemben, a társadalom elszigetelt egyének gyülekezete, integrációt csak kívülről lehetséges teremteni. Ezzel az uralkodó felfogással szemben a társadalom kölcsönös kapcsolatok, elköteleződések és együttműködések hálózatából áll, ahol az egyén szabadsága a másokkal való együttlétben, együttműködésben teljesebbé válhat. Ennek megfelelő szabadságfogalomról, a mi-perspektíva jelentőségéről Axel Honneth így ír: a demokratikus akaratképzést vagy a baráti és szerelmi viszonyokat egyaránt az jellemzi, hogy „...a másik személy beavatkozásait saját cselekvési szféránkba nem korlátozásként érzékeljük, amit még össze kellene egyeztetni azzal a feltétellel, hogy a negatív szabadság gyakorlatát csak arbitrary (önkényesen) vagy uncontrolled interferences (kontrollálatlan kölcsönhatások) által lehetne akadályozni; hanem inkább arról van szó, hogy a részt vevő személyek akarata olyannyira összhangban van egymással vagy illeszkedik egymáshoz, hogy a külső beavatkozásról szóló beszéd értelmét veszti. (...) A két személy törekvései nem csak bizonyos tekintetben fedik egymást, hanem folyamatosan egymásba nyúlnak, úgy, hogy eredményüket még egy partikuláris perspektívából is közös célnak észleljük.”⁷

Tehát az erőszak elleni küzdelem, a felszabadulás lényegi szintje belső, a pszichikus korlátok (a belsővé vált erőszak) lebontása.⁸

⁷ Honneth, Axel: A szabadság nem két, hanem három fogalmáról. Javaslat morális önértésünk kiterjesztéséhez, 144. o. In Replika 2015/3-4. szám, 141-154. o.

⁸ Marcuse, Herbert: An Essay on Liberation. Beacon Press, Boston, 1971.

Mielőtt komolyabban szemügyre vennénk a felszabadulás belső korlátait és lehetséges mechanizmusait, világossá kell tenni, hogy mitől is kell megszabadulni a külső világban. E külső szférának jellegzetes és domináns eleme az állami jog.

III. Eredeti erőszak

Amikor jószándékú demokraták vagy az autokrácia sanda barátai azzal érvelnek, hogy nem lehet nem jogállami eszközökkel jogállamot létrehozni, akkor súlyos teoretikus és történelmi tévedésben vannak. A demokratikus és alkotmányos állami működés többnyire erőszakos módon konstituálódik. Tévedésük forrása a demokráciával és alkotmányos rendszerek létrehozásával kapcsolatos magyar tapasztalatok szegényessége. Diktatúrából demokráciát vagy autokráciából jogállamot, alkotmány nélküli állapotból alkotmányosságot létrehozni a kontinuitás megőrzésével lehetetlen, értelmetlen feltételezés. A változás természete ezekben az esetekben morfogenetikus, eredeti létrehozás, nem lehet részleges (transzmutáció) vagy reprodukció. A változás természetétől független kérdés a változás eszközrendszere, kikényszerítésének módja. Forradalmi változások, a kontinuitás megtörése, mint azt tudjuk, békésen is történhet.

Ez nem változtat azon, hogy az eredeti jogtételezés erőszakon alapul. „Az igazságosság és a jog megszületése, a jog létesítésének, alapításának és igazolásának pillanata performatív erőt, vagyis mindig egy interpretatív erőt és a hitre való felhívást rejt magában; ezáltal azonban nem arról van szó, hogy a jog az erő szolgálatába szegődő, az uralkodó hatalom engedelmes, szolgálatkész és külsődleges eszköze lenne, hanem arról, hogy bensőségebb és komplexebb viszony fűzi ahhoz, amit erőnek, hatalomnak vagy erőszaknak nevezünk.”⁹ A jog mindig az erősebb eszköze, az engedelmeskedés az ebből fakadó erőszakon alapul, az számít tehát igazságosnak, ami elég erős, sőt az igazságosság egyáltalán nem is szükséges működéséhez. A törvény misztikus alapja az a tekintély, amely a megszokásból, beletörődésből ered. Az emberek, míg hajlandóak elfogadni, hitet tesznek mellette követő cselekvéseikkel, ebből származik ereje.

A jog erőszakhoz kapcsolódó bensőséges viszonya miatt a jogállammal kapcsolatos erőszakmérséklő várakozások korlátozottak.¹⁰ Az erőszak alkalmazásának igazolásai, az erőszak kultusza gyakran a változás motorja. Ugyanakkor a nagy változások idején, átmeneti időszakokban éppen az erőszak hozza létre az emberi életet megnehezítő morbid jelenségeket.¹¹ Mindennapi tapasztalat, hogy a jog látványosan kudarcot vall az erőszak mérséklésében, nem alkalmas a háborúk emberi veszteségeinek enyhítésére stb. Valamennyire ugyan képes bizonyos erőszak-alkalmazásokat enyhíteni, szelídíteni, de mivel maga is az erőszak forrása, igazolója, sőt léte is az erőszaktól függ, arra folyamatosan szüksége van, könnyebben eszkalálja az erőszakot. A hatalom és erőszak összetartozó jelenségek és a jog hatalmi jelenség, a hatalmat pedig gyakran, tipikusan erőszakkal gyakorolják. A jogrendszer eredete eredeti erőszak, akkor is, ha azt egy új alkotmányos rend megalapozásaként értékeli utólag. Az alapszabály (*Grundnorm*) erőszakimpulzusokkal képes változni. Tehát az állami erőszak-monopóliumon alapuló jogrend hiteltelen és gyenge eszköz az erőszak mérséklésére. Leginkább úgy mérsékli az erőszakot, hogy sajátjaként monopolizálja. Hatékonyaságát nagyban emeli, ha a jogilag

⁹ Derrida, Jacques: Törvényerő. A tekintély misztikus alapja. L' Harmattan, Budapest, 2016, 19. o.

¹⁰ Ramos, Efrén Rivera: Violence and the law: Notes under the influence of an extreme violence. <https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/6e4a33dc-c351-4217-ad84-a554ce0fb580/content> (2025. október 9.)

¹¹ Gramsci, Antonio: Levelek a börtönből. Kossuth, Budapest, 1974. Az átmeneti időszakokra jellemző „*fenomeni morbose*” körébe tartozik Gramsci szélsőjobboldali áértelmezése is. Erről lásd: Éber Márk: Ellenhegemónia-építés. Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2025.

támogatott új rend az erőszak alkalmazását beleírja az intézményekbe, eljárásokba és értelmezésekbe, sőt a kollektív emlékezet részévé teszi, az erőszak dicsőséggé, a nemzeti büszkeség elemévé válik. A politikai közösség kollektív tudatalattijába mélyen bevésődött erőszak a mindennapi élet súlyos tényezője.

A sokak által vágyott rend, rendezettség egy adott racionalitásnak, szabályrendszernek való alárendelődést jelent. Ezek a szabályok azt is megmondják, ki alkalmazhat erőszakot, mennyit és milyen formában. Az erőszak alkalmazása szabályozott keretek között zajlik, ami legalább némileg kiszámíthatóvá teszi, de eliminálni, radikálisan csökkenteni a szabályozottság nem képes. Egy racionalitásnak való alárendelés és az ennek megfelelő többé-kevésbé következetes erőszak-alkalmazás megnyugtató hatású, különösen azok számára, akik társadalomképe hobbesiánus.

A jogi szabályozás hatása tehát alapvetően függ az erőszak alkalmazásának lehetőségétől, az erőszakkal fenyegetés, a kényszer annak lényegi eleme, tartozéka. Jogásziabb megfogalmazásban a jogi norma a szankcióban teljesedik ki, amely legalább implicit módon erőszakot tartalmaz. Igazolása erős, ha arra épül, hogy a polgárt, a társadalmat védi.

Természetesen a jog nem kizárólag erőszak, a pusztá erőszakká alakuló jog elveszti jogi jellegét, de nem is óhaj, jámbor szándék, mert az nem képes jogként érvényesülni. Egy működő jogrend az erőszak és meggyőzés keveréke. Nem az erőszak léte vagy nem léte különbözteti meg a jogállamokat és az önkényt.

A meggyőző erő, a legitimációs érvek soha nem elégségesek önmagukban, sokféle mechanizmus biztosítja a szabályozás hatékonyságát, azt, hogy a társadalom készséges legyen követni azt, de a tényleges hatásban a meggyőzés hatékonysága és az erőszak működtetése sajátos kölcsönviszonyban állnak, egymást feltételezik. Ebből az is következik, hogy a politikai gyakorlatban könnyű eltolni e két tényező közötti kényes egyensúlyt az erőszak felé. Az erőszak alkalmazásának többségi elfogadottsága könnyűszerrel előállítható (ellenségképzés, veszélyérzet és félelem generálása, a saját csoport határainak szűkre szabása stb.). Erre épülnek a ma is virulens fasiszta hazugságok.¹² Sőt a modernitás sajnálatos jellegzetessége az erőszak különböző formáinak mindennapivá válása, az erőszakkultúra terjedése, a háborús nyelvezet. A sporadikus ellenhatások, az erőszakmentesség ideái utópikusnak látszanak. Minél erősebb az a tapasztalatunk, hogy a tényleges háborúkat nem a jog akadályozza, a nemzetközi jog finoman szólva is tehetetlen és csak utólag igazolja a győzteseket, annál hajlamosabbak vagyunk a békét is az erőszaktól várni.

Természetesen mindannyian tisztában vagyunk azzal is, hogy valamennyivel (sokkal) jobb a jog uralma alatt élni, mint önkényes erőszak körülményei között. Tudjuk, hogy bizonyos típusú erőszakokkal szemben védelmet kaphatunk, de nem mindennel szemben vagyunk védettek, és különösen nem a jog saját erőszakos létével szemben. Talán egy más típusú társadalomban?! Ahol az állami jog szabályozásához képest más szociális technikák és mechanizmusok biztosítják a társadalmi együttműködést.¹³ Ma úgy tűnik, hogy az ehhez szükséges előfeltételek: a másik iránti érzékenység, a másik szenvedésével kapcsolatos averziók erősödése, a környezethez nem gyarmatosító módon közeledés illuzórikus. Azonban az ezekhez az előfeltételekhez közelítő eszmék, társadalmi gyakorlatok átíthatják egy olyan jogrendszer tervezését, amely jobban képes elszakadni saját erőszakos eredetétől és nagyobb mértékben épül a meggyőző erőre, ennél fogva határozottabb legitimációval rendelkezik. Nem manipulációról, hazugságról és az erőszak eltakarásáról beszélünk, mert mindezek növelik az erőszak jelenlétét, maguk is az erőszak megnyilvánulásai: az igazság, a valóság felett gyakorolt

¹² Finchelstein, Federico: Fasiszta hazugságok. 21. Század Kiadó, Budapest, 2020.

¹³ Egy erőszakmentes társadalmi integráció „...attól függ, hogy lehetséges-e a társadalmi struktúrák és kultúránk mélyreható átalakulása, (...) valóban egy újfajta jog előtt állnánk, amely annyira eltérne a ma ismert jogtól, hogy talán más nevet kellene adnunk neki.” Ramos: i.m.

erőszak. Egy ilyen korlátozott, kevesebb erőszakot tartalmazó jogi szabályozást csak a megalkotásában jelen levő sokkal nagyobb társadalmi részvétellel lehet létrehozni. Ez alapvetően ellentétben áll a jelenleg működő parlamentáris demokrácia valóságával. Az együttműködés, kompromisszum, deliberáció kezdeti lépései lennének képesek ahhoz a folyamathoz hozzájárulni, amely az általunk ismert állami jogi szabályozást valami mássá alakítja. Egy toleranciára, türelemre, együttműködésre épülő szabályozás feltételezésekor nem passzív türelemre, belenyugváásra van szükség, hanem a megerősítő akciókhoz hasonlóan a konfliktusok lehetőségekké alakításának elképzelésére és munkájára.

Addig is léteznek eszközeink a fizikai, verbális és szimbolikus erőszakkal szemben. A társadalmi rend önkényességét, a társadalmi normák elnyomó jellegét megkérdőjelezhetjük, kritika alá vehetjük, szóvá tehetjük és megvédhetjük az alternatívákat „a rendnek muszáj lenni” önzőségével szemben. Ehhez képest a gyakori konzervatív érv, hogy a társadalmi normák, kényszerek biztosítják, hogy kevesebb állami erőszakra legyen szükség, figyelmen kívül hagyja a társadalmi normák tartalmát. Amennyiben ezek a nem állami normák, együttélési szabályok, konvenciók rugalmasak, reflexívek, együttműködésen alapulnak és befogadáson, akkor valóban esély van a mérsékeltebb kényszerre. Az ilyen társadalmi állapotok azonban nem állíthatók elő könnyen és minden jel arra mutat, hogy a késő-modern társadalmak szerencsésebb részei is veszni hagyják nehezen és lassan létrejött készségeiket azok fenntartására. A félelem az anarchizmustól, anómiától, deviánsoktól, a másoktól, idegenektől, a káosztól párhuzamosan növekedik az államok nyíltan erőszakos jellegének nyilvánvalóságával. Mindezek mögött az a meggyőződés munkál, hogy az emberek nem képesek spontán együttműködésre és meg kell regulálni a potyautasokat. Hasonlóképpen határozott premissza, hogy ha nem lehet másként rávenni polgártársainkat arra, hogy fontos, de hosszútávú célok érdekében áldozatokat hozzanak, akkor kényszeríteni kell.

Az eddigi tapasztalatok szerint a társadalom működésmódjait megváltoztatni csak kulturális forradalommal lehetséges, ami erős, sőt erőszakos viktoriánus morál-igényeket provokál. Ehhez képest legfeljebb a felesleges, többlet-erőszakkal kell foglalkozni, hiszen határozott normatív kritériumok szükségesek a jó és rossz hatalom megkülönböztetésére. Tehát az erőszak alkalmazása igazolási teherrel rendelkezik, nem minden erőszak káros, de legitimálni szükséges. Ezekkel az eszmékkel szembe az erőszak általános kritikája állítható.

IV. Jog az erőszak igazolásaként

A modern világtrend, a kapitalizmus különböző formái és az állami jog szövevényes kapcsolatának értelmezési körében számos ok van az erőszak kritikájára. Az állami jog és jogállam az erőszak mérséklésének ideológiájával, civilizációs erőként való feltüntetésével takarja el sötét oldalát. Ez nem más, mint a kifosztás professzionális legitimációja, ami egyaránt jellemző a jog gyakorlatára és elméletére.¹⁴ E differenciálatlan szentesítéssel szemben a kritikai elméletek Európában történetileg gyenge hagyománya lép fel. A neoliberális és annak szakmai kiszolgálása radikális kritika tárgya a jogi antropológia kortárs klasszikusának művében. Van azonban a radikális kritikának egy sajátos regionális kontextusa, amit nem hallgathatunk el. Autokratikus körülmények között, a jelenlegi Magyarországon könnyű a jogállamot érintő átfogó kritika félreértelmezése. Nem a jogállam alapvető funkciójának, a hatalom korlátozásának elvetéséről van szó, hanem éppen annak nem megfelelő, a domináns társadalmi csoportoknak kedvező romlásáról.

¹⁴ Mattei, Ugo – Nadel, Laura: *Plunder. When the Rule of Law is Illegal*. Blackwell Publishing, Maiden, MA-Oxford-Victoria, 2008.

A nyugati jogi hagyomány egyik lényeges vonása a jog és politika elválasztása.¹⁵ Ennek megfelelően a professzionális képzést és autonómiát kapó jogászok kerültek a jog őrzőinek szerepébe. Valójában az egyenlőtlen tulajdonviszonyok demokratikus megkérdőjelezésének esélyével szemben is használható módon, a tulajdonnal rendelkező kisebbség érdekében. A jogállammal szembeni érvek belső logikája ma is, legalább a felszínen színelve, a többségi elvre épül. De a jogállam védelme nem eliminálhatja ezt az alapproblémát, válaszolnia kell a helyesen, pontosabban feltett kérdésekre, nevezetesen, hogy mi a funkciója a jogállamnak a legégetőbb társadalmi problémák megoldásában. A jellemző vita, helyenként heves küzdelem a jogállam létrehozásáért vagy visszaállításáért jószereivel eltereli a figyelmet azokról a társadalmi problémákról, amelyek éppen a jogállam és demokrácia stabilitását veszélyeztetik. A liberális hagyomány két domináns érve az intézményekre és a jogosultságokra épül. Pontosabban a tulajdonjog és szerződési szabadság védelmére, a piac érdekében működő jó kormányzás intézményeire és az egyén jogaira.

A kommunizmus összeomlásának történelmi ideje a neoliberalizmus csúcsra járatásával esett egybe. Ebben a környezetben a jogállam a hatalmi gyakorlat negatív korlátja, olyan univerzális forma, hegemonikus érték és legitimációs erő, amely mögött extenzív fogyasztásra épülő társadalmi kultúra adja a támogatást. Nincs kizárva ugyanakkor, hogy a jogállam az elnyomottak használatában ellen-hegemonikus eszközként is megjelenjen, ehhez azonban megfelelő feltételek, értelmező és intézményformáló munka szükséges. A formális jogállam nem szándékolt következménye, hogy a halott jogosultságok váratlanul felélednek. E váratlan fordulatok történelmi példáiban a jog mint az alávetettek eszköze (*empowerment*) éled fel, amelyre azonnal reagál is a rendszer a túlzások megelőzése érdekében a hozzáférések korlátozásával (*disempowering*). Az Európai Unió reakciókészségében a jogállami mechanizmusok és a gazdasági érdekek viszonya érhető tetten: akkor élesedik a jogállami fegyver, amikor a jogállam elveinek semmibe vétele tarthatatlanná válik, vagyis legitimációs problémákat okoz az európai adófizetők pénzének lenyúlása és a háborús veszélyeztetettség miatt. De a jogállami formalizmus kudarca megszokott, amit szintén szokásosan a befogadó társadalom kulturális specifikumainak rovására írnak. Nem nehéz felismerni, hogy a jogállam, eredeti állapotában a kizsákmányolás szolgálatában áll, Nadel kifejezésével a kifosztást törvényesíti és jól megfér a rendkívüli állapot hosszútávú fenntartásával is. A liberális alkotmányosság konzervatív őrzői azzal nyugtatják magukat, hogy még a képmutatás is jobb mint a nyilvánvaló rendkívüli politikai hatalom brutális jogtalansága. A formális jogállam maradékai autokratikus környezetben is a kormány hatalmát a szabad piac garantálása érdekében korlátozzák.

V. Az erőszak kritikája

A jogállam liberális ideológiája, a formális fogalom penetráns (átható) jelenléte hatékonyan korlátozza a tisztánlátást. Gyakran annak belátása is nehézségekbe ütközik, hogy a diktatórikus és rasszista állami működés jól álcázza magát jogállamként. Ezt ugyan már Kelsen is tudta, az intézmény-centrikus szellem mégis elhessegeti magától ezt a bélyeget. Az uralom demokratikus vagy autokratikus jellege nem definiálja a jogot, legalábbis a *Rechtssaar* kultúrkörében. David Fraser a lehető legradikálisabb módon fejtette ki kritikáját az ilyen jogászai ideológiákkal szemben. Professzionális identitásuk önvédelme és intellektuális kényelem miatt egyszerűbb nem-jogként értelmezni a tömeggyilkos rezsimek hatalmi eszközrendszerét.

¹⁵ Berman, Harold: *Law and Revolution I., The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard University Press, Cambridge, MA-London, 1985.

Valójában az emberiség elleni bűntettek előkészítése és kivitelezése is a jog szabályozó logikájával, apparátusával és jogászok közreműködésével történt.¹⁶

Walter Benjamin híres tanulmányában a jog kényszerítő erejéről erőszakként beszél, a jogon kívüli erőszak jogi kezelése az egyik típusú erőszakból egy másikba helyezés. Az állam eszközként legitimálja saját jogi formában működtetett erőszakgyakorlását – és az erőszak mérsékléseként adja el. Benjamin szerint a jog két alapozása a normák alkotása és alkalmazása az alkotó és fenntartó jellegű erőszakkal azonos.¹⁷ A jogi kötelezettség létrehozatala intézményekkel támogatott eredeti, prerogatív erőszak, amit utólag változatos eszközökkel igazolnak. Ezek a bevett igazolási sémák és megnevezés-rítusok, az érvényesség kimondása nyugtatja a jog pacifikáló természetében hívőket. Tehát rendfenntartó erőszak áll minden jog mögött, ez a jogalkotás szükségszerű feltétele. Ezzel szemben a nem erőszakos konfliktuskezelés, vagyis civil kormányzás nem instrumentális (eszközjellegű), hanem folyamatos, diszkurzív és nyitott végű. A nem erőszakos, civil konfliktusoldás nem vezet mai fogalmaink szerinti joghasználatához. Minél kevesebb jog, annál kevesebb erőszak. Ez polárisan szemben áll azzal a hobbes-i világképpel, amely mélyen meghatározza a modern jogi gondolkodást és társadalomképet is. Hobbes társadalmi szerződése az erőszak kezdőpontja. Ugyanakkor az emberi megértés, a másik megértése mélyén az erőszak által elérhetetlen réteg él, a közös értelem, az eltérő tapasztalatok, értelmezések, kódok, nyelvek közötti „fordítás” lehetősége. Ez a fordíthatóság a megértések reményét nyújtja, amihez visszanyúlva gyengíthető a szükségképpen erőszakot alkalmazó jogi rendezés terepuma. „Mert a fordító munkáját a sok nyelv egyetlen igazi nyelvvé történő integrálásának nagy motívuma tölti be. Ez a munka pedig az, amelyben az egyes mondatok, művek, ítéletek ugyan sosem értenek egyet – hiszen fordításra utalódnak –, maguk a nyelvek azonban itt, elgondolásuk módjában kiegészülve s kibékülve, megegyeznek. Ha viszont van az igazságnak olyan nyelve, amelyben a végső titkok, amelyekért minden gondolkodás fáradozik, feszültség nélkül s magukban hallgatva őrzetnek, az igazságnak ez a nyelve – az igazi nyelv.”¹⁸ Az erőszak kritikájának a fordításhoz kapcsolódására Judith Butler hívja fel a figyelmet. „[...] a fordítást szabályozó hangsúlyozottan nem-jogi törvények rezonálnak az erőszakmentesség jogon kívüli területével: a folyamatos konfliktusoldás szerződés előtti vagy szerződésen kívüli technikájával.”¹⁹ A civil kormányzás erőszakmentes szférája a nyelvi megértésre, fordítási készségekre épül és megközelíthetetlen az erőszak számára. A jogi erőszakkal szemben álló „isteni erőszak” (Benjamin) a jog totalizáló tendenciájának felfüggesztésére törekszik. Olyan nem erőszakos ellenállások, amelyek az állami jog szempontjából erőszakként értelmeződnek, a jog erőszakával szembeni ellenállás az állam és képviselői szemében erőszaknak látszik és szájukkal erőszaknak nevezik. Egy mégoly igazságos nem cselekvés, amely visszautasítja egy kötelező norma végrehajtását következményekkel járó, az állami rend felől nézve felforgató és megengedhetetlen aktus, amelyet a bűnözők ellen bevetett állami kényszeraktus követhet.

E logika azon alapul, hogy minden jogteremtő erőszak hatása veszélyes a népre, vagyis a fennálló hatalomra nézve, azért bünteti a gonosztevőt is. De bünteti az igazságra hivatkozó ellenállást is, mert normává alakulhat, elterjedhet és kollektív erővé válhat. Magyarországon a kézirat készítésének idején tárgyalja a jogalkotó a minden ízében jogállamon kívüli, a demokrácia visszaállítása reményeinek eloszlatására alkalmas ún. átláthatósági törvényt, amelyet a tiltakozók eltakarítási törvénynek neveznek. Mint tudjuk a megnevezés jelentős

¹⁶ Fraser, David: *Law After Auschwitz. Towards a Jurisprudence of the Holocaust*. Carolina University Press, Durham, North Carolina, 2005.

¹⁷ Benjamin, Walter: *Az erőszak kritikája*. In Benjamin, Walter: *Angelus Novus*, Magyar Helikon, 1980, 25-56. o. (Benjamin 1980a)

¹⁸ Benjamin, Walter: *A műfordító feladata*. In Walter Benjamin: *Angelus Novus*, Magyar Helikon, 1980, 80. o. (Benjamin 1980b)

¹⁹ Butler, Judith: *The Force of Non-Violence*. Verso, London, 2021, 127. o. (saját fordítás)

tényező, ebben az esetben pontos: a miniszterelnök tavaszi nagytakarítást bejelentő politikai beszéde válik állami kötelező szabállyá. Amennyiben e demokrácia-ellenes törvény kötelezettjei megtagadják a végrehajtást, komoly szankciókkal nézhetnek szembe, tevékenységüket az állami kényszerapparátus megtorolja. Persze előfordulhatna, hogy nem csak az állampolgárok, civilek és civil szervezetek, hanem azok az állami és piaci szervek (NAV, bankok) sem cselekednek, amelyek nélkül nem hajtható végre az autokratikus akarat, az összehangolt kollektív cselekvés erősebb normatív hatással rendelkezik. Kiderülhetne, hogy nem az autokratikus állam az erősebb. Ez a lehetőség teoretikus. Minden jogi formába öltöztetett akarat megtalálja igazolásait.

„A célok ismérve az igazságosság, az eszközöké pedig a jogszerűség. De ez az ellentét mit sem változtat azon, hogy a két iskola (természetjog és pozitívizmus) egymásra talál a közös alapdogmában: Igazságos célokat el lehet érni jogos eszközökkel, jogos eszközöket alkalmazni lehet igazságos célokra. A természetjog arra törekszik, hogy a célok igazságos voltával igazolja az eszközöket, a pozitív jog pedig arra, hogy az eszközök jogos voltával szavatolja a célok igazságosságát. Az antinómia feloldhatatlan marad, ha téves a közös dogmatikus feltételezés, ha kibékíthetetlen ellentét van egyfelől a jogos eszközök, másfelől az igazságos célok között.”²⁰

Az eszközök jogos (jogi formában megjelenő) volta a gyakorlatban átütő erejű, az antinómia felfedezésére sincs esély a jogalkalmazói mindennapokban. Benjamin szerint nem csak az okoz feloldhatatlan ellentmondást, hogy a pozitívizmus vak a célok feltétlen voltát illetően, és a természetjogi logika figyelmen kívül hagyja a normatív eszközök bevetésének feltételeit, a legmélyebb probléma az, hogy a jogban rejlő erőszak általános elfogadottsága csaknem töretlen. Ezt az erőszakot el kell fogadnunk, alá kell vetni magunkat, hiszen ez az a kitüntetett erőhatalom, amely felváltotta a természetes, tehát kiszámíthatatlan erőszakot. Leviatán örökké velünk van. Minden veszélyes, ami a jogrendet aláássa, minden erőhatalom, amely nem az állam kezében van, hanem az egyéni cselekvők tartományában. Vajon az a nem állami erőszak érvényesülésének veszélye, hogy megghiúsul a jogi cél és a jogszerű végrehajtás? Ennél általánosabb oka van az erőszakmonopólium mindenkorai legitimitásának. Az állami jognak nem azért érdeke monopolizálni az erőszakot az egyénnel szemben, mert a jogi célokat akarja biztosítani, hanem azért, mert magát a jogot akarja biztosítani, minden joron kívüli erőszak (a jogi kötelezettség végre nem hajtása is) fenyegeti a jogot. „Minden jogintézmény hanyatlásnak indul, amikor elhalványul benne az erőszak lappangó jelenlétének tudata.”²¹ A sztrájk például nem tekinthető erőszaknak, de megjelenik benne az erőszak(os zsarolás) mozzanata. Az állam tehát igyekszik korlátozni a sztrájkjogot. Az erőszakon alapuló jogrend számára erőszakos kihívás, az erőszak jogteremtő jellege okoz rettegést az érintettekben. Ezért az állam jó előre megfosztja az egyént minden erőszak alkalmazásától. Az erőszak jogteremtő és jogfenntartó funkciókkal rendelkezik – állítja Benjamin. Az erőszak kritikája akkor értelmes, ha mindkettőre vonatkozik, minden jogi erőhatalom kritikájaként fogalmazódik meg. „De ha nem akarunk gyerekes anarchizmust hirdetni, természetesen azzal sem tekinthetjük elvégzettnek ezt a kritikát, hogy nem ismerünk el semmilyen kényszert az egyénnel szemben, és kijelentjük, hogy mindent szabad.”²² Akkor tehát mi lenne a szabadság magasabb rendje, amely érdekében az erőszakot alkalmazzák? A jogteremtő erőszak igazolni kénytelen magát, amikor győz, a jogfenntartó erőhatalom pedig korlátozott új célok kitűzésében. Ez a hatalommegosztás az önkény némi korlátozása. A rendőri hatalom, általánosabban az erőszak-szervezetek specifikuma és gyalázata, hogy ezek mindkét megkötés alól fel vannak szabadítva, alaktalanok. Az erőszak mint eszköz jogteremtő vagy jogfenntartó, különben nem érvényes, mégis: „...erkölcsi szempontból már az eddig kifejtettek nyomán is olyan kétes színben jelenik meg a jog, hogy fölmerül bennünk a kérdés: nincsenek-e más, nem erőszakos eszközök az

²⁰ Benjamin 1980a: 28-29. o.

²¹ Benjamin 1980a: 41. o.

²² Benjamin 1980a: 36. o.

emberek közti érdekellentétek rendezésére?”²³ Az erőszakot igazoló nagyobb szabadság rendjének kérdését nem lehet a jogon belül megválaszolni. Ha el akarjuk kerülni az erőszakot, akkor a vitarendezésnek el kell kerülnie a jogi utakat, a szerződést, ezek a lehetséges erőszak terepei. Ezen alapjaiban nem változtat a parlamentáris demokrácia sem, a parlamentáris kompromisszum is erőszakon alapul, csak még tudatában sincsenek, mert végső soron a jogrend alakítása, ami erőszak. A konfliktusok erőszakmentes rendezése csak a magánviszonyokban lehetséges, „ahol a szív kultúrája a megállapodás tiszta eszközeit adja az emberek kezébe.”²⁴ A megbeszélés a polgári (civil, magán) megállapodás technikája, a kölcsönös megértés alapja, a nyelv hozzáférhetetlen az erőszak számára. Az erőszakmentes, tiszta politikai eszközöket a magánszféra tiszta eszközeinek analógiájára lehet megteremteni.

Ezen a ponton vissza kell térnünk a nyelv és fordítás problémájára. A „nyelv legsajátabb élete” azt jelenti, hogy a fordítót a sok nyelv egyetlen igazi nyelvvé történő integrálásának intenciója mozgatja. Valami nagy megegyezés rejlik a mélyben, az igazság olyan nyelve, „amelyben a végső titkok, amelyekért minden gondolkodás fáradzik, feszültség nélkül s magukban hallgatva őrzetnek, az igazságnak ez a nyelve – az igazi nyelv.”²⁵ Ez értelem megőrzés és értelem visszaadás, a szabadság nagyobb rendje, amely elveti a törvényhozó erejét. „A nyelvek elgondolt, legbensőbb viszonya pedig sajátos konvergencia-viszony. Abban áll, hogy a nyelvek nem idegenek egymástól, hanem a priori és minden történeti vonatkozástól eltekintve rokonok egymással abban, amit mondani akarnak.”²⁶ Ez a rokonság nem a hasonlóságon alapul, történelmen túli rokonság: mindegyik ugyanazt célozza, egymást kiegészítő törekvések összessége a „tiszta nyelv”. A nem lefordítható lényegi mag, a fordítás lényege a fordítás nyelvére irányuló intenció megtalálása. A megértés e mélyen rejlő igazsága szemben áll az egymással összefonódó jogteremtéssel és jogfenntartással, mert „...a jogteremtés az erőszak eszközével éri el a célját, azt, amit mint jogot megteremt, de nem mond le az erőszakról, miután elérte a célt, megteremtette a jogot, hanem éppen akkor teszi csak a szó szoros értelmében, még hozzá közvetlenül, jogteremtővé, ugyanis nem valami erőszakmentes és erőszaktól független, hanem azzal szükségképpen és belsőleg összefüggő célt tesz meg – hatalom néven – jognak. Jogot teremteni annyi mint hatalmat teremteni, s ez az aktus ilyenképpen az erőszak közvetlen megnyilvánulása.”²⁷ Benjamin kérdése, hogy miként sikerülhet kitörni a jogteremtő erőszakok egymást váltó körforgásából? Hogyan lehet felszámolni az erőszakkal összefonódott jogot és államot? A forradalmi erőszak a tiszta erőszak legmagasabb rendű megnyilvánulása: isteni erőszak, a jogteremtő és jogfenntartó erőszak elvetése. Az Isteni erőszak szemben áll a jogteremtő (mitikus) erőszakkal, tiszta erőszak az élők érdekében, nevelő jellegű, de jogteremtés nélkül.

VI. Jogászai szövegelések

Mivel a fennálló hatalom szükségszerűen erőszakosnak értékeli a rend felforgatóit, bármilyen alapokon álljon is az a rend, a küzdelem az erőszak igazolási rendjei körül zajlik. A hivatalos igazolások tagadói veszélyt jelentenek a mindenkori hatalom birtokosai számára, ezért többek között a jog segítségével termelik újra az igazolásokat. A jog hatékony, erőszakra alapított legitimitást teremtő rendszer, a norma sérelmét következetesen szankcionálja, ezzel újra és újra megerősíti. A jogi normák és professzionális működtetői megnevezik az ellenséget a tiltott magatartások kodifikálásával. Tevékenységük és a jogi erőszak melletti végső érvük

²³ Benjamin 1980a: 40. o.

²⁴ Benjamin 1980a: 42. o.

²⁵ Benjamin 1980b: 80. o.

²⁶ Benjamin 1980b: 75. o.

²⁷ Benjamin 1980a: 50. o.

szerint a jog az élet védelmével azonosítható. A modern jogászi világkép számára idegen, hogy az emberi élet alapvetően relacionális természetű, a professzionális tudásrendszer számára az individuum magatartása az érvényes kiindulópont. Valójában azonban minden társadalmi cselekvésünkben függünk egymástól. Sőt az élet különböző formáinak kölcsönös függése a késő-modernitás alapélménye. Ebből következően az erőszak radikális kritikája a másik pusztításával való radikális szembenállás. A másik a lehető legtágabb értelemben.²⁸ Az erőszak ilyen értelmű tagadása nem erőszakmentesség, hanem a világ megerősökölésével, kirablásával, a másik elpusztításával, kizsákmányolásával stb. való radikális, ha kell, erőszakos szembenállás.

A különböző erőszakok egymásba olvadnak, elválaszthatatlanok: a nyelvi, érzelmi, szervezeti, gazdasági, strukturális oldalak működtetésében a politikai hatalom és az állami jog változékony legitimációs keretekben, de általában az igazság és demokrácia nevében jár el. Nagy szüksége van a megnevezés konstituáló, legitimáló erejére, amire Robert Cover sokat idézett tanulmánya is utal. Cover szerint a jogértelmezés mindig a fájdalom és halál keretében mozog: a joggyakorlat a másikon gyakorolt erőszak.²⁹ A jogi szöveg értelmezése pedig az erőszak igazolása. Így a jogalkalmazó tevékenységét félrevezető pusztán értelmezésnek nevezni. Az erőszak következtében beálló fájdalom és halál elpusztítja a nyelvet, roncsolja a személyközi valóság társadalmi konstrukcióit. Mindez a társadalmilag szervezett és igazolt erőszak kontextusában történik. A jog alkalmazása (értelmezése), vagyis a megfontolt és igazolt fájdalomkózos abból a célból tűnik szükségesnek, hogy a delikvens normatív világát megtörje és helyettesítse valami mással. Alaplogikája szerint tortúra (kínzás), totális dominancia, világpusztítás. Az uralkodó rend igazolásait elvető lázadók vagy forradalmárok (másik oldalról alapítók) ugyancsak rendelkeznek az erőszak minden kellékével és alkalmazásának szándékával. Az alkotmányos szövegek mögött kollektív cselekvésekhez vezető intézményes kapacitások állnak: „...éppen a politikai szöveg megértésének intézményes cselekvési módokba való beágyazódása az, ami megkülönbözteti a jogértelmezést az irodalomértelmezéstől, a politikai filozófiától és az alkotmánykritikától.”³⁰ A bebörtönzés megfelelő interpretációkat és konverzációkat feltételez, amelyek így maguk is erőszakossá válnak, erőszakot alkalmaznak. A rab tapasztalata az elejétől fogva az erőszaknak kitett, alávetett tapasztalata és azt az erőszakos kezeléstől való félelem jellemzi. Az ítékezés erőszakossága nyilvánvalóvá válik, ha a történéseket a vádlott nézőpontjából figyeljük. Az erőszakos cselekvések mögött ideológiai igazolások állnak, de az a közösen osztott világ, amelyet a bíró és az elítélt alkot meg, polárisan szembenálló tapasztalatokból áll össze.

A bíró fájdalommal és halállal operál, szemben más, ártalmatlanabb szövegértelmezőkkel, ez tevőleges, cselekvő, ható. Sőt pusztító hatás, az elpusztítás lehetőségeivel rendelkezik és nem is pusztán az eltérő interpretációk eliminálásaként. A jogértelmezés (bírói interpretáció) tevőlegesen arra irányul, hogy hihető fenyegetéseket és erőszakos cselekvéseket tegyen; ezt lehetőleg hatékony módon, eszközökkel és eljárással. A jogalkalmazó gyakorlati bölcsességgel rendelkezik, gyakorlati cselekvésekben megnyilvánuló nyelvi aktusokat végez, amelyek erejét az intézményes környezet biztosítja. Tevékenységét szabályok és elvek rendszere (másodlagos szabályok) rendezi, ezek határozzák meg, hogy konkrétan milyen cselekvések következnek a bíró nyelvi interpretációból.

De a legcizelláltabb másodlagos szabályrendszer sem változtat azon, hogy az interpretáció maga is erőszak, közvetlen és szükségszerű kapcsolat van a kimondott értelmezés és a felfegyverzett apparátus cselekvése között. A végrehajtók számára ugyanis nincs tere a megfontolásoknak, hezitálásoknak, az erőszak alkalmazása intézményesen rutinszerű, a kimondott ítélet, intézkedés automatikusan tetté válik. A hierarchikus struktúrában végrehajtott

²⁸ Rosa, Hartmut: Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World. Polity, London, 2020.

²⁹ Cover, Robert M.: Violence and the World. In The Yale Law Journal, Vol. 95, 1986, 1601-1629. o.

³⁰ Cover: i.m. 1606. o. (saját fordítás)

cselekvések alaptermészete az autonómiák alárendelése, elnyomása. A bíró intézkedéseivel működésbe hozza azokat az intézményes cselekvőket, akik nem rendelkezhetnek a gátlások, autonómia megfelelő szintjével. A bíró miközben a normák értelmezését adja, működésbe hoz egy erőszakos gépezetet, amelyben az értelmezésének címzettjei meg vannak fosztva az autonóm gondolkodás és cselekvés lehetőségeitől. Mindez a leghatékonyabban működik, mert nem kell tartania az áldozat reakcióitól. De nem mentesül a fájdalom látványától. Az értelmezés ebben az értelemben nem szabad, mindig számolnia kell azzal, hogy közvetlenül cselekvéssé válik, megvalósítható és elég határozott ahhoz, hogy legyőzze az ellenkezést. Mindig tekintetbe is veszi saját intézményes háttérét. „A jogértelmezés lehet bírák vagy polgárok, törvényhozók vagy elnökök, sorozással szemben ellenállók vagy pro-life aktivisták cselekedete. Az interpretálók mindegyike egy-egy sajátos intézményi helyről beszél. Mindegyiküknek más-más perspektívája van az Alkotmány adott értelmezésének ténybeli és erkölcsi következményeiről. Az egyes értelmezők megértése a szerepek és az erkölcsi elkötelezettségek változásával együtt változik. De a szó, a tett és a szerep szempontjai bizonyos mértékig mindig jelen lesznek. E három megfontolás közötti kapcsolatot a jogértelmezés gyakorlati, erőszakos kontextusa teremti meg, és ezért a jogértelmezési folyamat legjelentősebb aspektusát képezik.”³¹

Nem kellően hatékony az autoritatív interpretáció, amikor biztonsági problémák merülnek fel például egy maffiavezér tárgyalásán, vagy a politikai hatalmi környezet ellenséges a bírósággal szemben, az állam vonakodik végrehajtani a jogerős döntéseket, a bírákat támadások érik, hiányos a tanúvédelem stb. Az ilyen anomáliák könnyen állnak össze az igazságszolgáltatást érintő rendszerszintű kudarccá. A bíró pedig nem tehet másként, természetesnek tételezi, hogy egy működő gépezet része, az igazságszolgáltatás komplex rendszerében tevékenykedik, az állami hatalom mögötte áll. Sőt azt is feltételeznie kell, hogy határozott társadalmi konszenzus húzódik aktusai mögött. Egy jól kiépített, strukturált hatalmi rendszer garantálja a hatékonyságot, a bíró szavai mögötti erőt. Tehát mindig valami nagyobb hatalom erőterében cselekszik. Az erőszak és a jogszerűség szükségképpen együtt működik, integrált módon jelenik meg a szerepekben, cselekedetekben és szavakban. Sem a jelentés, sem az erőszak nem hiányozhat. E természetes kapcsolat, egyensúly bomlik meg, ha az akarat vagy képesség hiánya jellemzi a végrehajtást vagy a bírói szerepfelfogást. Ilyen állapotok vezethetnek erőszakos önbíráskodáshoz, a statáriális „bíráskodáshoz”, koncepciók perekhez. A jól szervezett, koordinált és legitim erőszakgyakorlás történelmi fejlemény (erőszak-monopólium), az erőszak alkalmazásának bírói útra terelése, interpretációs kényszerek, szabályozott rend és eljárások alá vonása garanciális jellegű. A bíró soha nem egyedül, hanem egy gépezet, rendszer részeként gyakorol hatalmat, alkalmaz erőszakot. Össze van kötve az egésszel és erős szabályokkal el is van választva a végrehajtás egyéb elemeitől. Az erőszak, a halál és fájdalom feletti rendelkezés ebben a szabályozott szférában mindig más bírói elmék passzív vagy aktív jóváhagyását igényli. Az erőszak megszelídítése azon alapul, hogy sok hang, különböző szerepek vannak jelen, munkamegosztás, megosztott felelősség, közös és koherens értelmezési tartomány jellemzi a jog működtetését. Az erőszak árnyékában.

Irodalomjegyzék

Antiphon: Power, Violence, Law. In *Critical Legal Thinking*, 5 Apr 2009.
<https://criticallegalthinking.com/2009/04/05/power-violence-law/>

³¹ Cover: i.m. 1618. o. (saját fordítás)

- Benjamin, Walter: Az erőszak kritikája. In Walter, Benjamin: Angelus Novus, Magyar Helikon, 1980, 25-56. o.
- Benjamin, Walter: A műfordító feladata. In Benjamin, Walter: Angelus Novus, Magyar Helikon, 1980, 69-86. o.
- Berman, Harold: Law and Revolution I., The Formation of the Western Legal Tradition. Harvard University Press, Cambridge, MA-London, 1985.
- Butler, Judith: The Force of Non-Violence. Verso, London, 2021.
- Cover, Robert M.: Violence and the World. In The Yale Law Journal, Vol 95, 1986, pp. 1601-1629. <https://doi.org/10.2307/796468>
- Derrida, Jacques: Törvényerő. A tekintély misztikus alapja. L'Harmattan, Budapest, 2016.
- Éber Márk: Ellenhegemonia-építés. Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2025.
- Finchelstein, Federico: Fasiszta hazugságok. 21. Század Kiadó, Budapest, 2020.
- Fraser, David: Law After Auschwitz. Towards a Jurisprudence of the Holocaust. Carolina University Press, Durham, North Carolina, 2005.
- Gramsci, Antonio: Levelek a börtönből. Kossuth, Budapest, 1974.
- Heath, Joseph: The violence inherent in the system. In Philosophy and Social Criticism, Vol. 49, No. 8., 2023, pp. 883-902. <https://doi.org/10.1177/01914537231186130>
- Honneth, Axel: A szabadság nem két, hanem három fogalmáról. Javaslat morális önértésünk kiterjesztéséhez. In Replika 2015/3-4. szám, 141-154. o.
- Liotard, Jean-Francois: A viszály. L'Harmattan, Budapest, 2019.
- Marcuse, Herbert: An Essay on Liberation. Beacon Press, Boston, 1971.
- Mattei, Ugo – Nadel, Laura: Plunder. When the Rule of Law is Illegal. Blackwell Publishing, Maiden, MA-Oxford-Victoria, 2008. <https://doi.org/10.1002/9780470696552>
- Ramos, Efrén Rivera: Violence and the law: Notes under the influence of an extreme violence. <https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/6e4a33dc-c351-4217-ad84-a554ce0fb580/content> (2025. október 15.)
- Rosa, Hartmut: Resonance. A Sociology of Our Relationship to the World. Polity, London, 2020.
- Vinnai Edina: Jog és nyelv határán. Gondolat, Budapest, 2017.

Gosztonyi Gergely¹ – Zanathy Anna²

Az internet szabályozására vonatkozó korai elméletek³

Absztrakt

A tanulmány az internetszabályozás korai elméleteit elemzi, különös tekintettel arra, miként alakították ezek a digitális tér jogi megközelítéseit és a kormányzás új formáit. A kiindulópontot az állami és nemzetközi szabályozás közötti feszültség, valamint az internet mint önálló szabályozási tér felfogása képezi. A kiberlibertáriánus, kiberrealista és kiberpaternalista megközelítések összehasonlítása rámutat arra, hogy az internet korai ideológiai vitái a technológia és a jog viszonyának alapvető dilemmáit tükrözik. A tanulmány részletesen bemutatja Lawrence Lessig „kód mint jog” elméletét, amely a digitális architektúra normatív szerepét hangsúlyozza, míg ezzel szemben Andrew Murray aktív mátrix modellje a technológiai és társadalmi tényezők kölcsönhatását helyezi előtérbe. A tanulmány rávilágít, hogy e korai koncepciók mindmáig meghatározzák a platformszabályozással és a digitális kormányzással kapcsolatos gondolkodásunkat.

Kulcsszavak: kiberlibertarizmus, kiberpaternalizmus, kiberrealizmus, technodeterminizmus, Kód, aktív mátrix modell, internetszabályozás, digitális kormányzás

Abstract

The paper examines the early theories on Internet regulation, focusing on how they shaped legal approaches to the digital sphere and new forms of governance. It begins by exploring the tension between state and international regulation, as well as the notion of the Internet as a distinct regulatory space. By comparing cyberlibertarian, cyberrealist, and cyberpaternalist perspectives, the paper highlights how early ideological debates reflected fundamental dilemmas between law and technology. It provides an in-depth discussion of Lawrence Lessig’s “code as law” theory, emphasizing the normative function of digital architecture. In contrast, Andrew Murray’s active matrix model foregrounds the interplay between technological and social forces. The paper demonstrates that these early conceptual frameworks continue to shape contemporary debates on platform regulation and digital governance.

Keywords: cyberlibertarianism, cyberpaternalism, cyberrealism, technodeterminism, Code, active matrix model, internet regulation, digital governance

¹ Egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

² PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola.

³ DOI: 10.59558/jesz.2025.3.76

I. Bevezetés

Az internet szükségessége a hidegháború egyik legfeszültebb pillanatában, a Szputnyik-1 műhold sikeres űrbe juttatásának idején merült fel. Eisenhower elnök – attól félve, hogy a szovjetek már az űrből is képesek lesznek az Amerikai Egyesült Államokra atomcsapást mérni – olyan hálózat létrehozását kezdeményezte, amely az esetleges pusztítás után is tovább működik. Mindezt létrehozták az ARPANET-et, amely néhány amerikai egyetem számítógépét központi számítógép használata nélkül kötötte össze, így biztosítva, hogy valamely gép megsemmisülése esetén is tovább élhessen a hálózat.⁴ Az ARPANET hosszú ideig szigorúan ellenőrzött katonai projektként működött, 1983-ban azonban a hálózatról MILNET néven leválasztották annak hadászati szegmensét.⁵

A rendszer sok szempontból különbözött a mai, általunk ismert internettől. Az ARPANET ugyanis egyrésről hálózat volt és nem hálózatok hálózata, másrésről pedig zárt hálózatként működött, vagyis egy számítógép csak akkor tudott az ARPANET-hez csatlakozni, ha a felhasználó rendelkezett a megfelelően konfigurált, Bolt, Beranek és Newman cég által biztosított IMP-vel.⁶ A napjainkban általunk ismert internet kialakulása szempontjából fontos megemlíteni még a Sir Timothy John “Tim” Berners-Lee által kitalált programozási nyelvet, a HTML-t, amelynek eredményeként 1992-ben megszületett a World Wide Web.⁷ Az úgynevezett hyperlinkek megjelenésével az internet innentől bárki által könnyedén használható hálózattá alakult, amelyen a hiányos informatikai ismeretekkel rendelkező felhasználó is könnyedén szörfölhetett.⁸

II. Az internet szabályozására vonatkozó korai elméletek

Az internet szabályozásával kapcsolatban több kérdés fogalmazódott meg a kilencvenes években: lehetséges-e földrajzi határokat nem ismerő, fizikailag nem megfogható hálózatot szabályozni, és ha igen, akkor azt milyen eszközökkel, milyen formában lehet megvalósítani, illetve a szabályok követését miként lehet ellenőrizni.

II.1. Nemzetközi kontra állami szabályozás

Az államoknak mindenképp azt kellett (volna) eldönteniük, hogy az internetet nemzetközi vagy állami szinten kívánják-e szabályozni. A nemzetközi szabályozás képviselői ugyan eltérő álláspontokat fogalmaztak meg a szabályozás forrását és eszközeit illetően (pl.: önszabályozás, nemzetközi egyezmény), azonban abban kivétel nélkül valamennyien egyetértettek, hogy az internetnek a területi alapon megvalósuló állami szabályozása sem elméletben, sem gyakorlatban nem működik.⁹

⁴ Bartóki-Gönczy Balázs – Pogácsás Anett: A médiatartalom-szolgáltatásnak nem minősülő internetes tartalomszolgáltatások szabályozása. In Koltay András (szerk.): Magyar és európai médiaajog. Budapest, Wolters Kluwer, 2019, 721. o.

⁵ Bartóki-Gönczy – Pogácsás: i.m. 721. o.

⁶ Murray, Andrew: Information Technology Law. The Law and Society. Oxford, Oxford University Press, 2023, 19. o.

⁷ Pintér Róber (szerk.): Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007, 116. o.

⁸ Bartóki-Gönczy – Pogácsás: i.m. 722. o.

⁹ Goldsmith, Jack – Wu, Tim: Who controls the internet? Illusion of the Borderless World. New York, Oxford University Press, 2006, 27. o.

A nemzetközi szabályozást elsősorban a technológiai, illetve a telekommunikációs iparban működő cégek karolták fel, akiknek – az internet területi alapon megvalósuló állami szabályozása következtében – egyszerre majdnem 200 különböző jogrendszernek kellett (volna) megfelelniük. A nemzetközi szabályozás képviselői abból indultak ki, hogy az internet nem az első olyan globális jelenség, amely nemzetközi együttműködést igényel az államok részéről (pl.: tengerjog, légi jog, nemzetközi kereskedelem stb.).¹⁰ Ahmad Kamal például az internet jogi szabályozását a nemzetközi vizek szabályozásához hasonlította, és így amellet foglalt állást, hogy globális tárgyalásokat kell kezdeményezni az internet átfogó és összehangolt jogi szabályozása, valamint egy, a nemzetek felett álló szabályozó hatóság kialakítása érdekében.¹¹

Az internet nemzetközi szabályozása mellett szólt tehát egyrészt a joghatósági konfliktusok megszüntetése, másrészt pedig a patchwork szabályozás felszámolása következtében az internetfelhasználók életének és az internetet működtető cégek működésének megkönnyítése. Az interneten érvényesülő egyetlen nemzetközi szabályozás ugyanis minden bizonnyal lehetővé tette volna mind a felhasználók, mind pedig az IT-cégek számára, hogy a cselekedeteik következményeit biztosan előre láthassák. Az internet ilyen módon megvalósuló szabályozása nemcsak az internetfelhasználók és az IT-cégek, hanem a kormányok számára is több szempontból kedvező lett volna.¹²

A fentebb leírtakkal szemben azonban számos jogtudós úgy vélte, hogy a hálózat kulturális sokszínűségére, az interneten megjelenő értékek és azok védelme iránti igények különbözőségére tekintettel az egységes nemzetközi jogi szabályozás megvalósíthatatlannak látszik.¹³ Jack Goldsmith és Tim Wu több okra vezették vissza azt, hogy az államhatárok mégis valamiképpen kialakultak az interneten. Elsőként arra hívták fel a figyelmet, hogy az államhatárok egyben nyelvi határok, amelyek szükségszerűen kisebb csoportokra tagolják az internet felhasználóit. Másodsor az államhatárok egyben kulturális határok is, amelyek mögött különböző kultúrák, társadalmi berendezkedések, valamint politikai-jogi rendszerek húzódnak. Ezek az eltérő megközelítések pedig különböző elvárásokat támasztanak az állampolgárokkal, a területükön élő-tartózkodó vagy tevékenykedő személyekkel szemben.¹⁴ Harmadszor pedig az internet centralizált nemzetközi szabályozásának egyik legnagyobb hátránya, hogy az képtelen az országok kultúrájában, történelmi hagyományaiban és jogi gondolkodásában rejlő különbségek érvényesülését biztosítani. Valószínűleg amennyiben az államok mégis az egységes nemzetközi egyezmény mellett döntenének, azt nemcsak, hogy hosszú ideig nem fogadnák el, de feltehetően – a konszenzus érdekében – túl általános megfogalmazású lenne ahhoz, hogy a rohamosan változó internet problémáira valódi megoldást tudjon nyújtani.¹⁵

II.2. Az internetszabályozás korai versengő irányzatai

Az internetszabályozás gyakorlati szintű dilemmái szükségszerűen elméleti vitákat generáltak a kilencvenes években. E viták középpontjában az a kérdés állt, hogy maga az internet milyen típusú szabályozási térként értelmezhető: a hagyományos jogi kategóriákba illeszthető-e, vagy új jogi logikát igényel. Az internetszabályozás kérdéseire számos versengő

¹⁰ Goldsmith – Wu: i.m. 27. o

¹¹ Kamal, Ahmed: The law of cyber-space. Geneva, United Nations Institute for Training and Research, 2005, 255. és 260. o.

¹² Goldsmith – Wu: i.m. 26. o.

¹³ Polyák Gábor: Az internet az európai médiaszabályozásban. In *Studia Iuvenum*, 2001/4. szám, 169. o.

¹⁴ Goldsmith – Wu: i.m. 51. és 151. o.

¹⁵ Bartóki-Gönczy – Pogácsás: i.m. 735. o.

irányzat kínált különböző megoldásokat ekkoriban, ezen versengő elméletek közül jelen tanulmány a négy legfontosabbat kívánja bemutatni.

II.2.1 Kiberlibertarizmus, avagy a jogmentes tér mítosza

A kiberlibertarizmus az internet kialakulásával egyidőben fejlődött ki, és az internet korai korszakának szellemét tükrözte. Az internetre vadnyugatként tekintett, ahol a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás szabadsága szabadon szárnyalhatott bármilyen állami szabályozás vagy jogi korlátozás nélkül.¹⁶ A kiberlibertarizmus elutasította bármely állam vagy nemzetközi szervezet beavatkozását, és a hangsúlyt kizárólag a felhasználók önszabályozására helyezte.¹⁷ Az elmélet képviselői abból indultak ki, hogy mivel az interneten nem érvényesülnek a fizikai, földrajzi határok, így a kibertér természeténél fogva *de facto* alkalmatlan a tradicionális értelemben vett jogi szabályozásra.

A kiberlibertarizmus értelmében azonban az internet nem csupán *de facto*, hanem *de lege* is alkalmatlan volt a szabályozásra. A nemzetközi jog egyik legfontosabb alapelve, hogy az állam a szuverén hatalmát kizárólag a területi határain belül gyakorolhatja. A területi határok tehát valójában az állam végrehajtási jogának, az állami kényszer gyakorlásának tényleges határait határozzák meg. Mivel azonban a kiberlibertarizmus szerint az internet olyan, szuverén határokat nem ismerő virtuális tér, amely az országok felett „lebeg”, és így az lehetetlenné teszi az államok számára, hogy kizárólag a saját területükön gyakoroljanak kontrollt, a jogmentes tér mítosza értelmében bármilyen állami beavatkozás, szabályozás illegitim.¹⁸ A kiberlibertarizmus elmélete mögött tehát valójában az a jogi érvelés húzódott, hogy mivel egy országnak sincs kizárólagos joghatósága az internet felett, így valójában egyetlen országnak sem állapítható meg joghatósága.¹⁹

Az internet állami szabályozásának elutasítása azonban semmiképpen sem jelentette az anarchikus társadalmi rend interneten való kiépítése iránti elköteleződést.²⁰ Ezen elmélet képviselői ugyanis az internetet olyan térként képzelték el, ahol szabályrendszerként a felhasználók által kialakított etikai normarendszer, az úgynevezett netikett érvényesült volna, amit David Jhonson és David Post a kereskedők által a középkorban alkalmazott Lex Mercatoria-hoz hasonlítottak. A Lex Mercatoria-t a kereskedők ugyanis pontosan azon problémára adott válaszként fogadták el, miszerint a kereskedők a jogvitáikkal nem tudtak és nem is akartak a kereskedelmet nem ismerő és az iránt egyáltalán nem érdeklődő földesurakhoz fordulni.²¹

A kiberlibertarizmus értelmében tehát az internet polgárai olyan önszabályozáson alapuló rendszert alakítottak volna ki, amelyben (i) az internetfelhasználók és szolgáltatók alkotják a szabályokat; (ii) az így közösen kialakított etikai kódexek megszegését egyeztető fórumon bírálják el;²² (iii) a közösség által elfogadott szankciókat pedig technikai eszközökkel

¹⁶ Moldovan, Carmen: Mirror, Mirror on the Wall, Who's the Most Authoritative of Them All? Cyber Sovereignty from a Critical Perspective. In ELTE Law Journal, 2024/2., 42. o.

¹⁷ Pintér: i.m. 116–117. o.

¹⁸ Murray, Andrew: Nodes and Gravity in Virtual Space. In Legisprudence, 2011/2. szám, 199. o.

¹⁹ Pintér: i.m. 116–117. o.

²⁰ Johnson, David R. – Post, David: Law and Borders: The Rise of Law in Cyberspace. In Stanford Law Review, 1996/5. szám, 1389. o.

²¹ Johnson – Post: i.m. 1389–1390. o.

²² Bayer Judit: Az internet tartalomszabályozása Magyarországon (Önszabályozás versus állami szabályozás). In Enyedi Nagy Mihály – Polyák Gábor – Sarkady Ildikó (szerk.): Magyarország médiakönyve 2002. Budapest, ENAMIKE, 2002, 451. o.

(pl.: felhasználói fiók megszüntetése, feltöltött tartalom törlése stb.) rendszeroperátorok hajtják végre.²³

II.2.2 Kiberpaternalizmus, avagy a nemzetközi szokásjog

A kiberpaternalizmus a kiberlibertarizmus által felvetett kérdések megválaszolására, illetve korábban hirdetett eszmékkal szembeni kritika megfogalmazására jött létre. Felismerve az interneten megvalósuló jogsértések, bűncselekmények fékezhetetlen terjedését, a kiberpaternalizmus mindenekelőtt tagadta az interneten keresztül felmerülő jogviszonyok pusztán önszabályozás útján való rendezését. Az elmélet az internetet nem a szólásszabadság fellelegváraként látta, hanem sokkal inkább fertőként, ahol olyan súlyos bűncselekmények, mint például gyermekpornográfia, csalás, személyiséglopás, terrorizmus és drogkereskedelem, büntetlenül virágozhat.²⁴

A szakirodalom a kiberpaternalizmusnak két alágát különbözteti meg: (i) kiberrealizmus; és (ii) technodeterminizmus. A kiberrealizmus értelmében az interneten konfrontálódó jogrendszerek következtében felmerülő joghatósági kérdések egyáltalán nem újszerű problémák a nemzetközi jogban. A közlekedés, kommunikáció területén bekövetkezett fejlődés ugyanis már jóval korábban arra kényszerítette az államokat, hogy szakítsanak a területi elven alapuló joghatóság elméletének kizárólagos alkalmazásával, valamint, hogy ismerjék el az idegen jogrendszerek extraterritoriális érvényesülését.²⁵ A fizikai megtestesülés hiányából – a kiberrealizmus szerint tévesen – a kiberlibertarizmus képviselői azt a következtetést vonták le, hogy egyetlen országnak sincs kizárólagos joghatósága az internet felett, és így bármely ország internetet szabályozó jogszabályi rendelkezése de lege és de facto illegitim. A kiberrealizmus képviselői szerint azonban az internet végső soron nem más, mint kábelekkal összekötött számítógép-hálózat, így a kibertér több ponton is összekapcsolódik a való világgal (pl.: az internetfelhasználók tartózkodási helye, a számítógépek, kommunikációs eszközök fekvése, stb). A kibertérnek ezen való világban megjelenő leképeződései különböző államok joghatóságai alá tartoznak, így az internetet valójában nem hogy nulla, hanem egyszerre több, egymással versengő jogrendszer is szabályozza.²⁶

A kiberpaternalizmus keretében kialakult második irányzat, a technodeterminizmus Joel Reidenberg munkásságához vezethető vissza.²⁷ Reidenberg a jogmentes tér mítosza és a Berkman iskola közötti kapcsolatot alakította ki azáltal, hogy elismerte a kiberlibertarizmus azon elgondolását, miszerint az internet szabályozása – annak struktúrája miatt – szükségszerűen csak a területi határok figyelmen kívül hagyása mellett valósítható meg, ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a kibertér szabályozásával összefüggésben az államot és a jogszabályokat új fajta „szabályozás” váltja fel, amelynek értelmében az internetfelhasználókat egyrészt az internet szolgáltatók közötti szerződések, másrészt az internet technológiai felépítése szabályozza. Felismerve, hogy a jogszabályok csak pontosan körülhatárolt, az államok kizárólagos szuverén hatalma alatt álló területeken belül érvényesíthetők, Reidenberg egy Lex Informatica elfogadására tett javaslatot. Elképzelése szerint a Lex Informatica technológiai sztenderdek összessége, amely a technológiai lehetőségek és a rendszerek struktúráinak szabályozása útján közvetve rendezi az internetfelhasználók magatartásait.²⁸

²³ Johnson – Post: i.m. 1388. o.

²⁴ Murray 2011: i.m. 199. o.

²⁵ Goldsmith, Jack L.: Against Cyberanarchy. In University of Chicago Law Occasional Paper, 1999/40. szám, 6–8. o.

²⁶ Murray 2023: i.m. 66. o.

²⁷ Reidenberg, Joel: Lex Informatica: The formulation of Information Policy Rules Through Technology. In Texas Law Review, 1997/76. szám, 570. o.

²⁸ Reidenberg: i.m. 555. o.

A Reidenberg által leírt Lex Informatica tehát egyfajta nemzeti és nemzetközi szokásjogon alapuló szabályozás, amely az alábbi három előnnyel rendelkezik: (i) a Lex Informatica alkalmazását nem befolyásolják a nemzethatárok; (ii) a Lex Informatica rugalmas és egyszerre valamennyi állam jogszabályainak megfelelő szabályozást biztosít; valamint (iii) a Lex Informatica betartásának felügyelete és végrehajtása automatikusan valósul meg.

II.2.3 A speciális szabályozási tér

A speciális szabályozási tér elmélete az internetszabályozás egyik meghatározó irányzata, amely az internetet mint különálló, sajátos szabályozási tárgyat kezeli. Ez az elméleti megközelítés abból indul ki, hogy az internet nem illeszkedik maradéktalanul a hagyományos, állami joghatóságokhoz kötött szabályozási keretekbe. Az online tér határai nem esnek egybe a fizikai világ államhatáraival, így a jogi szabályozás újfajta gondolkodásmódot követel meg. A speciális szabályozási tér elmélete azt állítja, hogy az internetet egyfajta „szuverén entitásként” kell kezelni, amely saját normarendszert és szabályokat igényel.²⁹

Ez a megközelítés a klasszikus nemzetállami szuverenitás fogalmát kérdőjelezi meg vagy éppen írja újra, mivel az internet – mint globális infrastruktúra – túlmutat a földrajzilag körülhatárolt jogrendszereken. Az elmélet támogatói szerint a tradicionális állami szabályozási eszközök – például nemzeti törvények, bírósági hatáskörök, végrehajtási mechanizmusok – nem tudnak hatékonyan érvényesülni a digitális térben. A speciális szabályozási tér koncepciója gyakran a kibertér szuverenitásának vagy digitális autonómiának eszméjéhez kapcsolódik, és – Anupam Chander és Haochen Sun álláspontját osztva – mindig és egyértelműen csupán a globális skálán lesznek értelmezhetők.³⁰

A speciális szabályozási tér nem jelenti feltétlenül azt, hogy az állami szereplők kiszorulnak a szabályozásból. Ehelyett az történik, hogy az államoknak alkalmazkodniuk kell az új realitásokhoz: olyan módon kell fellépniük nemzeti szinten, amely figyelembe veszi a globális online ökoszisztéma sajátosságait. Összességében a speciális szabályozási tér elmélete kihívást intéz a klasszikus szabályozási doktrínákhoz, mivel azt állítja, hogy az internet nem „alkalmazható” adott jogrendszerre, hanem sajátos logikája és működési módja miatt külön szabályozási teret érdemel.

A speciális szabályozási tér elméletének vizsgálata során fontos kiegészítés Lawrence Lessig rejtett kétértelműség elmélete,³¹ amely az internet szabályozásának egyik legfőbb problémájára világít rá. Lessig szerint a digitális technológiák esetében gyakran nem világos, hogy ki, milyen szabályok mentén és milyen eszközökkel képes hatékonyan szabályozni az adott környezetet. Ez a kétértelműség nem csupán jogi természetű, hanem a szabályozási hatáskörök, felelősségi körök, valamint a normák érvényesíthetősége körüli homályra is vonatkozik. Ezzel Lessig arra utal, hogy az internetes szabályozásban meglévő szabályozási hézagok és átfedések olyan strukturális bizonytalanságot okoznak, amely lehetővé teszi, hogy különböző szereplők – államok, vállalatok, közösségek – párhuzamos, néha ellentmondásos szabályozási stratégiákat alkalmazzanak.³² Ez a helyzet tovább erősíti a speciális szabályozási tér elméletének alapvetését, miszerint a digitális tér nem írható le egyetlen, jól meghatározott jogrendszer alapján, hanem sajátos szabályozási logikát kíván.

²⁹ Pintér: i.m. 117. o.

³⁰ Chander, Anupam – Sun, Haochen: Introduction. Sovereignty 2.0. In Chander, Anupam – Sun, Haochen (szerk.): Data Sovereignty. From the Digital Silk Road to the Return of the State. Oxford, Oxford University Press, 2023, 21–22. o.

³¹ Lessig, Lawrence: Code 2.0. New York, Basic Books, 2006, 155. o.

³² Nadel, Mark S.: Computer Code vs. Legal Code: Setting the Rules in Cyberspace. Federal Communications Law. In Federal Communications Law Journal, 2000/3. szám, 824. o.

Ahogy látható, ez az elmélet nem egységes: egyesek szerint a szuverén kibertér koncepciója veszélyes lehet, mivel lehetőséget adhat a nagy technológiai vállalatok túlzott hatalmára vagy a szabályozási felelősség elmosására. A rejtett kétértelműség tehát nem pusztán elméleti probléma, hanem gyakorlati következményekkel is jár. Mivel nem világos, hogy az internet egyes aspektusait pontosan ki szabályozza – és milyen legitimitással –, ez alááshatja a jogbiztonságot, és ösztönözheti a „forum shoppingot”, vagyis azt a gyakorlatot, amikor a szereplők a számukra legkedvezőbb szabályozási környezetet keresik. Ez megnehezíti a koherens és egységes internetes szabályozás kialakítását, különösen akkor, ha adott állam vagy szereplő úgy dönt, hogy saját szabályozási teret próbál kialakítani, függetlenül a globális normáktól.

Ráadásul ez az internet széttöredezéséhez is vezethet, amelynek eredményét gyakran Splinternetnek nevezik. Ez azt a tendenciát jelöli, amikor a globális, nyílt és interoperabilis internet egyre inkább elszigetelt szegmensekre oszlik, gyakran nemzeti vagy regionális törésvonalak mentén. A fragmentáció többféleképpen jelenik meg a mindennapokban, az internet alpinfrastruktúrájának korlátaitól (kapcsolódási akadályok, kompatibilitás) kezdve átjárja a tartalmak összességét (például bizonyos tartalmak blokkolása meghatározott földrajzi határokon belül).³³ A széttöredezés különböző tényezőkből ered, többek között kormányzati politikákból, cenzúrából és eltérő szabályozási keretektől, amelyek a helyi ellenőrzést helyezik előtérbe a globális összekapcsolhatóság szemben.

Az elmélete ezért rámutat arra, hogy a speciális szabályozási tér nem csupán lehetőség vagy választás kérdése, hanem gyakran kényszerpálya: a technológiai fejlődés, a globális működés és a joghatósági korlátok együtt hoznak létre olyan helyzetet, amelyben a hagyományos szabályozási modellek már nem működnek. Ebből következően a szabályozás új típusú eszközrendszerére van szükség, amely képes kezelni az átfedő hatáskörökből, a decentralizált irányításból és az eltérő normarendszerekből fakadó kihívásokat.

II.2.4 Az integrált szabályozás, avagy „a ló joga”

1996-ban egy konferencián Frank H. Easterbrook fellebbviteli bíró hatalmas botrányt keltett az előadásával, amelyben a kibertér jogát a lovakat szabályozó joghoz³⁴ hasonlította. Easterbrook – a konferencián megjelent IT jogászok dilettánsoknak nyilvánítását követően – amellet foglalt állást, hogy a kiberjog mint önálló jogág – a ló jogához hasonlóan – nem létezik, hiszen az valójában nem más, mint a már létező és hatályos jogszabályok kibertérben történő alkalmazása.³⁵ Ebből következőleg Easterbrook az interneten felmerülő jogviszonyok szabályozásával összefüggésben többek között az alábbiakat tanácsolta a konferencián megjelent hallgatóság számára:

- *„Folytasd tovább, amit eddig csináltál”*: az interneten felmerülő jogviszonyok nagy része a hatályos jogszabályok megfelelő alkalmazásával könnyen azonosítható és

³³ Komaitis, Konstantinos: Internet Fragmentation: Why It Matters for Europe. EU Cyber Direct, 2023. január 31., <https://eucyberdirect.eu/research/internet-fragmentation-why-it-matters-for-europe>.

³⁴ A ló joga kifejezés utalás a Chicago-i egyetem korábbi dékánjának, Gerhard Gasper-nek elgondolására, miszerint a jogi kar nem dilettáns majmokat képez, így szükségtelen a jogszabályi rendelkezések speciális esetekre történő alkalmazását külön tárgyként tanítani. Gerhard Gasper szerint tehát a jogi karnak nem feladata a lovakkal összefüggésben felmerülő jogviták (pl.: ló által okozott kár megtérítése iránti jogvita) rendezésére szolgáló speciális jogot („a ló joga”) oktatni, helyette a diákoknak az általános jogelveket, jogszabályi rendelkezéseket (pl.: kötelmi jog, kártérítési jog, stb.) kell elsajátítani.

³⁵ Easterbrook, Frank H.: Cyberspace and the Law of Horse. In University of Chicago Legal Forum, 1996/1. szám, 207. o.

rendezhető. Szükségtelen tehát újabb jogszabályok elfogadása pusztán azért, mert a jogviszony nem a való világban, hanem a kibertérben keletkezett.³⁶

- „*Tedd világosabbá a jogszabályokat*”: abban az esetben, amennyiben a jogszabályi rendelkezés alkalmazása nem egyértelmű, úgy az adott jogszabályi előírás módosítása szükséges a világos jogalkalmazás és a jogbiztonság biztosítása érdekében. A jogalkotónak azonban tartózkodnia kell az internet *ex ante* szabályozásától, vagyis attól, hogy az interneten potenciálisan kialakuló jogviszonyokat valós vagy vélt érdekek mentén előzetesen rendezze.³⁷
- „*Teremts tulajdoni viszonyokat ott, ahol még nincsenek*”: az internetet, a fizikai valósághoz hasonlóan olyan világgá kell alakítani, ahol a „mindennapi életet” elsősorban a tulajdonjog rendezzi.³⁸

Az integrált szabályozás elmélete szerint tehát az interneten keletkező jogviszonyok a társadalmi struktúra integráns részei. Az irányzat képviselői tehát az internetszabályozás megvalósítását a már létező jogszabályok kisebb-nagyobb átalakításában látták. Az internet elterjedésével és az azon megvalósuló viszonyok számának növekedésével ugyanis egyre világosabbá vált, hogy az internet nem vonható ki a létező büntető jogi, polgári jogi vagy a jog más területeinek szabályozása alól.³⁹ Ezen elmélet értelmében tehát az internetnek egyetlen egy olyan területe sincs, amely jogon kívül állna. Ebből következően az interneten, pontosabban annak segítségével elkövetett jogsértésekre a jogsértés időpontjában hatályos jogszabályok irányadóak.⁴⁰

II.3. Kód-jog

Valamennyi fentebb ismertett elmélet azon kérdésre kívánt választ találni, hogy a jog miként képes az internetet, illetve az interneten keresztül megvalósuló emberi magatartásokat szabályozni. Lawrence Lessig úgy vélte, hogy nem az az alapkérdés – ahogy fentebb láthattuk –, hogy nemzeti vagy nemzetközi, illetve állami szabályozási vagy önszabályozási modellt működtetünk, mivel ezek egyike sem képes egyértelműen megoldani az internet problémáit. Lessig elképzelése értelmében ugyanis valamennyi szabályozás középpontjában a szabályozni kívánt alany, az úgynevezett szánalmas pont (*pathetic dot*) áll, amelyet az alábbi négy erő szabályoz: a jog, a társadalmi norma, a piac valamint a fizikai környezet.⁴¹ Ezen erők azonban természetesen nem egymástól függetlenül fejtik ki hatásukat, hiszen azok egymást erősíthetik, gyengíthetik vagy pusztán egyéb indirekt módon befolyásolhatják.⁴² Lessig szerint tehát valamennyi szabályozás ezen négy erő összessége, illetve az általuk kifejtett hatások, bennük megtestesülő értékek közötti kereskedelem.⁴³

1. A jog – Lessig definíciója értelmében – a legitim jogalkotó által elfogadott előírás, amely a szánalmas pont magatartását azáltal szabályozza, hogy meghatározza a megengedett tevékenység kereteit, illetve szankciókat állapít meg ezen határok átlépése, jogsértés esetén.⁴⁴

³⁶ Easterbrook: i.m. 210. o.

³⁷ Easterbrook: i.m. 210–211. o.

³⁸ Easterbrook: i.m. 212. o.

³⁹ Pintér: i.m. 117. o.

⁴⁰ Bartóki-Gönczy – Pogácsás: i.m. 730–731. o.

⁴¹ Lessig 2006: i.m. 122–123. o.

⁴² Lessig, Lawrence: The Law of the Horse: What Cyberspace Might Teach. In Harvard Law Review, 1999/2. szám, 509–510. o.

⁴³ Zódi Zsolt: A jog és a kód. In Polyák Gábor (szerk.): Algoritmusok, keresők, közösségi oldalak és a jog. A forgalomirányító szolgáltatások szabályozása. Budapest, HVG-ORAC, 2020, 15–35. o.

⁴⁴ Lessig 1999: i.m. 508. o.; Lessig 2006: i.m. 124. o.

2. Lessig elgondolása értelmében a társadalmi norma a joghoz hasonlóan, negatív következmények kilátásba helyezésével, *ex post* módon korlátozza az emberi magatartást. A társadalmi normákat azonban a jogszabályi rendelkezésektől eltérő módon kényszerítik ki, hiszen ezen normák megsértése esetén fenyegető szankciók decentralizáltak, illetve azok végrehajtásáért nem a kormány, hanem a közösség felel.⁴⁵
3. Lessig elméletében a harmadik szabályozó erő a piaci erő, amely a piaci szereplők magatartását az árakon keresztül határozza meg.⁴⁶
4. Végezetül a kibertérben érvényesülő negyedik erő a fizikai környezet, vagyis – ahogy Lessig nevezi – a kód.⁴⁷ A kód, illetve a szoftver és hardware az, ami a kibertérrel olyanná teszi, amilyennek azt mi felhasználók érzékeljük.⁴⁸ Az ugyanis, hogy az e-mail fiókunkhoz csak jelszó megadása után férhetünk hozzá, hogy a WhatsApp beszélgetések titkosítottak, vagy, hogy milyen személyes adatok megadása kötelező a Facebook profil létrehozásához, kizárólag annak az informatikusnak a döntésétől függ, aki ezen programok kódját megírta. A programozók tehát valójában *de facto* törvényalkotók, hiszen ők döntenek el, hogy a kibertérben mit és hogyan szabad.⁴⁹

Az internet szabályozása szempontjából Lessig elmélete azért jelentett hatalmas áttörést, mert az amerikai professzor érvelése szerint ezen négy szabályozási erő nem csak a való világban, hanem a kibertérben is éppen ugyanúgy érvényesül.⁵⁰ A jog – hol hatékonyan, hol kevésbé sikeresen ugyan, de – tagadhatatlanul befolyásolja a kibertérben tanúsított magatartásunkat.

Lessig szerint tehát azon feltevés, miszerint a kibertér annak természetéből adódóan nem szabályozható, hibás gondolat. Ezen hibás gondolat alapja egyrésztől, hogy a kibertér jellege fix, másrésztől pedig, hogy ezen állandó, örök adottságok a jogalkotó által nem befolyásolhatók. Ha azonban elfogadjuk Lessig fentebb leírt elméletét, és a kibertérre olyan, a programozók elképzelése szerint kialakított környezetre tekintünk, amelyet a többi három szabályozási eszköz közvetve vagy közvetlenül képes befolyásolni, akkor könnyen beismerhető, hogy az internet szabályozásának korai megközelítése már alapjaiban volt téves.⁵¹ Az ugyanis tagadhatatlan, hogy az internet jelenlegi felépítése számtalan jogszabályi rendelkezés érvényesülését teszi lehetetlenné vagy legalább is nehezíti meg, ez azonban nem jelenti azt, hogy a kibertér ne lenne szabályozható. Abban az esetben ugyanis, ha a jogalkotó a jogot, a felhasználók közvetlen szabályozása helyett, arra használja, hogy a programozókra ír elő kötelező szabályokat és így befolyásolja a kódot, úgy közvetve olyan kibertérrel, környezetet teremt, amelyben a további jogszabályi rendelkezések már szabadon és hatékonyan érvényesülhetnek.⁵²

⁴⁵ Lessig 2006: i.m. 122. o.

⁴⁶ Jiménez González, Aitor: Law, Code and Exploitation: How Corporations Regulate the Working Conditions of the Digital Proletariat. In *Critical Sociology*, 2021/2., 361–373. o.

⁴⁷ Kollár Gergő – Szőke Gergely László: A „law as a code” koncepció alkalmazási lehetőségei. In Tilk Péter – Fekete Kristóf Benedek (szerk.): *A jogalkotás digitalizációjának jogi lehetőségei*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2023, 32–33. o.

⁴⁸ Lessig 1999: i.m. 508. o.

⁴⁹ Lessig 2006: i.m. 136. o.

⁵⁰ Hassan, Samer – De Filippi, Primavera: The Expansion of Algorithmic Governance: From Code is Law to Law is Code. In *Journal of Field Actions*, 2017/17. szám, 88–90. o.

⁵¹ Davidson, Alan: *The Law of Electronic Commerce*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 11–24. o.

⁵² Nordell, Emmie: Code is Law – Deterritorialisation and Reterritorialisation of Law, Law is Code – Cyberspace, Personalisation Algorithms and Human Cognition. In *Anthropocenes – Human, Inhuman, Posthuman*, 2021/1. szám, 2. o.

II.4. Aktív mátrix modell

A Lessig által kidolgozott modell a '90-es évek végétől a 2000-es évek végéig élte a fénykorát. A 2000-es évek végén azonban mind a jogalkotóknak, mind a jogtudósoknak be kellett látniuk, hogy programozáson alapuló szabályozás önmagában nem elegendő. A DRM (*Digital Rights Management*) technológiai megoldások ellenére tömegesen valósultak meg szellemi tulajdon bitorlások az interneten, illetve az internetfelhasználók is rövid időn belül megtanulták kijátszani az internetszolgáltatók által alkalmazott szűrőket.

Ahogy arra Andrew Murray rámutatott, a Lessig-modell gyengesége abban rejlett, hogy a modell középpontjában egyetlen egy pont állt, annak ellenére, hogy a szabályozandó individuum semmilyen körülmények között sem tekinthető elszigeteltnek, hiszen az minden esetben közösség részét képezi. Murray tehát a Lessig-modell tovább gondolásaként új modellt, az „aktív mátrix modell” megteremtésére tett javaslatot.⁵³ Ez a módosított modell két szempontból jelentett újdonságot Lessig modelljéhez képest. Egyrészt az aktív mátrix modellben a száralmas pont sosem száralmas és végképp nem izolált pont, hanem egy közösség, egy kapcsolathálózat része, amelynek tagjai állandó diskurzusban vannak egymással.⁵⁴ A modell középpontjában lévő egyetlen pontot tehát pontrendszer váltotta fel. Másrészt Murray felismerte, hogy a szabályozás tárgyára ható erők közül három (a jog, a piac és a társadalmi normák) a társadalom által közvetített korlátok, és így azok a társadalomból eredeztetik a legitimitásukat. A jog ugyanis a szavazók által megválasztott jogalkotók által elfogadott norma, a piaci erők a piaci szereplők által megtestesített keresletnek és kínálatnak a tükröképei, a társadalmi normák pedig a közösség által elfogadott értékrendek. Következésképpen ezen három erő által megvalósított szabályozás minden esetben a pontokból felépülő társadalom és a szabályozó erő közötti párbeszéd eredménye.⁵⁵ Murray elmélete értelmében tehát Lessig modellje azért futott zátonyra a valóságban, mert abból a téves feltevésből indult ki, hogy a szabályozás a szabályozó hatalom monológja és nem pedig szabályozó és a szabályozott közötti párbeszéd.

A teljesség érdekében szükséges megjegyezni, hogy Andrew Murray „aktív mátrix modelljét” saját maga fejlesztette tovább a későbbiekben.⁵⁶ Egyrészt azért, mert felismerte, hogy az internetfelhasználók közössége nem egyetlen nagy közösségből, hanem számos kisebb, egymást lefedő csoportból épül fel. Másrészt pedig azért, mert belátta, hogy a kisebb csoportok sem homogének, hanem éppen ellenkezőleg, valamennyi kapcsolatháló egy vagy több kapuórt ölel fel, akik meghatározzák a közösség többi tagja irányába folyó információ mennyiségét és minőségét.⁵⁷

III. Zárzó

Az internet fejlődésének korai éveiben – nem függetlenül az elképzelhetetlenül megnövekvő felhasználói számoktól – mind az Amerikai Egyesült Államok, mind az Európai Unió hozott – mai szemmel nagyon kezdetleges – szabályokat az internetes tartalmak vonatkozásában, ám ezek legfőképpen a felelősségi kérdésekre koncentráltak. Ilyen volt a

⁵³ Murray, Andrew D.: *The Regulation of Cyberspace. Control in the Online Environment*. Abingdon, Routledge Cavendish, 2007, 53–54. o.

⁵⁴ Murray 2011: i.m. 206. o.

⁵⁵ Murray 2011: i.m. 207–208. o.

⁵⁶ Reed, Chris – Murray, Andrew: *Rethinking the Jurisprudence of Cyberspace*. Edward Elgar, Cheltenham, 2018, 140–143. o.

⁵⁷ Ezzel kapcsolatban érdekes analógia Paul Lazarsfeld és munkatársai kétlépcsős hatás modellje. Bajomi-Lázár Péter: *Manipulál-e a média?* In *Médiakutató*, 2017/4. szám, 66. o.

Communication Decency Act 230. cikke (közismert nevén a CDA230),⁵⁸ vagy a 2000/31/EK irányelvet (E-kereskedelmi irányelv),⁵⁹ amely úgyszintén mentességet biztosított a tárhelyszolgáltatók számára az általuk tárolt tartalmakért való jogi felelősség alól.

Ezek azonban a gyakorlatban egyhamar a platformok lényegében korlátlan mentességéhez és elképzelhetetlen túlhatalmához vezettek. Jack M. Balkin ezt a következőképpen fogalmazta meg: „a digitális véleménynyilvánítás magánkézben lévő, kifinomult kommunikációs infrastruktúráján keresztül folyik. Napjainkban a magánkézben lévő infrastruktúrák tulajdonosainak döntései határozzák meg a tényleges lehetőségeinket a megnyilvánulásra, ők irányítják azokat a digitális tereket, amelyekben az emberek egymással kommunikálnak.”⁶⁰ Ezzel eljutottunk a véleménynyilvánítás magánszabályozásának problémájához, amely kiválóan mutatta meg az internetszabályozás korai elméleteinek fentebb vázolt korlátait.

A digitális világ a szemünk előtt bontakozott ki, az államok évekig szinte félrenéztek, majd a kétezertizedes évek közepén szinte szabályozási versenybe kezdtek.⁶¹ Így manapság, amikor az internetszuverenitás kérdései újfent a szabályozók figyelmének középpontjában állnak,⁶² érdemes újból és újból áttekinteni, hogy az internet mint modern kommunikációs forma, – a szabályozhatóság szempontjából – milyen jellemzőkkel bír. Ha ezeket elfelejtik a szabályozók, akkor újra vissza fogunk térni a kilencvenes évekbe.

Irodalomjegyzék

Bajomi-Lázár Péter: Manipulál-e a média? In Médiakutató, 2017/4. szám.

Balkin, Jack M.: Szólásszabadság az algoritmos társadalomban. A big data, a magánszabályozás és a véleménynyilvánítás szabályozásának új iskolája. In Medias Res, 2018/2. szám.

Bartóki-Gönczy Balázs – Pogácsás Anett: A médiatartalom-szolgáltatásnak nem minősülő internetes tartalomszolgáltatások szabályozása. In Koltay András (szerk.): Magyar és európai médiajog. Budapest, Wolters Kluwer, 2019.

Bayer Judit: Az internet tartalomszabályozása Magyarországon (Önszabályozás versus állami szabályozás). In: Enyedi Nagy Mihály – Polyák Gábor – Sarkady Ildikó (szerk.): Magyarország médiakönyve 2002. Budapest, ENAMIKÉ, 2002.

Bradford, Anu: Digital Empires. The Global Battle to Regulate Technology. Oxford, Oxford University Press, 2023. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197649268.001.0001>

⁵⁸ Communications Decency Act (CDA), Pub. L. No. 104-104 (Tit. V), 110 Stat. 133 (Feb. 8, 1996).

⁵⁹ Az Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve (2000. június 8.) a belső piacon az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem, egyes jogi vonatkozásairól („Elektronikus kereskedelemről szóló irányelv”), Hivatalos Lap L 178, 17/07/2000, 0001–0016. o.

⁶⁰ Balkin, Jack M.: Szólásszabadság az algoritmos társadalomban. A big data, a magánszabályozás és a véleménynyilvánítás szabályozásának új iskolája. In Medias Res, 2018/2., 199. o.

⁶¹ Bradford, Anu: Digital Empires. The Global Battle to Regulate Technology. Oxford, Oxford University Press, 2023.

⁶² Eldem, Tuba: Decentralisation as Resistance: Web3’s Potential in Countering Digital Censorship and Redefining Cyber Sovereignty. In ELTE Law Journal, 2024/2., 163. o.

Chander, Anupam – Sun, Haochen: Introduction. Sovereignty 2.0. In Chander, Anupam – Sun, Haochen (szerk.): Data Sovereignty. From the Digital Silk Road to the Return of the State. Oxford, Oxford University Press, 2023. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197582794.003.0001>

Davidson, Alan: The Law of Electronic Commerce. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511818400>

Easterbrook, Frank H.: Cyberspace and the Law of Horse. In University of Chicago Legal Forum, 1996/1. szám.

Eldem, Tuba: Decentralisation as Resistance: Web3's Potential in Countering Digital Censorship and Redefining Cyber Sovereignty. In ELTE Law Journal, 2024/2. szám. <https://doi.org/10.54148/ELTELJ.2024.2.161>

Goldsmith, Jack – Wu, Tim: Who controls the internet? Illusion of the Borderless World. New York, Oxford University Press, 2006. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195152661.001.0001>

Goldsmith, Jack L.: Against Cyberanarchy. In University of Chicago Law Occasional Paper, 1999/40. szám.

Hassan, Samer – De Filippi, Primavera: The Expansion of Algorithmic Governance: From Code is Law to Law is Code. In Journal of Field Actions, 2017/17. szám.

Jiménez González, Aitor: Law, Code and Exploitation: How Corporations Regulate the Working Conditions of the Digital Proletariat. In Critical Sociology, 2021/2. szám. <https://doi.org/10.1177/08969205211028964>

Johnson, David R. – Post, David: Law and Borders: The Rise of Law in Cyberspace. Stanford Law Review, 1996/5. szám. <https://doi.org/10.5210/fm.v1i1.468>

Kamal, Ahmed: The law of cyber-space. Geneva, United Nations Institute for Training and Research, 2005. szám.

Kollár Gergő – Szőke Gergely László: A „law as a code” koncepció alkalmazási lehetőségei. In Tilk Péter – Fekete Kristóf Benedek (szerk.): A jogalkotás digitalizációjának jogi lehetőségei. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2023.

Koltay András: Magyar és európai médiajog. Budapest, Wolters Kluwer, 2025.

Komaitis, Konstantinos: Internet Fragmentation: Why It Matters for Europe. EU Cyber Direct, 2023. január 31., <https://eucyberdirect.eu/research/internet-fragmentation-why-it-matters-for-europe>

Lessig, Lawrence: Code 2.0. New York, Basic Books, 2006.

Lessig, Lawrence: The Law of the Horse: What Cyberspace Might Teach. Harvard Law Review, 1999/2. szám. <https://doi.org/10.2307/1342331>

Moldovan, Carmen: Mirror, Mirror on the Wall, Who's the Most Authoritative of Them All? Cyber Sovereignty from a Critical Perspective. In ELTE Law Journal, 2024/2. szám. <https://doi.org/10.54148/ELTELJ.2024.2.41>

Murray, Andrew D.: The Regulation of Cyberspace. Control in the Online Environment. Abingdon, Routledge Cavendish, 2007.

Murray, Andrew: Information Technology Law. The Law and Society. Oxford, Oxford University Press, 2023. <https://doi.org/10.1093/he/9780192893529.001.0001>

Murray, Andrew: Nodes and Gravity in Virtual Space. In Legisprudence, 2011/2. szám. <https://doi.org/10.5235/175214611797885684>

Nadel, Mark S.: Computer Code vs. Legal Code: Setting the Rules in Cyberspace. Federal Communications Law. In Federal Communications Law Journal, 2000/3. szám.

Nordell, Emmie: Code is Law – Deterritorialisation and Reterritorialisation of Law, Law is Code – Cyberspace, Personalisation Algorithms and Human Cognition. In Anthropocenes – Human, Inhuman, Posthuman, 2021/1. szám. <https://doi.org/10.16997/ahip.932>

Pintér Róber (szerk.): Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2007.

Polyák Gábor: Az internet az európai médiaszabályozásban. In Studia Iuvenum, 2001/4. szám.

Reed, Chris – Murray, Andrew: Rethinking the Jurisprudence of Cyberspace. Cheltenham, Edward Elgar, 2018. <https://doi.org/10.4337/9781785364297>

Reidenberg, Joel: Lex Informatica: The formulation of Information Policy Rules Through Technology. In Texas Law Review, 1997/76. szám.

Zódi Zsolt: A jog és a kód. In Polyák Gábor (szerk.): Algoritmusok, keresők, közösségi oldalak és a jog. A forgalomirányító szolgáltatások szabályozása. Budapest, HVG-ORAC, 2020.

Gulya Fruzsina¹

Elméletek és megközelítési módok a nők munkaerőpiaci diszkriminációjáról²

Absztrakt

A tanulmány a nők munkaerőpiaci diszkriminációját magyarázó elméleti kereteket vizsgálja. Elkülöníti a biológiai nemet a nemi szerepektől, amelyek sztereotípiákon és hatalmi viszonyokon alapulnak. Az elemzés mikro-, mezo- és makroszintű elméletekre épít, többek között az emberi tőke elméletére, a statisztikai és ízlés alapú diszkrimináció modelljeire, valamint a feminista jogelmélet megközelítésére. Kiemelt figyelmet kapnak azok a társadalmi és intézményi mechanizmusok, amelyek különösen az anyák számára nehezítik meg a munkaerőpiaci érvényesülést. Catharine MacKinnon dominanciaelméletére támaszkodva a tanulmány kritikával illeti a hagyományos, azonosságra vagy különbözőségekre épülő jogi megközelítéseket, és amellett érvel, hogy a nemek közötti egyenlőtlenség nem csupán morális, hanem elsősorban politikai természetű probléma.

Kulcsszavak: munkaerőpiaci diszkrimináció; nemi szerepek; anyaság és munkavállalás; hatalmi viszonyok; feminista jogelmélet

Abstract

This study examines the theoretical frameworks that explain labor market discrimination against women. It distinguishes between biological sex and gender roles, which are rooted in stereotypes and power relations. The analysis draws on micro-, meso-, and macro-level theories, including human capital theory, models of statistical and taste-based discrimination, and approaches from feminist legal theory. Particular attention is given to the social and institutional mechanisms that hinder women's – especially mothers' – participation in the labor market. Building on Catharine MacKinnon's theory of dominance, the study critically assesses traditional legal approaches based on sameness or difference, arguing that gender inequality is not merely a moral issue but fundamentally a political one.

Keywords: labor market discrimination; gender roles; motherhood and employment; power relations; feminist legal theory

I. Bevezetés

Akár közjogi, akár magánjogi jogviszonyokban gondolkozunk, a jogviszony alanyaként az ember csupán természetes személyként jelenik meg, a jogképeség és cselekvőképesség kérdésén túl személyes jellemzőinek, így például az identitásnak nincsen jelentősége. Az esélyegyenlőségi politikák nagy hangsúlyt fektetnek a nők társadalmi helyzetének javítására, hátrányos megkülönböztetésük megszüntetésére, amelynek része a nemi sztereotípiák

¹ ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszék, tanársegéd, (PhD).

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.89

felszámolása is. Ahhoz azonban, hogy ezeket vizsgálni tudjuk, nélkülözhetetlen ismernünk néhány alapvető szociológiai fogalmat azok politikamentes értelmezéséhez.

Biológiai nem vagy szexuális jelleg alatt a nőket és a férfiakat biológiailag és anatómiailag megkülönböztető jegyeket értem, amelyet a születéskor állapotának meg és a születési anyakönyvbe jogilag bejegyeznek. Ezek a férfiak és a nők testi jellegzetességei, amelyeken az orvostudomány segítségével nélkül nem változtathatunk.

Legtöbbször társadalmi nemnek, társadalmi jellegnek, illetve társadalom által konstruált nemnek fordítják az angol „gender” kifejezést, mivel a magyar nyelvben nincs pontos megfelelője. Az elmúlt évtizedek folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy a gender fogalma alatt mást és mást értenek a tudomány egyes szereplői, a különböző mozgalmak, aktivisták és láthatóan mást a politikusok is. Kováts Eszter a szóhasználat jellemzői alapján a következő négy kategóriára bontja a fogalmat. Egyrészt, főleg angol nyelvű kontextusban, előfordul a gender kifejezés használata a biológiai nem helyett, lásd például az úgynevezett nemi kvótát (gender quota). Másodszor Kováts szerint előfordul, hogy a gender szót egyszerűen a nő szó szinonimájaként használják, pl. szakpolitikai elemzésekben, nem reflektálva annak a nemek közötti viszonyra utaló jelentéstartalmára. Harmadszor „a nemek szerinti megkülönböztetés alapvetően társadalmi jellegének” leírására szolgáló elemzési kategóriaként használják. Végül, de nem utolsósorban a nemi identitás (gender identity) szinonimájaként is megjelenik, tehát abban az értelemben, hogy az egyén a születési nemével azonosul-e.³ A magam részéről a gender kifejezésen a nők és a férfiak társadalmunk által konstruált szerepeit értem. Ahogyan Balogh Lídia tanulmányában ezt a gender konstruktivista értelmezéseként határozza meg, tanulmányomban e fogalom alatt nők és férfiak társadalmi szerepeit, „illetve a női és férfi szerepekhez kapcsolódó társadalmi elvárásokat, sztereotípiákat és hatalmi viszonyokat” igyekszem megragadni általa.⁴

II. Elméleti megközelítések

A nők társadalmi helyzete széles körben kutatott terület a hazai és a nemzetközi tudományos szférában is. Nem csupán a szociológia, de – a teljesség igénye nélkül – a pszichológia, a szociálpszichológia, a médiatudomány és a jogtudomány területén is számos olyan kutatás található, amely a nők hátrányos helyzetét vizsgálja valamilyen aspektusból. További, a nők csoportjára is alkalmazható elméleti magyarázatokat találhatunk más sérülékeny vagy alávetett csoportokról szóló tanulmányokban. Kijelenthető, hogy a fejlett nyugati társadalmak mindegyikében léteznek hatalom- és státuszkülönbségek, ebből kifolyólag a nők és a férfiak társadalmi pozíciója eltérő.⁵ A nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségekről szóló elméletek tehát sokrétűek, ezért érdemes őket elemzési szintjük szerint csoportosítani.⁶ Ez

³ Kováts Eszter: Az angolszász viták jelentősége a magyar kormányzat „genderideológiára” hivatkozó mozgósításában és a hamis szembeállítások meghaladásában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E folyóirat* 2018/1. szám, pp. 46-67. o.

⁴ A tanulmány témája szempontjából nem tartom célravezetőnek és szükségesnek sem az elmúlt évtizedben nem csak a magyar közpolitikában, közbeszédben tapasztalt, a gender fogalmáról szóló viták ismertetését. A témában lásd bővebben: Balogh Lídia: A gender mint jogi fogalom: – és egy kérdés: mit adott a nőknek a gender? In *Fundamentum* 2023/1. szám, pp. 38-55. Barát Erzsébet *Paradoxes of the Right-Wing Sexual and Gender Politics in Hungary: Right-Wing Populism and the Ban of Gender Studies*. In *Paradoxical Right-Wing Sexual Politics in Europe*. Möser, Cornelia – Ramme, Jennifer – Takács, Judit (szerk): Palgrave Macmillan, London, 2021, pp. 173–199.

⁵ Ridgeway, Cecilia L. – Bourg, Chris: Gender as status: an expectation states theory approach. In Eagly, A. H. – Beall, A. E. – Stenberg, R. J. (eds.): *The psychology of gender*, 2nd edition. Guilford Press, New York, 2004, 217–241. o.

⁶ A felosztás Höpflinger és szerzőtársaitól ered, idézi Nagy Beáta: *Női menedzserek*. Aula Kiadó, Budapest, 2001, 208. o.

segíthet annak szemléltetésében is, hogy a jogi szabályzás hol és hogyan (lenne) képes beavatkozni az egyes diszkriminatív folyamatokba.

A mikroszintű elméletek egyéni szinten, a mezoszintű elméletek csoportközi, illetve szervezeti szinten, a makroszintű elméletek csoport feletti és társadalmi szinten vizsgálják az adott – jelen esetben a nők diszkriminációjának – társadalmi problémáját. Akár az egyéni szinttől távolodunk a társadalmi szintig, akár fordítva, ezek az elméletek gyakran összefüggenek egymással, rendszerben értelmezhetőek igazán.

A munkaerő-piaci részvételre vonatkozóan, az egyén szintjén értelmezhető elmélet a közgazdaságtanból ismert emberi tőke elmélete. E szerint az emberek életük során az oktatás és később a munkatapasztalat, továbbképzések révén olyan tudást halmoznak fel, amely növeli „termelőképességüket.” Ez látszólag szemben áll azzal a ténnyel, hogy az iskolai végzettség egyes kategóriáiban a nők felülreprezentáltak (több nőnek van felsőfokú végzettsége, mint férfinak⁷). Ugyanis a befektetés megtérüléséhez a nőknek a gyermekvállalás és később a gondozási feladatok ellátása miatt (szünidő, betegség) többször kell hosszabb-rövidebb távra felfüggeszteniük a munkaviszonyukat, ami aztán hátrányként csapódik le a munkaerő-piaci részvételben.⁸

A nők vezető pozícióba kerülésének nehézségeivel kapcsolatosan a szociálpszichológia területéről származó elmélet a kettős kötés elmélete. A kettős kötés paradox helyzetet jelöl: ha egy nő úgynevezett feladatorientált csoportban a nőknek tulajdonított nemi sztereotípiáknak megfelelően viselkedik, azaz szelíd, barátságos, csapatjátékos, engedelmes, a társadalom alkalmatlannak tartja vezető pozíció betöltésére. Ellenben, ha a vezető szerephez kapcsolódó sztereotípiáknak megfelelő magatartást tanúsít, azaz határozott, önálló, kezdeményező, akkor a környezet szerint elveszti nőiességét, túl férfiasan viselkedik.⁹ Amerikában már a hatvanas évek óta kutatott jelenség: ha egy nő vezető pozícióba jut, könnyen méhkirálynő¹⁰ lehet belőle. A metafora arra utal, hogy a vezető pozícióba kerülő nők a méhkirálynőkhöz hasonlóan nem tűrnek meg a környezetükben más nőket, nem segítik nőtársaikat a munkahelyi előmenetelben, hiányzik belőlük a szolidaritás. Ez az attitűd gátolja a nők munkahelyi mobilitását.

A téma szempontjából a mezoszintű elméletekhez tartoznak azok a magyarázatok, amelyek szervezeti (vagy csoportközi) szinten értelmezik a nők hátrányos megkülönböztetését. Ide tartoznak a nemi sztereotípiákkal kapcsolatos elméletek. A sztereotíp gondolkodáson merev és rugalmatlan kategóriákban való gondolkodást értünk.¹¹ A nemi sztereotípiák magukba foglalják az adott csoport (nő, férfi) tagjára jellemzőnek tartott külső és belső tulajdonságokat. Így „a férfiak dominánsak, racionálisak, objektív gondolkodásúak, függetlenek, könnyen döntenek, versengők, agresszívek, képesek másokat vezetni, jók matematikából és a természettudományokban, érdekli őket az üzlet, a sport és a politika. A nők engedelmesek, intuitívek, tiszteletteljesek (a férfiak iránt), érzelmesek, szubjektívek, hiszékenyek, függőek, érzékenyek mások igényeire, törődők, hajlandóak másoknak szentelni magukat, jók a

⁷ KSH A 25–64 éves népesség megoszlása iskolai végzettség szerint [%]. Elérhető: https://www.ksh.hu/stadat_files/okt/hu/okt0027.html

⁸ Belinszki Eszter: A munka nemesít? Elméleti magyarázatok a nők munkaerő-piaci részvételéről. In Szociológiai Szemle, 1997/1. szám, 7. évf, 133-153. o.

⁹ Nguyen Luu Lan Anh: Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. In Magyar Pszichológiai Szemle, 2005/ 1. szám, LX évf. 111–134. o.

¹⁰ Méhkirálynő szindróma: Queen Bee syndrome Elsőként lásd: Staines, Graham – Epstein Jayaratne, Toby – Tavis, Cavis: The queen bee syndrome. In Psychology Today. Vol 7, No 8, 1974, pp. 55–60. További kutatások a témában: Derks, Belle – Ellemers, Naomi – Laar, Colette van – Groot, Kim: Do sexist organizational cultures create the Queen Bee? In British Journal of Social Psychology, 2011, pp. 519-535. Ellemers, Naomi – van den Heuvel, Henriette – Gilder, de Dick – Maass, Anne – Bonvini, Alessandra: The underrepresentation of women in science: Differential commitment or the queen bee syndrome? In British Journal of Social Psychology, 2010, Vol. 43, pp. 315–338.

¹¹ Giddens, Anthony: Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 715. o.

házimunkában és a gyermekgondozásban.”¹² A társadalmiszerep-elmélet szerint elsősorban a társadalmi munkamegosztás hatására alakultak ki és maradtak fenn a nemi sztereotípiák.

Az anya-gyermek interakciót vizsgáló tanulmányok szerint a kezdetektől különbség van aközött, hogy hogyan foglalkoznak egy fiúval és hogyan foglalkoznak a lánnyal szülei, és később a gondozók, tanítók, oktatók is. Ebben azt kell látnunk, hogy a felnőttek attól függően tulajdonítanak jellemvonásokat a csecsemőnek, hogy kisfiúnak vagy kislánynak tekintik őt,¹³ és ez meghatározó a nemi szocializáció, azaz a nemi sztereotípiák elsajátításának folyamatában. A tanulmány témájához nem kapcsolódik szorosan, ezért részletesen nem mutatom be, ugyanakkor illusztrációként érdemesnek tartom megemlíteni Albert Bandura¹⁴ amerikai pszichológus szociális tanulás elméletét.¹⁵ Ez azt a hétköznapiokból jól ismert magatartást ragadja meg, amikor a gyerek viselkedését környezete (szülők, gondviselők, de a szomszéd, a járókelők is) jutalmazással vagy büntetéssel, tehát az elvárt magatartás megerősítésével igyekeznek formálni. A kívánatos viselkedés azonban mást jelent lány és mást jelent fiú esetében, így a megerősítések által a gyerekek azt internalizálják, milyen a megfelelő viselkedés a társadalom szemében a lánytól és a fiútól. Öltöztetésükben, frizurájukban, a nekik válogatott játékokban, a rájuk vonatkozó eltérő jelzőkben mind-mind különbséget tapasztalhatunk a gyerekek esetén, akik két éves korukra tudják magukról, hogy kisfiúk vagy kislányok, és másokat is kategorizálni tudnak eszerint.¹⁶ Fényes Hajnalka könyvében alaposan körbejárja az oktatás területén megfigyelhető nemi sajátosságokat.¹⁷ Ebben kitér a rejtett tanterv szerepére is, amely a tananyag explicit átadása mellett a társadalmi normák és többek között a nemi sztereotípiák átadásának is eszköze. A közoktatásban eltöltött évek során így gyorsan elsajátítják a gyerekek, hogy a lányok szorgalmasak, a fiúk pedig okosak (csak lusták). A gyerekek a pályaválasztáshoz jutva már maguk is birtokolják azokat a társadalmi elvárásokat, amelyek a lányok és fiúk nemi szerepeihez kapcsolódnak, így mindkét nem a hagyományosan nőiesnek vagy férfiasnak tartott foglalkozások felé fordul a pályorientáció során. A nemi sztereotípiák és a társadalmi egyenlőtlenségek így generációról generációra újratermelődnek, azok minden káros hatásával együtt.

Szintén jellemző példa a kisgyermekes anyukákhoz mint munkaerőhöz tapadó sztereotípiák, amelyek megnehezítik számukra az újbóli elhelyezkedést. Ahogy az anyasági hátránynál részleteztem, a gyermeket nevelő nőket a kutatás eredményei szerint nem tartják megfelelő munkavállalónak. A gyermek miatti „gyakori hiányzás” félelme tipikusan olyan jellemző, amely miatt az állásinterjú hátrányba kerül egy nő a gyermektelen nő, illetve a férfi vetélytársával szemben is. A gyermek betegségének lehetősége a társadalomban szintén a hagyományos szülői szerepekre alapoz: a kisgyermekes női munkavállaló esetén gyakran fel sem merül annak a lehetősége, hogy nem az ismét munkába álló szülő (vagyis = az anya), hanem a töretlen gazdasági aktivitású apa gondoskodik a közösen nevelt gyermekről annak megbetegedése esetén.¹⁸

¹² Kovács Mónika: Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. In *Educatio*, 2007/1. szám, 99–114.

¹³ Giddens 2003: 182. o.

¹⁴ Kanadai származású.

¹⁵ Bandura, Albert: Social-Learning Theory of Identificatory Processes. In *Handbook of Socialization. Theory and Research*. Goslin, David A. (szerk.): Rand McNally & Company, Chicago, 1969, pp. 213-262.

¹⁶ Hiánypótló kutatást végzett Pálóczi Bence OTDK dolgozatában a nemi sztereotípiákról magyar képes mesekönyvekben és meseregényekben. A dolgozat alapján készült publikációt lásd: Pálóczi Bence – Nagy Beáta: Nemi sztereotípiák a mese- és gyermekkönyvekben, pp. 85-102. In Kovács Mónika (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017, 236 pp.

¹⁷ Fényes Hajnalka: A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. Debrecen University Press, Debrecen 2010, 228. o.

¹⁸ Megjegyzendő, hogy a gyermek felügyelete akár betegség, akár szünidő, nevelés nélküli nap stb. miatt kell megoldani, a szabadnapok „fel- vagy elhasználása” után keresetkieséshez vezet. Amennyiben az apa magasabb fizetéssel rendelkezik, otthon maradása nagyobb anyagi veszteséget jelent a családnak, mint az anya fizetéskiesése.

A sztereotípiatartalmak modellje szerint az emberek két ismérv szerint gondolkoznak másokról. Egyrészt, hogy azok szándékai jók vagy rosszak, azaz szeretetreméltók-e. Másrészt, hogy képesek-e szándékaikat véghez vinni, azaz kompetensek-e. A két dimenzió négy kategóriát hoz létre. A társadalom számára fenyegető csoport lehet az, amelyiket kompetensnek tartja, de nem kedveli.¹⁹ Fiske szerint az inkompetens és szeretetreméltó csoportba tartoznak például az idősek és a háziasszonyok.²⁰ Ha a nemek viszonylatában nézzük a modellt, a férfiak a sztereotípiák alapján kompetensek, míg a nők inkább szeretetreméltók, ezért a munkaerőpiacon a nők kevésbé számítanak kompetensnek a férfiakhoz képest.

A következőkben nem a diszkrimináció törvényi tényállásairól beszélek, hanem közgazdasági diszkriminációs modellek két csoportjáról: az ízlés alapú és a statisztikai diszkriminációról. Ezek valójában egyéni döntések, és mint ilyen, az egyéni szintű magyarázó elméletekhez tartoznának, ugyanakkor mivel a munkáltató nevében végzik a kiválasztást / előléptetést / béralkut / gyermekvállalás utáni foglalkoztatás feltételeit stb., a mezoszintű elméletek között tárgyalom őket. „A sztereotipizálás során az egyén a csoportra vonatkozó elvárásait és asszociációit a csoport egy tagjára alkalmazza.”²¹ Előítélet esetén már érzelmi reakcióról beszélünk, és annak megfelelően viszonyulunk a konkrét személyhez, ahogyan az általunk hozzárendelt csoporthoz tesszük. Előítélet esetén gyakran nem áll konkrét tapasztalat az érzelmek, indulatok mögött, mégis erősen befolyásolják az egyént annak döntéshozatalában. Diszkrimináció esetén azt a személyt, akit valamilyen sztereotípiák alapján (milyenek a női munkavállalók) egyes kategóriákba soroljuk (nem kompetensek, megbízhatatlanok), inkább elkerüljük (előítélet), és nem vesszük fel munkatársnak. Az ízlés alapú diszkrimináció esetén a személyes előítéletei, egyéni preferenciái miatt a munkáltató egyszerűen nem akar együtt dolgozni egyes csoportok tagjaival. Az eredeti elmélet a diszkrimináló személye szerint három típust különböztetett meg: a munkáltatói és a munkatársi, illetve a vásárlói diszkriminációt. A munkáltató oldaláról a diszkrimináció az álláshirdetésre jelentkező elutasításában vagy alacsonyabb bérekben fejeződik ki. A munkatársak oldaláról szintén a bérekben és az előléptetések kapcsán hozott döntésekben mutatkozik meg. A vásárlói diszkrimináció véleményem szerint a tanulmány szempontjából nem releváns, ezért nem részletezem.

A statisztikai diszkrimináció oka a korlátozottan hozzáférhető információ. A munkaerőpiacon az állásra jelentkező konkrét személyekről objektíven keveset tud meg a kiválasztást végző dolgozó: látja a jelentkezést, az ahhoz csatolt önéletrajzot, ha szükség volt rá, a motivációs levelet. Ezekből az információkból pontosan nem derül ki, hogy a jelölt mennyire megbízható, milyen a munkamorálja, mennyi a munkabírása, mennyire elkötelezett stb. Az elmélet szerint a többletköltség elkerülése érdekében²² (és mondhatnánk, hogy az állásinterjú tiltott kérdések elkerülése miatt) a hiányos információkat a kiválasztást végző személy(ek) a jelölt (vélt vagy valós) társadalmi csoportjának jellemzőiből pótolja.^{23,24}

Hibás alapú diszkriminációnak nevezi Nagy Beáta azt az esetet, amikor a férfiak, a férfiak által dominált foglalkozásokat tekintve alábecsülik a nők lehetséges teljesítményét az

Ez racionális magyarázata annak, hogy inkább az anyák maradnak otthon a gyermekkel, amely ugyanakkor véleményem szerint nem enyhíti a sztereotípiák káros hatását.

¹⁹ Fiske ide sorolja a feministákat.

²⁰ Fiske, Susan T.: Sztereotipizálás, előítélet és diszkrimináció: társas torzítások. In Fiske, Susan T.: Társas alapmotívumok. Osiris, Budapest, 2006, 511-582. o.

²¹ Fiske: i.m. 513. o.

²² Nem megfelelő a munkavállaló, újra kell kezdeni a kiválasztást.

²³ Lovász Anna – Telegdy Álmós: Munkapiaci diszkrimináció – típusok, mérési problémák, empirikus megoldások, 21–30. o. In Sik, Endre – Simonovits, Bori (szerk.): A diszkrimináció mérése: E-tankönyv. ELTE TÁTK, Budapest, 2012, 351. o.

²⁴ Ennek értelmében a tiltott kérdések, és a nők mint munkavállalók csoportjára vonatkozó sztereotípiák is hátrányosan érinthetik a nőket.

adott területen. Míg a statisztikai diszkrimináció adatokon alapul, addig a hibás alapú diszkrimináció valótlan vélekedéseken nyugszik.²⁵

Végül az elméletek közül makroszinten érdemes megemlíteni a státusjellemzők elméletét. E szerint a feladatorientált csoportok tagjai várakozásokat alakítanak ki társaik jövőbeli teljesítményére vonatkozóan a múltbeli tapasztalataik és/vagy diffúz státusjellemzők alapján. Ilyen diffúz státusjellemző a nemi hovatartozás, az anyaság (terhesség), de az életkor vagy az iskolai végzettség is, amelyek mind befolyásolják a teljesítményre vonatkozó várakozásokat. Ezek fennállnak akkor is, ha a nem mint általános státusjellemző a feladat szempontjából közömbös, mivel a férfiakat általában magasabb megbecsültség, több tisztelet, nagyobb fontosság, kompetencia övezi. Ezért a nők eleve hátrányos helyzetből indulnak.²⁶ A kompetencia tehát nem elég: a nőnek átlagon felülinek és kiemelkedőnek kell lennie, mert le kell küzdenie azt a társadalom által létrehozott hátrányt, amely azokból a sztereotípiákból adódik, amelyek szerint a nők alkalmatlanok vezető pozíció betöltésére, vagy ha alkalmasak is, nem annyira azok, mint férfi társaik.²⁷

Alice H. Eagly és Wendy Wood szociokulturális vagy szociális szerep elmélete szerint korábban, amikor még a létfenntartás szempontjából meghatározó jelentősége volt a nemek közötti fizikális különbségeknek, szükségszerűen alakult ki a nemek közötti munkamegosztás. A posztindusztriális társadalmakban viszont annak ellenére, hogy a fizikai erőnek, állóképességnek (amely a vadászathoz valóban fontos volt) már nincsen akkora jelentősége, a régi, megszokott rendszer továbbra is fennmaradt. A nőkről és férfiakra szóló közös tudás, amelynek része a nemi sztereotípiák összessége, a szocializáció útján újratermelődik.²⁸

Catharine MacKinnon, amerikai jogtudós elemzéseinek gondolatmenetét követve, az azonosság-tétel szerint a nőket aszerint értékelik, amennyiben a férfiakkal azonosak, vagyis a nők egyenlőségének, társadalmi elfogadottságának, sikerének mértéke attól függ, miben és mennyire hasonlítanak a férfiakkhoz, mennyire tudnak beilleszkedni a férfiak által uralt világba.²⁹ Ez a tétel nem reflektál arra, hogy amennyire a nők különböznek a férfiaktól, annyira a férfiak is különböznek a nőktől. A különbözőség-tétel ezzel ellentétesen éppen arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nők miben nem hasonlítanak a férfiakra. MacKinnon szerint a különbözőség-tételre alapozott antidiszkriminációs és emancipatórikus politikák eleve kudarcra vannak ítélve amiatt a belső ellentmondás miatt, amit a különbözőség elismerése mellett az azonos bánásmód követelése jelent. Ezeknek a korlátos nézeteknek, és az ezekből fakadó korlátos stratégiáknak a meghaladására teljes nézőpontváltást javasol, és bevezeti a dominancia fogalmát, amit a nemek viszonyának értelmezésében kulcsfontosságúnak tart. A dominancia hangsúlyozása arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a nőket a férfiakkal képest illetik meg jogok, de a férfi alapul vételét semmi nem indokolja a fennálló férfiuralmon kívül. A nemi szerep-semlegesség és a különös védelem elve egyaránt a férfiasságot veszi alapul, így a nők alávétettsége nem enyhül, hanem folyamatosan újratermelődik.³⁰

²⁵ Nagy: i. m.

²⁶ Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: *Through the labyrinth. The truth about how women become leaders.* Harvard Business School Press, Boston, 2007 [2007a].

²⁷ Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: *A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések.* In Nagy Beáta (szerk.): *Szervezet, menedzsment, nemek.* Aula Kiadó, Budapest, 2007, [2007b] 50–68. o.

²⁸ Eagly Alice H. – Wood Wendy: *The origins of sex differences in human behavior: evolved dispositions versus social roles.* In *American Psychologist*, 1999, Vol. 54, No. 6, pp. 408-423.

²⁹ MacKinnon, Catharine A.: *Különbözőség és dominancia. A nemi diszkriminációról* (1984). In *A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról.* Pont Kiadó, Budapest, 2001, 30–41. o.

³⁰ MacKinnon 2001.

II. A feminista jogelmélet

A feminista jogelmélet megjelenése a feminista mozgalmakhoz kapcsolódik, és a kritikai jogi gondolkodás kialakulásában gyökerezik. A kritikai jogi gondolkodás tárgya a modern polgári jogrendszer alapját képező, a XIX-XX. század folyamán kialakult és megszilárdult klasszikus liberális – vagy tradicionális – jogszemlélet kritikai megközelítése.³¹

A Critical Legal Studies mozgalom (a továbbiakban CLS) ennek egyik területe. Az 1970-es években Amerikában kialakult radikális mozgalom a tradicionális jogtudomány és joggyakorlat kritikája által törekszik a társadalmi viszonyokat befolyásoló érdekrendszer láthatóvá tételére, ezáltal harmonikusabb társadalom létrejöttét segítené elő.³² A CLS képviselői szerint a hagyományos jogtudomány figyelmen kívül hagyja a jogi jelenségek mögött húzódó tényleges folyamatok felderítését, és ellenáll a változásnak. Erősen kritizálja a jogászképzést, mondván, hogy az „a fennálló társadalmi viszonyok elfogadására és működtetésére irányuló szocializációs folyamat, amely jelenlegi formájában a hierarchizált társadalmi viszonyok továbbélését szolgálja.”³³ A CLS mozgalom az 1980-as évekre széttöredezett, és olyan irányzatokban él tovább, mint a critical race studies, vagy a témánk szempontjából jelentős feminista jogelmélet.

A feminista jogelmélet szerint a tradicionális jogrendszer mögött patriarchális hatalom³⁴ áll, amely a férfiuralom, férfi dominancia megtestesítője, ezáltal a nők elnyomásának felelőse. A jog és a jogintézmények is a férfiakat alapul véve, nekik kedvezve alakultak ki. A feminista jogelmélet egyik meghatározó képviselője, Catharine A. MacKinnon szerint „az állam feminista értelemben hímnemű”, mivel a jogalkotásban, a jogalkalmazásban, a döntéshozásban jórészt férfiak vesznek részt, akik szocializációjuk során megtanulták, hogy ők a társadalom „vonakoztatási pontja.”³⁵ Ebből MacKinnon arra a következtetésre jut, hogy a jog úgy bánik a nőkkel, ahogy a férfiak bánnak velük, és ez a fennálló jogrendszer tekintetében nem csak azt jelenti, hogy a társadalomban a férfiaké a hatalom, ők uralkodnak, hanem azzal is, hogy „férfi módra” teszik ezt.³⁶

Nem tartozik a feminista jogelmülethez, de MacKinnon és más radikális feminista jogászok álláspontjának előfutáraként érdemes megemlíteni Simone de Beauvoir-t. 1949-ben jelent meg a francia feminista író, filozófus „A második nem” című műve³⁷, amelyben alaposan körbejárta a nők történetét, helyzetét. Később sokat bírált álláspontja szerint a női nem egyfajta második, másodlagos nem a férfi után, ahhoz képest, és a társadalom- illetve családszerkezet, a nyelv, a vallás, környezetünk majd minden területe azon alapul, hogy a világ hímnemű, és így a jog, a jogrendszer is az.³⁸ A francia írónőt többen felelőssé tették abban, hogy éles társadalomkritikája a nemi szerepekről és a férfi elnyomásról szerepet játszott abban, hogy

³¹ Szabadfalvi József: Tradíció és kritika. A kritikai jogi gondolkodás múltja és jelene. In Szabadfalvi József (szerk.): *Jogbölcseleti előadások*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998, 245-264. o.

³² MacKinnon 2001.

³³ MacKinnon 2001.

³⁴ Az elmélet kora újkori kezdeteihez, annak természetességéhez és állandóságához lásd: Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In *Jogi Tanulmányok*, 2016/1. szám, pp. 275-284. és Uő: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimitásának piramisa. In *Jogelméleti Szemle*, 2024/3. szám, pp. 55-90.

³⁵ MacKinnon 2001.

³⁶ MacKinnon, Catharine A.: *Feminizmus, marxizmus, módszer és az állam: úton a feminista jogelmélet felé*, (ford. Péter Orsolya) 127-153. o. In Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996.

³⁷ de Beauvoir, Simone: *A második nem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.

³⁸ Monori Gábor: *Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése*. Doktori értekezés. 2011, Pécs.

a feminizmus második hullámához néhányan a férfiellenes, férfigyűlölő és családjától elforduló nő képzetét kapcsolják.³⁹

A tradicionális jogtudomány és jogi gondolkodás, felfogása szerint nem-semleges. A feminista jogtudomány – ahogy a korábbiakból is kirajzolódik – ezzel nem ért egyet. Melissa Burchard feminista jogelméletéről szóló munkájában – az ítélethozatallal kapcsolatosan – hasonló álláspontot képvisel.⁴⁰ Véleménye szerint az ítélkezési eljárás „semlegessége” és „pártatlansága” már önmagában a férfi nézőpontot, szempontot jelenti, mert a semleges nézőpont, a teljesen neutrális objektivitás nem lehetséges. Saját tapasztalataink, véleményünk befolyásolják döntéseinket. A jogalkotók, joggyakorlók szintén saját személyes meggyőződésük szerint cselekednek, így munkájuk során akaratlanul is megnyilvánul ideológiai elfogultságuk. Amennyiben elfogadjuk ezt a gondolatmenetet, és hozzáteszük a nők alacsony reprezentáltságát a hatalmi pozíciókban, beláthatjuk, hogy a semleges nézőpont a férfi nézőpontot leplezi. Burchard rávilágít arra, hogy ha tudatosítjuk elfogultságainkat, képesek lehetünk korlátozni azok ránk gyakorolt hatását, ily módon közelebb kerülünk a „nagyobb, de nem tökéletes objektivitáshoz.”⁴¹

Martha Minow, amerikai jogász, szintén a feminista jogelmélet kutatója, felhívja figyelmünket egy fontos veszélyre, az egyoldalú szemléletmódra. Minow írásában a feminista nézőpont egyoldalúságának fenyegetéséről beszél. Álláspontja szerint óvakodni kell attól, hogy univerzálisnak tekintsünk egyfajta női nézőpontot. A feminista mozgalmak – bár idővel megjelentek különböző irányzatai – még mindig hajlamosak alapul venni az amerikai, középosztálybeli, fehér, keresztény, heteroszexuális nő helyzetét, tapasztalatait, nem fordítva figyelmet a nők sokszínűségére, eltérő társadalmi helyzetére, vallására, szexuális orientációjára, testi- és szellemi állapotára, és egyéb jellemzőire.⁴² Ez a szemléletmód így azonban ugyanolyan eredménnyel jár, mint a férfi nézőpont alapul vétele: önkényesen kijelöl egy normát, és a többi lehetséges nézőpontot háttérbe szorítja, kizárja mások érdekeinek érvényesülését.

A fent említett szerzők mindegyike úgy gondolja, hogy a társadalom, és általa a jog is, a nőket a férfihoz képest határozzák meg, semmilyen tekintetben, még azokban az esetekben sem a nőt véve alapul, amikor ez pedig magától értetődő kíváncsi lenne a joggal szemben. Ellenben amíg MacKinnon, Beauvoir és Burchard a fennálló jogrendet, jogi gondolkodást általánosan a férfiuralom miatt kritizálja, Minow rávilágít a feminista jogelmélet egyoldalú látásmódjára is, és arra szólít fel, hogy a nőket se tekintsük homogén csoportnak, mert ez totalizáló és kirekesztő számos női csoporttal szemben.

A feminista jogelmélet szorosan összekapcsolódik a gyakorlattal, mindkettő célja az intézményes férfiuralom, férfi-dominancia lerombolása, a hagyományos jogtudomány kritikája, amely által társadalmi változást akar elérni. Természetesen maga az irányzat szerteágazó, képviselői nem fogalmaztak meg egységes álláspontot.

III. A dominancia-szemlélet

A következőkben, visszatérve Catharine A. MacKinnon munkásságához, az 1984-es *Különbözőség és dominancia: a nemi diszkriminációról* című előadása⁴³ segítségével mutatom be az általa dominancia-szemléletnek nevezett elméletet. MacKinnon szerint [...] „leginkább a

³⁹ Joó Mária: Simone de Beauvoir filozófiája és a Második nem. In *Pro Philosophia Füzetek*, 2003, 35. szám, 35–55. o.

⁴⁰ Burchard, Melissa: *Feminist Jurisprudence*. In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2004.

⁴¹ Burchard: i.m.

⁴² Minow, Martha: *Feminist Reason: Getting it and losing it*. In *Journal of Legal Education*, Vol. 38, No. 1/2, March/June 1988, 47-60. o.

⁴³ MacKinnon 2001.

jog egyik sarkalatos, a nemi diszkriminációra vonatkozó tétele okolható amiatt, hogy a nők jogi egyenjogúsága semmi lényegeset nem tehetett azért, hogy a nőknek jogokat szerezzen arra, amire szükségük van, és amit a társadalom születésüktől fogva megtagad tőlük: a megfelelő fizikai biztonságot, az önkifejezés és az egyedivé válás lehetőségét, a minimális tiszteletet és az emberi méltóságot biztosító produktív élet esélyét.”⁴⁴

Ennek magyarázatára mutatja be a már említett azonosság- és különbözőség-tételt. Ahogy korábban mondtam, az azonosság-tétel megközelítésében a nők értékelése attól függ, hogy miben és mennyire azonosak a férfiakkal. E szerint, ha a jogi normákat az empirikus valóság alapján alkotják meg, és a nők nem különböznek a férfiaktól (mert társadalmi státuszuk alapján azonosak velük), a nőket minden olyan jog megilleti, amivel a férfiak rendelkeznek. Így tehát a nemi szerepeket semmilyen módon nem lehetne figyelembe venni a jogalkotás során. Ez természetesen magával hozza a pozitív diszkrimináció tilalmát is, mivel minden jellegű diszkriminációt diszkriminációnak tart, és az azonosság-tétel éppen a megkülönböztetést kívánja törölni a jogalkotás rendszeréből.

A különbözőség-tétel szerint a nők értékelése attól függ, hogy miben és mennyire nem hasonlítanak a férfiakra.

MacKinnon szerint, ha a nemek eltérő helyzetét az azonosság és különbözőség kérdéskörében próbáljuk meg értelmezni, eleve adott szemléletet fogadunk el.⁴⁵ Tehát, ha a korábbi fogalompárokat alkalmazzuk, a nemek egyenlőségét máris aszerint a nézőpont szerint vizsgáljuk, hogy elfogadjuk, a „férfi vált mindenek mértékévé”, azaz a férfi nézőpont érvényesül a semleges nézőpont helyett.⁴⁶ Bár az azonosság-tétel kedvezőnek tűnhet a nők hátrányos helyzetének javításában, mindkét tétel alapja a férfi norma, vagyis a férfiuralom.

A dominancia-szemlélet⁴⁷ újdonsága abban rejlik, hogy a korábbi elméletekkel szemben a nemek közötti egyenlőtlenséget a hatalomelosztás, hatalomhoz való hozzáférés problémájaként értelmezi.⁴⁸ A munkaerő-piaci diszkrimináció megjelenési formái mellett, a női szegénység, a prostitúció, a nőket érő (szexuális) erőszak mind olyan jellemzői a női létnek, amelyek megfelelő értelmezése a fenti két tétel vonatkoztatási keretében nem lehetséges.

Ennek az az oka, hogy ezeket szinte kizárólag a nők élik át, ezek a nők tapasztalatai, a nőiség sajátja, és nem az egyenlőtlenségekhez kapcsolódnak. A nők nem a férfiakhoz képest tapasztalják meg ezeket, jellemzően a nőket érintő problémákról van szó. MacKinnon szerint a nők társadalmi alárendeltségéért a politika felelős, mivel az alakítja ki a társadalom struktúráját, és „a társadalom a férfiakat a nőktől megkülönböztető minden sajátosságot jóváhagy.”⁴⁹

MacKinnon szerint a problémát tehát nem lehet csupán a különbözőség alapján megmagyarázni: akkor ugyanis a nemi diszkrimináció csupán szexizmus lenne. Azonban, ha a nemi szerepet nem különbözőségnek, hanem olyan egyenlőtlenségként értelmezzük, amely társadalmilag konstruált különbségtétel eredménye, akkor mindez rávilágít a „szisztematikus férfiuralomra”. A szerző szerint az egyenlőtlenség rendszere szándékos diszkrimináció nélkül

⁴⁴ MacKinnon 2001: 30. o.

⁴⁵ MacKinnon 2001.

⁴⁶ MacKinnon 2001: 33. o.

⁴⁷ A dominancia-szemlélet az amerikai feketék diszkriminációjával kapcsolatosan született meg, s e példán keresztül könnyebben is megérthető lényege: a faji alapú hátrányos megkülönböztetés alapvetően nem ad magyarázatot a feketék társadalomban betöltött helyzetére. Azért nem ad rá magyarázatot, mert önmagában a megkülönböztetés nem értelmezhető. A diszkrimináció oka a fehérek dominanciájában, a fehérek hatalmában rejtőzött (rejtőzik), s azért vált meghatározóvá. Ha ezt a gondolatmenetet rávetítjük a nemek helyzetére, azt mondhatjuk, hogy hiába különböznek a nők éppen annyira a férfiaktól, mint a férfiak a nőktől, társadalmi helyzetük eltér, mert hatalmuk eltérő, s ennek okát a nemek kontextusában a férfiak dominanciájában kell keresnünk (MacKinnon 2001). Ez a szemlélet tehát a nemek szerinti egyenlőtlenségeket a nők alárendelt társadalmi helyzetének szemszögéből vizsgálja.

⁴⁸ MacKinnon 2001.

⁴⁹ MacKinnon 2001: 33. o.

is fennmarad. A dominancia-szemlélet szerint a nőket érő hátrányos megkülönböztetés tehát „nem morális, hanem politikai probléma.”⁵⁰

Irodalomjegyzék

Balogh Lídia: A gender mint jogi fogalom: – és egy kérdés: mit adott a nőknek a gender? In *Fundamentum* 2023/1. szám, pp. 38-55.

Bandura, Albert: Social-Learning Theory of Identificatory Processes. In *Handbook of Socialization. Theory and Research*. Goslin, David A. (szerk.): Rand McNally & Company, Chicago, 1969, pp. 213-262.

Barát Erzsébet Paradoxes of the Right-Wing Sexual and Gender Politics in Hungary: Right-Wing Populism and the Ban of Gender Studies. In *Paradoxical Right-Wing Sexual Politics in Europe*. Möser, Cornelia – Ramme, Jennifer – Takács, Judit (szerk.): Palgrave Macmillan, London, 2021, pp. 173–199. https://doi.org/10.1007/978-3-030-81341-3_7

de Beauvoir, Simone: *A második nem*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969

Belinszki Eszter: A munka nemesít? Elméleti magyarázatok a nők munkaerő-piaci részvételéről. In *Szociológiai Szemle*, 1997/1. szám, 7. évf, 133-153. o.

Burchard, Melissa: Feminist Jurisprudence. In *Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2004. <http://www.iep.utm.edu/jurisfem/> (2025.05.12.)

Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: *Through the labyrinth. The truth about how women become leaders*. Harvard Business School Press, Boston, 2007 [2007a]

Carli, Linda L. – Eagly, Alice H.: A társas befolyásban és a vezetővé válásban mutatkozó nemi eltérések. In Nagy Beáta (szerk.): *Szervezet, menedzsment, nemek*. Aula Kiadó, Budapest, 2007, [2007b] 50–68. o.

Derks, Belle – Ellemers, Naomi – Laar, Colette van – Groot, Kim: Do sexist organizational cultures create the Queen Bee? In *British Journal of Social Psychology*, 2011, pp. 519-535. <https://doi.org/10.1348/014466610X525280>

Eagly Alice H. – Wood Wendy: The origins of sex differences in human behavior: evolved dispositions versus social roles. In *American Psychologist*, 1999, Vol. 54, No. 6, pp. 408-423. <https://doi.org/10.1037//0003-066X.54.6.408>

Ellemers, Naomi – van den Heuvel, Henriette – Gilder, de Dick – Maass, Anne – Bonvini, Alessandra: The underrepresentation of women in science: Differential commitment or the queen bee syndrome? In *British Journal of Social Psychology*, 2010, Vol. 43, pp. 315-338. <https://doi.org/10.1348/0144666042037999>

⁵⁰ MacKinnon 2001: 40. o.

Fényes Hajnalka: A nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. Debrecen University Press, Debrecen 2010, 228. o.

Fiske, Susan T.: Sztereotipizálás, előítélet és diszkrimináció: társas torzítások. In Fiske, Susan T.: Társas alapmotívumok. Osiris, Budapest, 2006, 511-582. o.

Giddens, Anthony: Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 715. o.

Joó Mária: Simone de Beauvoir filozófiája és a Második nem. In Pro Philosophia Füzetek, 2003, 35. szám, 35–55. o.

Kovács Mónika: Nemi sztereotípiák, nemi ideológiák és karrier aspirációk. In Educatio, 2007/1. szám, 99–114. o.

Kovács Eszter: Az angolszász viták jelentősége a magyar kormányzat „genderideológiára” hivatkozó mozgósításában és a hamis szembeállítások meghaladásában. Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris E folyóirat 2018/1. szám, pp. 46-67. o. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33839/32911> (2025.05.06.)

Lovász Anna – Telegdy Álmos: Munkapiaci diszkrimináció – típusok, mérési problémák, empirikus megoldások, 21–30. o. In Sik, Endre – Simonovits, Bori (szerk.): A diszkrimináció mérése: E-tankönyv. ELTE TÁTK, Budapest, 2012, 351. o.

MacKinnon, Catharine A.: Feminizmus, marxizmus, módszer és az állam: úton a feminista jogelmélet felé, (ford. Péter Orsolya) 127-153. o. In Szabadfalvi József (szerk.): Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996.

MacKinnon, Catharine A.: Különbözőség és dominancia. A nemi diszkriminációról (1984). In A feminizmus változásai. Előadások életről és jogról. Pont Kiadó, Budapest, 2001, 30–41. o.

Minow, Martha: Feminist Reason: Getting it and losing it. In Journal of Legal Education, Vol. 38, No. 1/2, March/June 1988, 47-60. o.

Monori Gábor: Esélyegyenlőség és feminista jog – a női jogok pragmatikus érvényesülése. Doktori értekezés. 2011, Pécs <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/monori-gabor/monori-gabor-vedes-ertekezes.pdf> (2025.05.13.)

Nagy Beáta: Női menedzserek. Aula Kiadó, Budapest, 2001.

Nguyen Luu Lan Anh: Férfiak és nők a munka világában. Nemi szerepek a munkahelyen. In Magyar Pszichológiai Szemle, 2005/ 1. szám, LX évf. 111–134. o. <https://doi.org/10.1556/mpszle.60.2005.1-2.7>

Pálóczi Bence – Nagy Beáta: Nemi sztereotípiák a mese- és gyermekkönyvekben, pp. 85-102. In Kovács Mónika (szerk.): Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2017, 236 p.

Ridgeway, Cecilia L. – Bourg, Chris: Gender as status: an expectation states theory approach. In Eagly, A. H. – Beall A. E. – Stenberg, R. J. (eds.): The psychology of gender, 2nd edition. Guilford Press, New York, 2004, 217-241 o.

Rigó Balázs: Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. In *Jogi Tanulmányok*, 2016/1. szám, pp. 275-284.

Rigó Balázs: Szükségletek a kora újkori államelméletekben – A hatalom legitimációjának piramisa. In *Jogelméleti Szemle*, 2024/3. szám, pp. 55-90. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.3.55>

Staines, Graham – Epstein Jayaratne, Toby – Tavis, Cavis: The queen bee syndrome. In *Psychology Today*. Vol 7, No 8, 1974, pp. 55–60. <https://doi.org/10.1037/e400562009-003>

Szabadsfalvi József: Tradíció és kritika. A kritikai jogi gondolkodás múltja és jelene. In Szabadsfalvi József (szerk.): *Jogbölcseleti előadások*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998, 245-264. o.

Karácsony András¹

A természetfogalom kettős funkciója²

Absztrakt

A kora újkorban megfogalmazódott szerződéselméletek különböző változatai nagyon jól mutatják, hogy a természetről kialakított kép eltérő kontextusokban kapott szerepet. Pontosabban: két alapvető kontextust választhatunk el egymástól. Az egyikben a természet olyan entitásként jelenik meg, amitől a társadalom megkülönböztette magát, amit a társadalom átalakított, és ezáltal uralt. A természeti állapot mint a társadalom létezését megelőző szakasz jelent meg. A másik kontextusban a természet mint mérce értődik, amihez a társadalomnak, vagy legalábbis annak egy részének alkalmazkodni kell. A szerződéselméletek mindkettőre példát mutattak. Ehhez kapcsolódva röviden kitekintek a fiziokrata gazdasági felfogásra is, amit a természet meghatározó erejének gondolata hatott át.

Kulcsszavak: természet, szerződéselméletek, fiziokraták, Hobbes, Locke, Rousseau, Rawls

Abstract

The various versions of contract theories formulated in early modern times clearly show that the image of nature has played a role in different contexts. More precisely, we can distinguish between two basic contexts. In one, nature appears as an entity from which society has distinguished itself, which society has transformed and thereby dominated. The natural state appeared as a phase preceding the existence of society. In the other context, nature is understood as a standard to which society, or at least part of it, must adapt. Contract theories have provided examples of both. In connection with this, I will also briefly review the physiocratic economic concept, which was influenced by the idea of the determining power of nature.

Keywords: nature, contract theories, physiocrats, Hobbes, Locke, Rousseau, Rawls

I. A szerződéselméletek

A kora újkorban megfogalmazódott szerződéselméletek különböző változatai nagyon jól mutatják, hogy a természetről kialakított kép eltérő kontextusokban kapott szerepet. Pontosabban: két alapvető kontextust választhatunk el egymástól. Az egyikben a természet olyan entitásként jelenik meg, amitől a társadalom megkülönböztette magát, amit a társadalom átalakított, és ezáltal uralt. A természeti állapot mint a társadalom létezését megelőző szakasz jelent meg. A másik kontextusban a természet mint mérce értődik, amihez a társadalomnak, vagy legalábbis annak egy részének alkalmazkodni kell. A szerződéselméletek mindkettőre példát mutattak. Ehhez kapcsolódva röviden kitekintek a fiziokrata gazdasági felfogásra is, amit a természet meghatározó erejének gondolata hatott át.

A szerződéselméletek meghatározott állami-jogi rend igazolását nyújtják. Alapvető funkciójuk tehát a legitimáció, noha konkrétan egyetlen politikai rendszer sem vette igénybe a szerződéselméletek legitimációs funkcióját. Ez az elmélet feltételezi a helyzet átgondolására

¹ Egyetemi tanár. Az MTA-doktora. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék.

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.101

képes, saját felelősséggel rendelkező individuumokat. Az elméletek különbözősége abból fakad, hogy milyen állami-politikai rendet tartanak szükségesnek, de legalábbis elfogadhatónak. Az alábbiakban csupán a modern kor meghatározó hatású szerződéselméleteivel foglalkozom, konkrétan: Hobbes, Locke és Rousseau társadalmi szerződés elméletével, illetve a 20. század második feléből Rawls kísérletével, mely az igazságosság összefüggésében fogalmazta meg szerződéselméleti álláspontját. Már itt meg kell jegyezni, hogy Rawls sokkal részletesebben mutatta be ezt a fiktív természeti állapotot, mint Hobbes, Locke és Rousseau. Ennek okáról majd a Rawls alfejezetben térek ki.

Mielőtt a szerződéselméletek vizsgálatára rátérnék, szükségesnek látok egy rövid kitérőt Montesquieu felvetéseire. Azért kitérő, mert Montesquieu nem a szerződéselméleti paradigmában fogalmazta meg gondolatait, ugyanakkor nála is fontos szerepet kapott a természet fogalma. Montesquieu ugyanis a kormányzati rendszerek tipológiájában (*De l'esprit des lois*, 1748) abból indult ki, hogy egy adott kormányzatnak milyen természeti környezetben kell működnie. Ezt a pozíciót ökológiai determinizmusnak is nevezhetjük. E szerint tehát a természeti környezet nem járulékos elem a kormányzat konkrét fajtáját illetően, hanem meghatározó jellegű. Montesquieu ezen felvetése ugyan nem talált követőkre, de gondolatainak más elemei (pl. a hatalommegosztásról) komoly hatást értek el.

Visszatérve a szerződéselméletekhez, kiindulópontként azt kell hangsúlyozni, hogy nem egy a történelemben valóságosan létező természeti állapotból indulnak ki, hanem egy hipotetikus természeti állapotból. Hogy ezt a feltételezett kiindulópontot miként mutatják be, az attól függ, hogy a természeti állapotból milyen társadalmi állapot létrejöttét várják el, és fordítva: az elvárt társadalmi állapot jellemzéséhez milyen természeti állapotot kell feltételezni. Tehát kétirányú viszonyból fakad a természeti állapotról kialakított képük. A szerződéselméletek egyes képviselői szerint a természeti állapotban nincsenek jogok és kötelességek, hanem csak a szabadság. Jogok és kötelességek a társadalmi állapotban jelennek meg. Más képviselő szerint viszont a természeti állapotban már léteznek a természetes jogok, amelyek a társadalomban korlátozás alá kerülnek.

Ezek az elméletek három részre oszlanak: természeti állapot – társadalmi szerződés – társadalmi állapot. Ehhez feltételezik az ember szabadságát, azt, hogy minden ember cselekvőképes és tudással rendelkezik saját természeti helyzetéről és arról is, hogy társadalmi együttélést szeretne kialakítani a társadalmi szerződés eredményeképpen, azaz az individuum észszerűsége (*ratio*) is feltételeződik. De nemcsak szabad, hanem együttműködő lény is az ember, mivel a szerződés együttműködést kíván más emberekkel. E mögött az a feltevés áll, hogy mások is hasonlóképpen látják a természeti állapotot és hasonlóképpen akarnak egy társadalmi állapotot. Azaz nem kell feltétlenül azonosnak lenni mindenkinek, de a hasonló látásmód megkívánt a szerződéshez.

Thomas Hobbes *Leviathan* (1651) című könyve egyértelműen a modern politikai gondolkodás kulcsműve.³ Az általa megfogalmazottak máig ható érvennyel gyakorolnak hatást az államfelfogásra. Hobbes társadalomfelfogásának alapja a természeti állapotról kialakított képe. A természeti állapotban az ember természeti jellemzői uralkodnak, azaz az ösztönök és szenvedélyek. Ezek a jellemzők azt mutatják, hogy az ember természeténél fogva nem szociális (társas) lény, hanem csak önző, önmagára gondoló individuum. Ez az örök háborúskodás tere, az ember embernek farkasa (*homo homini lupus est*). Ám ebből a helyzetből, mivel ez elviselhetetlen és halálfélelemmel tölti el az embert, az individuum megpróbál az ész alapján kiemelkedni. Az ész annak belátását adja, hogy jól meghatározott társadalmi szerződés alapján az emberek képesek olyan együttélési formát kialakítani, amely a békét eredményezi, azaz megmenekülnek a halálfélelemtől. Hobbes ezen gondolatmenetéből az is következik, hogy az ember természeténél fogva nemcsak a szenvedélyek rabságában él, hanem ésszel

³ Hobbes, Thomas: *Leviathan* (ford.: Vámos Pál). Polis Könyvkiadó, Budapest, 2001.

rendelkezőként kiemelkedhet ebből a rabságból. Természete tehát nemcsak adottság, hanem lehetőség is.

Az ész az önfenntartás követelménye alapján azt diktálja, hogy békében éljen az ember. Hogy ez megvalósuljon, ahhoz mindenkinek kölcsönösen le kell mondani minden jogáról, minden a természeti állapotból következő ösztönzőről. Ez természetesen a szabadság jelentős korlátozásával jár. Ezen belátásból következik a társadalmat létrehozó társadalmi szerződés. Ám a szerződés, az egyetértés a béke megteremtésében, csak akkor hatékony, ha van felsőbb hatalom, ami felügyeli a törvények betartását. Ez a szuverén (állam). Éppen ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy a társadalmi szerződés következtében az emberek a természeti állapotból az állami állapotba kerültek át.

Hobbes távol állt Arisztotelész emberképétől, miszerint az embereknek természetes hajlamuk a közösségi lét, az államalapítás. Nem. Hobbes szerint szó nincs e tekintetben természetes hajlamról. Ellenkezőleg! A természetes hajlam (önzés, kegyetlenség, kapzsiság) éppen, hogy nem fér össze a közösségi élet elfogadásával. Erre csak az ész belátása alapján juthat az ember, és ezáltal az ész alapján korlátozódik az emberi természet. A társadalom, és így az állam is, mesterséges képződmény.

A természeti állapotban éppen azért olyan éles a küzdelem az emberek között, mert testi és szellemi képességek alapján nagyjából egyenlőek. A hierarchia, ami béketeremtő és békefenntartó, nem a természetből fakad, hanem a társadalmi állapotból. Az emberi természet megromlott természet. A természeti törvények léteznek a természeti állapotban is, csak éppen nem áll mögöttük hatalom, ami kikényszeríti azokat.

Valójában Hobbes a természeti állapotot negatív módon határozza meg, a természeti állapot az, ahol nincs a törvényt érvényesítő állam. A természeti állapotban semmi civilizációs vívmány (ipar, kereskedelem stb.) nincs. Az ember félelemmel teli módon, nyomorultan éli életét.

A természeti állapotot a szabadság korlátlan természeti törvénye hatja át, ami az önfenntartás jogából ered. Itt látszólag ellentmondásról van szó, hiszen az önfenntartás törvénye a természetből fakad, ugyanakkor az önfenntartást csak a béke állapotában, azaz a természetből kilépve tudja elérni az ember. Az ellentmondást az észbeli belátás oldja fel. Az ember tehát már a természeti állapotban is rendelkezik a természetten túlmutató lehetőséggel, és ezt az ész biztosítja számára. Le kell mondania a természeti törvényről, hogy életét megóvjá.

Hobbes érvelése világossá tette, hogy adott nemzeten belül a polgári kormányzat, a szuverén képes a béke állapotának fenntartására. De mi a helyzet a nemzetek közötti viszonyban? A háborús állapot ott is megjelenhet, ám nincs a nemzetek felett álló, a békét biztosító szuverén. Éppen ez a gondolatmenet vezette el a későbbiekben pl. Kantot, hogy szükséges valamiféle világállam, ami a nemzetek közötti viszonyban azt a funkciót tölti be, mint a nemzeteken belül a kormányzat. Kant meggyőződése szerint csak így valósulhat meg az örök béke.

John Locke eleinte elfogadta Hobbes meglátásait, azonban később saját szerződéselméleti konstrukciót dolgozott ki, amelyben már másként jelent meg a természeti állapot.⁴ Locke szerint a természeti állapotban mindenki szabad és egyenlő abban a tekintetben, hogy a természeti törvény határain belül úgy cselekszik, ahogy akar, azt tesz a vagyonával, amit akar. Ez a természeti törvény pedig azt jelenti, hogy senkinek nem szabad ártani. Sem szabadságában, sem vagyonában. Ám ha mégis megteszi, akkor megbüntethetik. Mivel nincs a természeti állapotban büntetést kiszabó felsőbb hatalom, a büntetést a sértett fél valósítja meg, amit röviden önbíráskodásnak nevezhetünk.

⁴ Locke, John: Two Treatises of Government. 1689/1690. Magyarul: Locke, John: Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról (ford.: Endreffy Zoltán). Gondolat, Budapest, 1986. Locke, John: Második értekezés a polgári kormányzatról (ford.: Endreffy Zoltán), Polis, Kolozsvár, 1999.

Éppen ezért látta szükségesnek a társadalmi szerződést Locke. Az önbíráskodás ugyanis a tulajdonra nézve kockázatos. A sértettnek érzett fél az érzelmi állapota által motiváltan túlléphet a szükséges határon, és ez az emberek közötti együttélés békességét komolyan veszélyezteti. Locke tehát nem vizionált a természeti állapotban szükségképpen háborút, miként Hobbes, de ennek lehetőségét nem zárta ki. A társadalmi szerződés éppen ennek a lehetőségnek a kizárását eredményezheti. Konkrétan: a társadalmi szerződés azt jelenti számára, hogy mindenki kölcsönösen lemond az önbíráskodás jogáról. Locke egyébként ehhez a szerződéshez egy másodikat is hozzákapcsolt, a társadalom és az uralkodó közötti szerződést, amely az uralkodót a szerződés betartására kötelezi. Ennek azonban a természeti állapot problematikájához már nincs köze, így nem is taglalom.

Jean-Jacques Rousseau az a filozófus, akinek az életművében több összefüggésben is megjelenik a természet kérdésköre. Rousseau írt a természetes vallásról (a „szív vallása”), a természetes nevelésről és a természeti állapotról. Szerinte az emberek a természeti állapotban nem voltak sem jók, sem rosszak. A környezet, azaz a társadalom befolyása eredményeként válnak jóvá vagy rosszra. A természeti állapot volt a szabadság igazi területe (az ember szabadnak született). Ez volt a paradicsomi béke – ebből is látszik, hogy Rousseau teljes mértékben elutasította Hobbes elképzelését a háborús természeti állapotról.

Rousseau a dijoni akadémia pályázatára írt értekezésével szerzett hírnevet, amelyben megkérdőjelezte a fejlődés értelmét. Nagyon határozottan képviselte azt az álláspontot, hogy nem javított az erkölcsökön a tudomány és a művészet. Meg volt arról győződve, hogy a tudományok alantas természetűek (babona, törtetés, kapzsiság, hiúság terméke), amelyek az emberek szolgátságát fokozzák. Rousseau társadalmi eszménye: Spárta, a háborúskodás pozitív értékelése a társadalomban, és már ekkor megjelenik a „nemes vadember” csodálata, aki sikerrel szállt szembe a civilizált európaiakkal. Rousseau tehát már nagyon korán arra a meggyőződésre jutott, hogy a természet, a természetesség mérceként tekinthető. Olyan célként jelenik meg, amit nem nélkülözhet a társadalom.

Ezeket a gondolatokat másik írásban fejtette ki részletesen, amit ugyancsak a dijoni akadémia pályázatára írt, ám elismerésben nem részesült (*Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, 1755). Téma: a romlás társadalomtörténete. A természeti állapotú vadember élete békés volt, nincs jelentősége az emberek közötti különbségeknek. Az ember természeténél fogva jó, csak az intézmények (a társadalom) tették rosszra. A „természeti állapot” – hipotézis, de meg kell ismernünk ahhoz, hogy megtudjuk mi illett legjobban az emberhez és ennek ismeretében megvalósíthatjuk a „természetes” nevelést.

Az egyenlőtlenség kialakulása nem más, mint a természeti állapot felszámolása, amely több szakaszban ment végbe:

- a) Először a család alakul ki, majd a családok közötti kapcsolat, megjelenik az erkölcs. Ez még átmeneti állapot a társadalom létrejötte felé. Ez boldog kor volt, arany közép a restség és az önzés között.
- b) Kialakulnak a mesterségek, megjelenik a munkamegosztás, földrajzi felfedezések történnek, a rendelkezésre álló földterületet felosztják, azaz megjelenik a tulajdon, majd az egyenlőtlenségek, a háborúk. A gazdagok megalakították törvényes hatalmukat, amely megsemmisítette a természetes szabadságot, a tulajdon és az egyenlőtlenség elve uralkodik.
- c) a törvényes hatalom önkényuralommá fajul (zsarnokság).

A társadalmi egyenlőtlenségek forrása röviden: a magántulajdon.

Mit tehetünk? – kérdezi Rousseau. A természeti állapotba nem lehet visszatérni, a társadalomban kell az erényes életvitelre törekedni. Tehát nem a felvilágosodás, hanem a szigorú erkölcsi (természetes) nevelés az egészséges társadalom feltétele. Igazságosság nem más, mint a természetesség. Alap: az antropológiai optimizmus, mivel az embert az akarat szabadsága és a jellemvonásainak tökéletesíthetősége határozza meg, és ebből fakad, hogy a nevelés fontos szerepet kap. Egyébként életrajzírók szerint felettébb furcsa ez a következtetés,

ugyanis Rousseau-t saját életvitelében egyáltalán nem jellemezte az erényesség (gyerekeit lelencházba adta, hiúsága mindenkivel megrontotta viszonyát, így pl. Voltaire-rel, Burke-kel, Hume-mal).

1762 fontos év volt Rousseau életében, két műve is megjelent: *Émile ou De l'éducation* (a természetes elvek szerinti nevelés módszerét írta le és a természetes vallást népszerűsítette, ami persze sem a katolikusoknak, sem a protestánsoknak nem tetszett). A másik könyv: *Du Contrat social* (ebben tagadta a királyok isteni jogát és a demokráciát hirdette). A felháborodás miatt Rousseau kénytelen volt Franciaországba, majd Poroszországba (Nagy Frigyes hívta meg) és végül Angliába menekülni. Ahol minden segítőjével hamarosan összeveszett, és így visszatért Párizsba. Nyomorban és betegen (üldözési mániája örületbe kergette) hunyt el.

A *Du contrat social* c. műve a legkevésbé szentimentális Rousseau-írás. Ez az, ami legjobban beleillik a felvilágosodás eszmevilágába.⁵ Kis államokban a demokrácia, közepesekben az arisztokrácia, a nagyokban pedig a monarchia a legideálisabb. Tehát a kis állam a jobb, mert nagyobb lehetőséget ad a demokrácia megvalósítására.

A demokráciafelfogása kapott az utókortól legnagyobb kritikát, így azt vesszük először szemügyre. Demokrácia alatt a *közvetlen* részvételt értette. A vezetők és a vezetettek egy és ugyanazok. A képviseleti demokráciáról lesújtó volt a véleménye („választási arisztokráciának” nevezte). A választásokon arról dönt a nép, hogy az előterjesztett különleges (partikuláris) akarat megfelel-e a közakaratnak? Mivel törvényt csak a közakarat alkothat, és ha egy nemzet olyan nagy, hogy rákényszerül a képviseli demokráciára, akkor a képviselőket mindenre kiterjedő utasítással kell a választóknak ellátni. A képviselőnek nem lehet önálló ítélete, minden új felmerülő kérdés esetében a választókhhoz kell fordulnia. A közakarat állandó konzultációt kíván. Ami persze praktikusán szavazást jelent, azaz a többségi elv érvényesülését. De Rousseau ehhez hozzátette: az állampolgároknak rendelkezni kell az egyéni kívánságaik elfojtásának erényével. Ahol ezt mindenki maradéktalanul megteszi, ott van remény a közakarat kifejeződésére.

Az ember szabadnak született, tehát a *természettől* fogva szabad. Kérdés, hogy a szabadságát korlátozó társadalomban miként nyerheti vissza szabadságát. Társadalom azért jött létre, mert az egyének már nem voltak képesek az öfenntartást biztosítani. Ám nem mindegy, hogy milyen társadalom jön létre. A feladat tehát abban áll, hogy megtaláljuk azt a társadalmi állapotot, amely a közösség erejével biztosítja az egyén szabadságát és az emberek egyenlőségét. Rousseau szerint lehetséges ilyen társadalom, azaz pályakezdő elképzelésével szemben a társadalomra már nem úgy tekintett, mint ami eleve rossz. Ám ilyen társadalom csak a társadalmi szerződés eredményeként jöhet létre.

Nem az egyének közötti, vagy az egyének és a szuverén közötti szerződésről van szó, hanem a társulás minden tagja feltétel nélkül lemond minden tulajdonáról és jogáról a közösség javára. Teljes az alárendelődés a közösség egészének (*egyenlőség*). Az egyének semmi jogot nem tarthatnak meg, mert az önbíráskodáshoz vezetne, és ezzel a természeti állapot folytatódna, a társulás pedig feleslegessé, működésképtelenné válna. Mindenki a közakarat irányítása alatt egyesül, és ez az akarat a törvényekben fejeződik ki.

Ez a szerződés hozza létre a szuverént, ami nem külső közhatalom, hanem benső. Ez a „népfelség” nem egyének és nem testületek uralma, hanem a *közösség* uralma. Nem szükséges, hogy a népfelség garanciákat adjon tagjainak, hiszen érdeke nem lehet ellentétes az őt alkotó egyének érdekeivel. A népfelség tévedhetetlen. A társadalmi szerződésből fakadó szabadság nem természeti szabadság, hanem polgári szabadság, amelyet a közakarat határoz meg. A társadalmi szerződésből következik, hogy aki vonakodik alávetni magát a közakaratnak, az erőszakkal kényszeríthető. A jakobinusok ebben követték és megvalósították Rousseau elveit.

⁵ Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei (ford.: Kis János). PannonKlett, Budapest, 1997.

Mi tehát ez a közakarat? Nem a többség akarata, nem is egyszerűen mindenki akarata, hanem az állam minden tagjának *állandó* akarata, hogy polgár, szabad ember legyen. Kissé homályos, inkább metafizikai fogalom, mint politikaelméleti. Honnét tudjuk, tudhatjuk, hogy mi is tartalmilag a közakarat? Rousseau válasza: ha a polgárok „kéz kezét mos” alapon nem paktálnának, akkor egyéni érdekeik – mivel eltérőek – kölcsönösen kioltanák egymást, és ami marad: az a közakarat.

A 19. századtól háttérbe szorult a társadalmi szerződés gondolatvilága. Másfél évszázad is eltelt, míg újra megjelent, konkrétan John Rawls: *A Theory of Justice* (1971) című könyvében.⁶ Rawls a szerződéselméleti konstrukcióban nem természeti állapotról ír, hanem helyette hipotetikus eredeti helyzetet képzel el. Úgy véli, hogy ebben a helyzetben ugyan nem feltétlenül jók az emberek, de racionálisak.

Rawls arra törekedett, hogy elveket adjon a politikai alkotmányok, valamint a gazdasági és társadalmi megállapodások igazságosságának meghatározásához és értékeléséhez. Az embereknek vannak természetes jogaik és kötelezettségeik, de ezek nem nyújtanak elégséges alapot ahhoz, hogy meghatározzuk, hogy a társadalomban miként néznek ki a jogok és kötelezettségek. Az emberi kapcsolatok ugyanis mélyen társadalmi jellegűek. Rawls került a természeti állapot fogalmát, és helyette az eredeti helyzetről beszélt. Azért is erről beszélt, mert ezt az eredeti helyzetet erkölcsi jelentőségű hipotézisnek gondolta. Az emberek erkölcsi személyek, ami ugyanakkor nem egyenlő azzal, hogy jók. Az erkölcsi személyek kifejezéssel Rawls arra utalt, hogy az emberek olyan személyek, akik képesek a racionalitásra, mivel képesek kialakítani, felülvizsgálni és megvalósítani a jó felfogását. Az erkölcsi személyeknek képessége van az igazságosság érzete iránt, azaz igazságos feltételekkel együttműködni másokkal, megérteni, alkalmazni és az igazságosság elveit és követelményeiket követni. Ennek alapján valósítható meg a méltányosságként felfogott igazságosság.

Ennek a hipotetikus eredeti helyzetnek jó pár feltétele van. Az objektív körülmények közül hangsúlyozni kell, hogy bizonyos földrajzi területen sok ember éljen együtt; hogy ezen emberek adottságai nagyjából hasonlóak legyenek (és így egyedül senki se legyen képes másokon uralkodni); illetve hogy a felek a „mérsékelt szűkösség” feltételei között élnek. A mérsékelt szűkösség azért fontos feltétel, mert egyfelől a források annyira nem bőségesek, hogy az együttműködés szükségtelen lenne, ám annyira nem szűkösek, hogy az együttműködés haszontalan és hiábavaló volna. A rendelkezésre álló forrásoknak az együttműködés révén történő kiaknázásával az igények nagyobb része kielégíthető. A szubjektív körülmények között pedig megemlítendő: az emberek hasonló szükségletekkel és érdekekkel rendelkeznek; saját életcéljaik vannak (ami által a természeti vagy társadalmi forrásokra ellentétes igényeik lesznek); tudásuk, gondolkodásuk fogyatékos. E feltételek közül különösen fontos a kölcsönös elfogulatlanság, illetve a mérsékelt szűkösség feltétele, vagyis az emberi együttműködésre (és ezáltal az ezt szabályozó igazságossági elvekre) akkor van szükség, ha az emberek ellentétes igényeket támasztanak a társadalmi előnyök elosztására. A társadalmi szerződés és benne az eredeti helyzet felvetése Rawls számára gondolatkísérlet. Gondolatkísérlet arra nézve, hogy miként lehet feltárni az igazságosság legézszerűbb elveit.

Az eredeti helyzet alapvető jellemzője a tudatlanság fátyla. A tudatlanság fátylának feltevése arra szolgál Rawls-nál, hogy kizárjuk az igazságosság elveinek a meghatározása során mindazokat a tényezőket, amelyek az elvek elfogult megállapítására hajlamosítják az embereket. A tudatlanság fátyla tehát azt a feltevést jelenti, hogy az eredeti helyzetben senki sincs tisztában sajátos körülményeivel, így senki sem tud olyan elveket választani, amelyek kifejezetten előnyösek számára. Így például az emberek nem tudják, hogy milyen a társadalomban elfoglalt helyzetük (rangjuk, pozíciójuk, osztályhelyzetük), milyen képességeik vannak, milyenek a lelki tulajdonságaik, amelyek az ézszerű életcéljaik, milyen típusú

⁶ Rawls, John: *Az igazságosság elmélete* (ford.: Krokovay Zsolt). Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

társadalomban élnek, sőt még azt sem, hogy melyik nemzedékhez tartoznak. Ha ugyanis ismernék ezeket, akkor az szubjektivitásra, részrehajlásra ösztönöznék őket, márpedig a cél az, hogy az igazságosság elveit objektíven, a véletlen körülményektől függetlenül állapítsuk meg, vagyis hogy olyan elveket válasszunk, amelyeket a felek bármilyen körülmények esetén hajlandóak lesznek elfogadni.

Mivel a tudatlanság fátyla által jellemzett kiinduló állapotban mindenki azonos helyzetben van, és mivel feltesszük, hogy mindenki egyformán észszerűen gondolkodik, ezért bárkinek a nézőpontjából is szemléljük a dolgokat, ugyanahhoz a megoldáshoz (az igazságosságnak ugyanahhoz a felfogásához) jutunk.

Az, hogy mindenki észszerűen gondolkodik, azt jelenti, hogy olyan elveket kívánnak a társadalmi berendezkedésre tekintettel elfogadni, amelyek a lehető legjobban szolgálják jövőbeni céljaik megvalósítását, bármilyen társadalmi pozícióban is legyenek. A felek az eredeti helyzetben is tisztában vannak azzal az általános ténnyel, hogy valamilyen észszerű életcéllal rendelkeznek, azt azonban a tudatlanság fátyla eltakarja előlük, hogy az ő esetükben valójában mi is ez az észszerű cél. A felek számára tehát észszerű lesz azt kívánni, hogy az alapvető javakból minél többet kapjanak (ezzel az önzést is figyelembe vette Rawls), még akkor is, ha ezáltal mások ezekből a javakból az övéknél is nagyobb mértékben részesülnek. Senki sem kíván az elérhetőnél kisebb részesedést csak azért, hogy másoknak még kevesebb legyen. Mindezek mellett fontos feltevés, hogy amikor az emberek az igazságossági felfogás valamely elve mellett elkötelezik magukat, akkor ennek a döntésnek a továbbiakban szigorúan engedelmessé válnak. A döntést Rawls szerint az ún. maximin szabály /maximin rule/ határozza meg. Azaz, amennyiben a jövőbeni körülményeket valaki nem tudja befolyásolni, azt az alternatívát kell választania, amelynek esetében a körülmények legrosszabb alakulását feltételezve a legnagyobb a várható előnyök mértéke. Célunk a legrosszabb eredmény elkerülése.

Hogy mennyire különbözött Rawls eredeti helyzet hipotézise a klasszikus szerződéselméleti hagyományban a természeti állapotról megfogalmazott elképzelésektől, azt pontosan láthatjuk, ha összevetjük Locke ez irányú gondolataival. Locke társadalmi szerződésének egyik jellemzője, hogy a természet állapotában szabad és egyenlő személyek körében jön létre, akik mindent tudnak magukról. Ismerik természetes tehetségüket, készségeiket, tudásukat, tulajdonukat, vallási és erkölcsi meggyőződésüket. Mindezek ismeretében kötik meg a társadalmi szerződést. Locke feltételezi, hogy a szabad és egyenlő természetű emberek nagy többsége elfogadná a természetes jogaik (önbíráskodás) elidegenítését a politikai társadalom előnyeinek megszerzése érdekében. Rawls ezzel szemben a tudatlanság fátylában látja a pártatlanság megvalósulását, az igazságos elvek választásának lehetőségét. Locke az emberi természet meghatározott hipotéziséből indult ki, míg Rawls a „mesterséges személy” elgondolásából. A két gondolkodó két különböző kérdésre kereste a választ. Locke arra, hogy mit jelent társadalomban élni, Rawls pedig arra, hogy mit jelent igazságos társadalomban élni.

Rawls kritikussai megemlítik, hogy ha olyan információszegény az eredeti helyzet, akkor miért éppen azt feltételezzük, hogy képesek az emberek ebben a helyzetben racionális döntést hozni.⁷ Hogyan képes valaki racionális döntést hozni, ha nem ismeri céljait, értékeit, elkötelezettségeit? Erre adhatjuk azt a választ, hogy bármi is legyen a célunk, tudjuk, hogy a személyes biztonság és a társadalmi káosz hiánya a legtöbb ember életének feltétele (ahogy Hobbes állítja). Rawls hangsúlyozza, hogy az eredeti helyzet fikciója ne ragadjon el túlzottan minket, nem valódi emberek közötti történelmi eseményről van szó, hanem csak gondolatkísérletről, amelynek célja az igazságosság meggyőződésének megszervezése és következményeinek tisztázása. A benne szereplő felek nem valóságok, hanem „mesterséges

⁷ Pl. Sandel, Michael: *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge University Press, Cambridge, 1982

személyek”, akiknek szerepük van ebben a gondolat kísérletben. A szabad és egyenlő racionális erkölcsi személyek ideálját képviselik.

Rawls számára a tudatlanság fátylának elsődleges oka az, hogy lehetővé teszi a meglévő társadalmi és politikai intézmények igazságosságának, valamint a létező vágyak, preferenciák és a jó felfogásának elfogulatlan értékelését. Ha Rawls eredeti álláspontjának résztvevői ismerik a népek meggyőződését és vágyait, valamint ismerik társadalmuk törvényeit, intézményeit és körülményeit, akkor ez a tudás befolyásolja az igazságosság elveivel kapcsolatos döntéseiket. Az elvek, amelyekben megállapodtak, akkor nem válnának kellőképpen el azoktól a vágyaktól, körülményektől és intézményektől, amelyeket ezen elvek alapján kritikusan értékelni kell.

II. A fiziokraták példája

Hogy a gazdasági tevékenység a természet használatával, átalakításával jár – ez közhelyszerű igazság. Ám, hogy miként történjen mindez? Vannak-e korlátjai a természet kihasználásának? Ezek a kérdések gyakorta nem merültek fel. A *munkaerőt* és a *tőkét* általában a termelés elsődleges tényezőinek tekintik, amelynek költségei kiemelkedően fontosak. Ezzel szemben a *természetet* (beleértve az összes *természeti erőforrást*) mint az alapvető harmadik tényezőt, figyelmen kívül hagyják. Feltételezik, hogy mindig elérhető, önregeneráló és ebből következően hosszú távú költségek nélkül kizsákmányolják. Más szavakkal, többé-kevésbé állandónak tekintik. Ezzel vitázik Immler könyve⁸, hangsúlyozva a természeti környezet szerepét és funkcióját. Kritikailag tárgyalja a gazdaságelmélet klasszikusait, akik figyelmen kívül hagyták a természet jelentőségét a gazdaság működésében. E tekintetben a fiziokraták jelentettek kivételt, ám hosszabb távon sem a gazdaságelméletre sem a gazdaságpolitikára nem gyakoroltak hatást.

Azért fontos a klasszikus gazdaságelméleti hagyomány ismerete, mert ez segíthet minket ahhoz, hogy megértsük miért nehéz szembenézni korunk ökológiai problémáinak gazdasági aspektusaival. Ugyanis évszázadok óta erősen belénk rögződött az a gazdaságelméleti gondolkodásmód, amely a természet kisajátítására épült. A gazdaság működése által okozott pusztításra mint a természetes forrásokkal kapcsolatos nem kívánt mellékhatásokra tekintünk, holott ezek az ipari termelés elkerülhetetlen és szisztematikusan bekövetkező hatásai, ha úgy tetszik: eredményei. Ebből persze nem kell szükségképpen arra következtetni, hogy az ipari termelés rossz, mégpedig annyira, hogy be kellene fejezni. Ajánlatosabb inkább az olyan látásmód kialakítása, amely szerint az ember (társadalom)-természet viszonyban folytonosan szem előtt kell tartani a harmónia követelményét. Erre találhatunk példát, a fiziokrata eszmerendszerben, amely a gazdaságelméleti-gazdaságpolitikai gondolkodás kora újkori francia történelemben fogalmazódott meg.

Az irányzat elnevezése a természet szabályának követésére utal. A fiziokraták, a merkantilisták feltevését, miszerint az érték a kereskedelemből származik, tagadták és a földet jelölték meg mint az értékkepződés alapját. A fiziokraták központi tézise: a föld a gazdagság egyetlen forrása, és ez az érték csak belőle jön létre. Röviden: a természetből fakadó szabályszerűséget kell követni, és abból gazdagság fakad. A fiziokraták a mezőgazdaság hanyatlásának tapasztalatából indultak ki, és meggyőződésük szerint ezt Colbert merkantilista gazdaságpolitikája okozta XIV. Lajos uralkodásának kései idején.⁹

Richard Cantillon francia bankár 1756-ban fogalmazta meg először a fiziokrata gondolatokat az *Essai sur la nature du commerce en général* c. művében. Később ezeket az

⁸ Immler, Hans: *Natur in der ökonomischen Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1985.

⁹ A fiziokratákról részletesen: P. Priddat, Birger: *Le concert universel. Die Physiokratie. Eine Transformationsphilosophie des 18. Jahrhunderts*. Marburg, Metropolis, 2001.

ötleteket szisztematikusan kidolgozta François Quesnay (*Tableau économique*, 1758). Mivel a természet önmagában képes értéket teremteni, így a természethez erősen kötődő területek (mezőgazdaság, halászat, vadászat, erdészet) értékötletet tudnak előállítani. A megművelt területeket „a természet ajándékának” nevezték. Úgy vélték, ha valaki az érték eredetét a termelési szférában keresi, akkor nyilvánvaló, hogy az ember-természet cserében látja meg először. Ez az elmélet dolgozta ki az először szisztematikus módon a gazdasági struktúrák és folyamatok magyarázatát.

Az emberi együttélést az *ordre naturel* (természeti törvény) és az *ordre positif* (az ember által létrehozott törvény) kombinációjával magyarázták. A természetes rend, ami az emberek számára a lehető legnagyobb jólétet eredményezné, a társadalmi szerződés és az emberek spontán viselkedése következtében nem mindig képes megvalósulni. Ezt a problémát csak a felvilágosult uralkodó tudja orvosolni, aki nemcsak rendet alkot, hanem garantálja is a rend érvényesülését. A kormány feladata a tényleges politikai rend (*ordre positif*) *hozzáigazítása* a természetes rendhez, és minden törvény megszüntetése, amelyek ellentmondanak a természetes rendnek.

Quesnay tanítványa Jacques Turgot (1727–1781) volt, aki 1774 és 1781 között a pénzügyek általános irányítójaként, majd XVI. Lajos alatt pénzügyminiszterként tevékenykedett. Funkcióiban megvalósíthatta a fiziokraták néhány elképzelését Franciaország gazdaságpolitikájában. Más elképzelései, például az adóreform vagy a céhek felszámolása az érdekcsoportok ellenállása miatt kudarcot vallottak, és ez végül Turgot eltávolításához vezetett. Quesnay halála után a fiziokrácia gondolatvilága elvesztette befolyását. Napjainkban a „fiziokrata” kifejezést inkább negatív, elutasító értékelés összefüggésében használják. Ennyiben a modern kori gazdaságpolitikai gondolkodásban csak epizódszerepet játszott a fiziokrácia, és ezáltal az a látásmód, amely a gazdaság teljesítményét, érték előállító képességét a természethez kötötte.

Jóllehet, az elmúlt három évtizedben felerősödött a zöld gondolkodásmód és ennek nyomán a zöldpártok politikai szerepe. A gazdaságpolitikában való megjelenése azonban kevésbé azt mutatja, hogy tudatában vagyunk a természeti erőforrások végeességének. Sőt! A természet megóvása is csorbul. Vannak természetesen olyan mikrovilágok, ahol ez működik, pl. a városi kertészet, ám ez csak lokális és a mezőgazdaságra vonatkozik, más területekre nem. Inkább azt mondhatjuk, hogy az aktuális természeti problémáknak a jövőbe való eltolását láthatjuk. Ennek legjobb példája a szélerőművek. Első pillantásra úgy tűnik, hogy ezek semmit nem vesznek el a természettől, csak az amúgy is zajló természeti folyamatokat (szél) csapolják meg az energiaszükséglet fedezésére. Azonban az ritkán merül fel, hogy ezeknek a szélerőműveknek az előállítása egyáltalán nem „zöld” módon történik. Sőt 20-25 év után használaton kívülre kell helyezni ezeket a szélerőműveket, ami több ezer tonna beton eltüntetését kívánja, a lapátkeretek speciális anyagának feldolgozásával járó természetkárosításról nem is beszélve. Mindezen kétségeket fokozza, hogy a működő szélerőművek milyen pusztítást okoznak a madárvilágban. Nem elég a természetre hivatkozni és közben nem foglalkozni a zöld látásmóddal a természetben okozott károkkal.

Irodalomjegyzék

Hobbes, Thomas: *Leviatán* (ford.: Vámos Pál). Polis Könyvkiadó, Budapest, 2001.

Immler, Hans: *Natur in der ökonomischen Theorie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1985.
<https://doi.org/10.1007/978-3-663-14356-7>

Locke, John: *Two Treatises of Government*. 1689/1690.

Locke, John: Értékezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról (ford.: Endreffy Zoltán). Gondolat, Budapest, 1986.

Locke, John: Második értekezés a polgári kormányzatról (ford.: Endreffy Zoltán), Polis, Kolozsvár, 1999.

P. Priddat, Birger: Le concert universel. Die Physiokratie. Eine Transformationsphilosophie des 18. Jahrhunderts. Marburg, Metropolis, 2001.

Rawls, John: Az igazságosság elmélete (ford.: Krokovay Zsolt). Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről, avagy A politikai jog elvei (ford.: Kis János). PannonKlett, Budapest, 1997.

Sandel, Michael: Liberalism and the Limits of Justice. Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Kiss Valéria¹**Vagy jót, vagy semmit. Narratívák nők politikához való viszonyáról²***Absztrakt*

A tanulmány a jog és politika viszonyát, valamint a legalitás és legitimitás közötti kapcsolódási pontokat vizsgálja két női élettörténet tükrében, Zsidai Ágnes munkásságának egyik kulcsfelvetéséhez kapcsolódva. Zsidai Ágnes elemzése szerint a jog társadalmi szerepe a magyar közelmúltban jelentős átalakuláson ment keresztül: míg a totalitárius rendszer időszakában a politikai hatalom teljes mértékben alárendelte a jogot saját céljainak, az 1956 utáni politikai pragmatizmus lehetőséget teremtett a jog relatív autonómiájának kialakulására. Ez a változás a jogot nem csupán a rendszer legitimitációját szolgáló eszközzé tette, hanem egyúttal hozzájárult a hatalom korlátozásához, és szerepet játszott a békés átmenet lehetővé tételében is. A tanulmány célja, hogy ezt a gondolatmenetet a jelenkori viszonyokra alkalmazza, különös tekintettel arra, hogyan jelenik meg a jog és a politika közötti dinamika napjainkban. Ezt a vizsgálatot egy harmadik szemponttal is kibővítem: annak felismerésével, hogy a legitimitációt biztosító társadalom nem egységes tömbként működik, hanem sokszínű egyének és csoportok alkotják. A különböző társadalmi pozíciók, legyen szó többségi vagy kisebbségi hovatartozásról, különféle elvárásokat és értelmezéseket fogalmaznak meg a képvisellel kapcsolatban – legyen az tematikus, szimbolikus vagy tényleges jelenlét a politikai térben. A kutatás két női narratív élettörténet-interjú elemzésére épül, és azt vizsgálja, hogy a mai magyar társadalomban milyen elképzelések, értelmezések élnek a női témák politikai megjelenítéséről, illetve a nők közéleti részvételéről.

Kulcsszavak: legalitás és legitimitás, narratív életútinterjú, női témák a politikában, nők politikai részvétele, demokrácia

Abstract

The present study examines the relationship between law and politics, as well as the connections between legality and legitimacy, in light of two women's life stories, linking them to one of the key themes in Ágnes Zsidai's work. According to Zsidai's analysis, the social role of law has undergone a significant transformation in Hungary's recent past. The political power of the totalitarian regime was completely subordinated to its own ends, and the political pragmatism that followed 1956 created opportunities for the development of relative autonomy of law. This change not only transformed law into a tool for legitimising the system, but also contributed to the limitation of power and played a role in enabling a peaceful transition. The objective of this study is to apply this line of thought to contemporary conditions, with particular regard to how the dynamics between law and politics manifest themselves in the present day. This examination is expanded upon by a third perspective, which acknowledges that the society that provides legitimacy is not a unified bloc, but rather consists of diverse individuals and groups. It is evident that divergent social positions, whether representing the majority or minority, articulate disparate expectations and interpretations of representation. These expectations and interpretations manifest in various forms, including thematic, symbolic, and actual presence in

¹ egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék

² A tanulmány az NKFIH K 143092 *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben* című kutatási projekthez kapcsolódik. DOI: 10.59558/jesz.2025.3.111

the political arena. The research is grounded in the analysis of two women's narrative life history interviews, and it examines the ideas and interpretations that exist in contemporary Hungarian society regarding the political representation of women's issues and women's participation in public life.

Keywords: law–politics relationship, legitimacy and legality, narrative life history interviews, women's political representation, contemporary Hungarian society

I. Bevezetés, problémafelvetés

Ebben a tanulmányban, Zsidai Ágnes munkásságának egyik fontos gondolatához kapcsolódóan a jog és politika szerepét, a legalitás és legitimitás közötti viszonyt vizsgálom két nő életútjának tükrében.

Zsidai Ágnes elsősorban a magyar közelmúlt történetének kontextusában foglalkozik a jog mint társadalmi alrendszer funkciójának változásával, felhívva a figyelmet arra, hogy „[m]íg a totalitarizmus idején a politika a jogot teljes mértékben instrumentalizálta, 1956 után a politikai pragmatizálása lehetővé tette a jogi alrendszer viszonylagos önállóságának megteremtését. Ezáltal paradox módon a jog egyrészt legitimációs tényezővé vált, másrészt maga is gyengítette a monopolisztikus hatalomgyakorlást, és hozzájárult a békés, kompromisszumos rendszerváltáshoz.”³ Vagyis, a tézise szerint a jog nemcsak legitimáló funkciót töltött be a szocialista diktatúrában, hanem fékezte, tompította, keretek közé is szorította valamelyest a diktatórikus önkény érvényesülését.

A tanulmányban arra törekszem, hogy ezt a gondolatot tovább vigyem a jelen kontextusára. Emellett a jog és politika közötti viszony elemzését egy harmadik dimenzióval kívánom kiegészíteni, azzal az egyszerű, de mégis sokszor reflektálatlanul maradó belátással, hogy a legitimációs elismerést, felhatalmazást adó társadalom nem homogén: különböző, többségi és kisebbségi csoportokhoz tartozó egyénekből áll, akik képviselők, akár a számukra fontos témákra, akár a szó szerinti jelenlétre gondolunk, szintén legitimációs tényező lehet. Ezt akár normatív módon is megfogalmazhatjuk, miszerint a kisebbségi csoportok, és az ezekhez tartozó személyek és sajátos problémáik megfelelő képviselők egy demokratikus társadalomban fontos legitimációs tényező kellene, hogy legyenek.⁴

A tanulmányban két női élettörténet-interjú elemzésén keresztül vizsgálom, hogy milyen narratívák élnek a mai magyar társadalom tagjaiban a női témák képviselőkkel, illetve a nők politikai, közéleti részvételének igényével, értelmezésével kapcsolatban.

II. Elméleti kontextus

Az alábbiakban, a tanulmány kérdésfelvetésének megfelelően, két elméleti csomópontot vázlok fel, amelyek meghatározzák az interjúk olvasását, elemzését. Egyrészt foglalkozom a legitimáció problémájával, különösen annak feminista olvasatával, másrészt pedig a jog legitimációs szerepével. Ezzel együtt, tekintettel e témák kiterjedt irodalmára, a tanulmány terjedelmi korlátaira és arra, hogy a szöveg fókuszában a narratívák elemzése áll, ezeket az elméleti kereteket csak annyiban érintem, amennyiben az szükséges az élettörténetek elemzési szempontjainak meghatározásához.

³ Zsidai Ágnes: A jog mint legitimáció – A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban, 227. o. In *Jogelméleti Szemle*, 2024/4. szám, 227-244. o.

⁴ Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 2007.

II.1. A legitimitás fogalmának feminista olvasatai és a nők politikai reprezentációja

A legitimitás fogalmának és összefüggéseinek,⁵ a legalitás és legitimitás közötti viszonyoknak, valamint a nők politikai reprezentációjának egyaránt kiterjedt irodalma van, amelynek feltérképezése többszörösen meghaladja a jelen tanulmány kereteit, ezért az alábbiakban az elméleti kontextus felvázolása szükségképpen szelektív és vázlatos lesz.

Ami a legitimitás fogalmának feminista olvasatát illeti, Habermas híres meghatározásából is kiindulhatunk, amely szerint „a legitimitás egy adott politikai rend elismerésre méltóságát jelenti.”⁶ Tanulmányának első részében ezt részletesebben ki is fejti, mondván, hogy a legitimitás a politikai rendek egyik jellemzője, vonása, amelyet úgy lehet definiálni, hogy „jó érvek szólnak mellett, hogy [a politikai rendet] helyesnek és igazságosnak ismerjék el”.⁷ Ez a megfogalmazás alapvető kiindulópontnak számít a téma irodalmában, és valóban, világos, több fontos elem kiderül belőle. Homályban marad viszont az a szintén fontos kérdés, hogy *kik* az elismerés alanyai, kik ismerik el az adott politikai rend igazságos, helyes voltát. Ahogyan a politikai filozófia más fontos elméleteivel és szövegeivel kapcsolatban,⁸ itt is megfigyelhető, hogy bár ezek a meghatározó szerzők vélhetően tisztában voltak azzal, hogy a társadalom nem homogén, az elméletük kidolgozása során mégsem reflektálnak mélyebben a kisebbségi csoportok társadalmi helyzetéből fakadó szempontokra. Ennek egyik dimenziója a nők politikai részvételének kérdése.

Ebben a dimenzióban elméleti szinten elsősorban Nancy Fraser munkásságára támaszkodom az alábbi elemzésben. Fraser több jelentős tanulmányában⁹ érintette a kisebbségi csoportokhoz tartozó személyek, köztük a nők politikai reprezentációjának kérdését. Többek között felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai reprezentáció a kulturális elismerés más dimenzióival együtt értelmezhető, illetve, hogy maga a kulturális igazságosság, vagyis az identitások egyenlő tisztelettel való kezelése, elismerése sem választható el a gazdasági igazságosság problémáitól, amelyekkel például a nők is szembesülnek.¹⁰ Ennek a kérdésnek az egyik oldala az, hogy a demokratikus vitákban való részvétel, bekapcsolódás lehetősége nem egyenlő a társadalom tagjai számára. A sérülékeny helyzetű csoportok tagjait érintő hátrányok ebben a tekintetben is strukturális akadályokat képeznek, amelyekre szükséges reflektálni, ha szeretnénk elősegíteni, hogy ezek a személyek is bekapcsolódjanak a politikai diskurzusokba. Fraser épp Habermas társadalmi nyilvánosság koncepciója kapcsán fogalmazta meg azt, hogy a mindenki számára hozzáférhető polgári nyilvánosság koncepciója elfedi a gazdasági helyzetből és kulturális tényezőkből fakadó kirekesztődés folyamatait, és vakká teszi a politikai filozófiát ezeknek a szempontoknak a megfelelő becsatornázására, amivel az elmélet végső soron maga is hozzájárul ezeknek az elnyomó dinamikáknak a tovább éléséhez.¹¹

⁵ Boda Zsolt: Legitimációs problémák Magyarországon. A hiteles politika és a kormányzati teljesítmény összefüggéseiről. In Boda Zsolt – Körösi András (szerk.): Van irány? Trendek a magyar politikában. Új Mandátum, Budapest, 2012, 265. o.

⁶ Habermas, Jürgen: Legitimációs problémák a modern államban. In Jürgen Habermas: Válogatott tanulmányok. Atlantisz, Budapest, 1994, 183. o.

⁷ Habermas: i.m. 183. o.

⁸ A „mainstream” politikai filozófia jelentős teljesítményeinek, fogalmainak gyakran létezik egy kidolgozott feminista kritikája, ennek egyik jellegzetes példája Carole Pateman kritikája a társadalmi szerződés elméleteiről: Pateman, Carole: *The Sexual Contract*. Stanford University Press, Stanford, 1988.

⁹ Ld. pl. Fraser, Nancy: Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. In Calhoun, Craig J. (szerk.): *Habermas and the Public Sphere*. MIT Press, Cambridge, 1992, 109-143. o.; Fraser, Nancy: Az újraelosztástól az elismerésig. Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. 337-387. o. In Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

¹⁰ Fraser 2008: i.m.

¹¹ Fraser 1992: i.m.

Emellett a női témák képviselésének és a nők politikai részvételének jelentős szociológiai¹² és társadalomtörténeti irodalma¹³ is van, amelyek rámutatnak arra, hogy akár a férfiakkal való egyenlő részvétel, akár a női témák képviselése jelentősen javítható lenne ma Magyarországon. Az interjúk elemzése során egyrészt azt vizsgálom, mennyiben jelenik meg explicit módon a narratívákban, mennyire tudatosan az interjúalanyokban a politikai, közéleti események, problémák nemi dimenziója. E narratív elemek számbavétele és értelmezése mellett kísérletet teszek arra is, hogy értelmezsem az interjúalanyok nemének hatását a közéleti szerepvállalásukra, értelmezéseikre,

II.2. A jog legitimációs szerepe és a jogállamiság

Ami a jog és politika viszonyának a legalitás-legitimitás fogalompárral megragadható aspektusát illeti, a legalitás, a politikai hatalom megszerzésének és gyakorlásának jogszerűsége alapvető, bár önmagában nem elégséges tényezőként jelenik meg a politikai legitimációval foglalkozó művekben.¹⁴ Emellett ez a szál a joguralom, jogállamiság szintén hatalmas témájához, a jogállam különböző felfogásaihoz vezet el. Zsidai felvetése nyomán kiemelendő az a belátás, hogy a jogállamiság szűk értelemben vett, formális követelményei önmagukban is fékezik az önkényt és ezáltal valamelyest elősegítik az emberi méltóság védelmét az állami beavatkozással, hatalomgyakorlással szemben.¹⁵ De emellett létezik a jogállamiságnak egy tágabb felfogása is, amely nemcsak formális korlátokat állít az állami beavatkozás elé, hanem tartalmi elvárásokat is támaszt, például az emberi jogok tiszteletben tartását, biztosítását, így az emberi méltóság egyenlő tiszteletét, az egyenlőség eszméjét, és az ebből következő, az egyenlő bánásmód biztosítására és az esélyegyenlőség megvalósítására irányuló politikai törekvést és teljesítményeket is magában foglalja.¹⁶

A jogállam szűk és tág felfogásával kapcsolatban természetesnek tűnik az kiinduló feltevés, hogy a sérülékeny helyzetű csoportokhoz tartozó személyek számára a tágabb értelemben vett jogállami teljesítmények kiemelt legitimációs funkcióval bírnak. A fentiek alapján az élettörténeti narratívák elemzése során azt is vizsgálom, hogy a jogról és politikáról, közéletéről, demokráciáról megjelenő narratívák hogyan jelennek meg, kapcsolódnak össze és értelmeződnek az interjúalanyok történeteiben.

III. Módszertan

A narratív interjú módszer az egyik legkevésbé beavatkozó kvalitatív módszertan, amely kizárólag az interjúalanyra összpontosít, és az interjúer a lehető legkevésbé utasítást adja. Az egyének életútjának és narratívájának elemzésével feltárhatók saját cselekedeteik, döntéseik és motivációik értelmezései, valamint következtetéseket lehet levonni a szociokulturális környezetről, amelybe születtek. A narratív interjú módszer esetében az interjúer határozza meg az interjú fókuszát, amely ezekben az esetekben a fentiek szerint alakult. Az interjúer ezután egy narratív nyitókérdéssel kezdi el az interjút. Ebben az esetben arra kértük az interjúalanyokat, hogy meséljék el az életük történetét, illetve a saját

¹² Gregor Anikó – Kovács Eszter: *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák. A kutatási eredmények összefoglalója.* Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest, 2018.

¹³ Palasik: i.m.

¹⁴ Beetham, David: *The Legitimation of Power.* Palgrave Macmillan, London, 1991.

¹⁵ A jogállamiság szűkebb felfogásához ld. Fuller, Lon L.: *The morality of law.* Yale University Press, New Haven, 1969; Finnis, John: *Natural law and natural rights.* Clarendon Press, Oxford, 1980.

¹⁶ Gajduschek György: *Recenzió: Varga Csaba: Jogállamiság – Viták közegében.* Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022. In *Allam- és Jogtudomány*, 2023/3. szám, 74. o.

élettörténetüket és a családjuk történetét. Az interjúalany nyitókérdésre adott választ főnarratívának nevezzük. A főnarratíva lezárása után az interjúer úgy segíti a történet kibontakoztatását, hogy felkéri az interjúalanyt, hogy fejtse ki részletesebben az általa említett történeteket, tükrözve az általa elmondottakat, például olyan kérdéseket téve fel, mint: „Említette, hogy [X], mesélne még erről?” A visszakérdezésnek ez a módja biztosítja azt, hogy az interjúalany ne zökkenjen ki a saját narratív struktúrájából.

Ez a tanulmány két narratív életútinterjú elemzésén alapul. Az első, Emesével¹⁷ készített interjút a Jogi érvek hétköznapi használata (OTKA K 109439) című kutatásban vettük fel. Ennek a kutatásnak a fókuszában az állt, hogyan jelenik meg a jog a hétköznapiakban, és narratív élettörténet-interjúkat készítettünk. Melittával a Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben (OTKA K 143 092) című, folyamatban lévő kutatásban interjúztunk. Itt az interjúalany saját élettörténetének és családtörténetének a környező magyar valósághoz való viszonya állt az interjú fókuszában, és arra kértük az interjúalanyokat, hogy a saját élettörténetük mellett a családjuk történetét is mesélgék el.

IV. Elemzések

A narratív életútinterjúkat általában önmagukban, vagy esetleg párokban elemzik.¹⁸ Ebben a tanulmányban is két fiatal nő élettörténetét állítom párba. Az elemzés során törekszem annak megmutatására, hogy milyen élettörténeti kontextusban fogalmazzák meg a tanulmány témája (jog, politika és társadalmi nemi viszonyok összefüggése) szempontjából releváns gondolataikat, de a terjedelmi korlátok miatt elsősorban az utóbbira fókuszálok.¹⁹

IV.1. Emese története

IV.1.2. Megélt élet

Emese 1983-ban született. Nagyszülei között orvost, tolmácsot, fodrászt találunk. A szülei mérnök végzettségűek, az egyetemen ismerkedtek meg. Van egy bátyja és egy nővére. A születésekor az édesanyja szüleivel élnek. Három hónapos, mikor meghal anyai nagyapja. Emese családja még abban az évben elköltözik a szülői házból. Ezután Budapest belvárosában, a Keleti pályaudvar mellett laknak. Emese egy éves, amikor az anyukája dolgozni kezd, közigazgatásban. Édesanyja az interjú időpontjában is ugyanazon a munkahelyen dolgozik. Édesapja a rendszerváltás után többször munkahelyet vált. A család vallásos, a gyerekek hittanra járnak, rendszeresen járnak templomba is a gyerekek kamasz koráig. Emese 1986-tól a körzeti óvodába jár. Anyai nagymamája sokat vigyáz rá ekkoriban. Óvoda után a körzeti általános iskolában kezdi meg a tanulmányait. Az alsó tagozat után nyolcosztályos

¹⁷ Az elemzés során az interjúalanyok nevét, és az interjúban szereplő egyéb adatokat anonimizáljuk, de annak érdekében, hogy ne zökkentsük ki az olvasót, nem kihúzzuk, hanem más nevekkal, adatokkal, évszámokkal helyettesítjük ezeket. Az anonimizálás során arra törekszünk, hogy a narratív koherencia, az interjú hitelessége és értelmezhetősége megmaradjon, de az interjúalany egy harmadik személy számára ne legyen azonosítható.

¹⁸ Fernezelyi Bori – Vajda Júlia – Vályi Réka (2006): Felmentés vagy figyelmeztetés?: Két SM-es eset. Életrajzi narratívák elemzése. In JEL-KÉP Kommunikáció közvélemény média, 2006/1. szám, 55-73. o.

¹⁹ Az interjú lejegyzésénél a következő gépelési jeleket használom: * rövid szünet; (10) szünet hossza másodpercben, illetve 9 másodpercnél rövidebb szünet esetén fél másodpercenként 1 db -; igen: elhúzva ejtett szó; ((nevetve)) a szalagról hallható metakommunikatív jelzés; / kommentált szövegrész kezdete (amire pl. a ((nevetve)) vonatkozik); **nem** hangsúlyosan, hangosan mondott szöveg kiemelése; sok- félbeszakadó szöveg; >nem< halkan ejtett szó; (...) leírásból valami kimarad, mert nem érthető, kb. a szöveghosszal arányos terjedelemben; (nem) bizonytalanul érthető szöveg jelölése; igen=igen a szokásosnál gyorsabb összekapcsolás.

gimnáziumba megy, az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskolába. 1996-ban cserediákként Franciaországban tölt egy hónapot egy osztálytársával együtt. 2003-ban jogász szakon tanul tovább a Károli Gáspár Református Egyetemen. Negyedévesen egy ügyvédi irodában gyakornokoskodik. Itt ismeri meg a leendő férjét, Istvánt. Az egyetemi éve alatt meghal az anyai nagymamája, a család visszaköltözik az óbudai szülői házba. 2009-ben fejezi be a tanulmányait. Az egyetem elvégzése után több munkahelye van. A férjével járni kezdenek. 2010-ben teherbe esik. Összeházasodnak Istvánnal. 2011-ben megszületik a kislánya, Márta. 2014-ben megszületik a második gyermekük, a kisfia, Bátor. Ebben az évben bérállkozik, felnőttként is vallásosnak tartja magát, de templomba nem jár rendszeresen.

A biográfiai adatokból fővárosi, értelmiségi család képe rajzolódik ki. A szülők és nagyszülők mintha nem is a szocialista Magyarországon élnének, „polgári” foglalkozásokat űznek. Vajon milyen volt a rendszerhez való viszonyuk? Különösen érdekes az apai nagymama foglalkozása, aki tolmácsként dolgozik, utazik ekkoriban. Miért, hogyan választotta ezt a hivatást, milyen hatással volt a családra, Emesére az, hogy utazott, világot látott? Emese nagyszülei, a fodrász nagymama kivételével, mind diplomát is szereznek. A szülei mérnökök, az egyetemen ismerkednek meg. Emese körzeti óvodába, általános iskolába jár, de felső tagozatban nyolcosztályos „elit” gimnáziumba megy, ahova a testvérei, legalábbis a nővére is jár. A rendszerváltáskor kezdi az általános iskolát, egy átalakuló ország, átalakuló oktatási rendszerében tanul. Úgy tűnik, a gimnáziumi felvétellel ő is értelmiségi pályára áll, magasabb státuszú közegben, az átlagosnál magasabb színvonalú oktatást kap. Ennek és a családi háttérnek egyenes következménye lenne, hogy egyetemre megy, ami így is történik. Az viszont, hogy jogot tanul, nem következik a családi tradíciókból, mérnökök, bölcsész, orvos nagyszülők után választja ezt a szakot. Vajon miért megy jogász szakra? Talán a humán tárgyak iránti érdeklődése lehet az ok. De úgy tűnik, pragmatikus okok is vezetnek, hiszen a jogász szak jobb egzisztenciális kilátásokat nyújt, mint a bölcsész pálya. Pár év munka után férjhez megy, gyermekei születnek. Az életrajzi adatok alapján Márta, az első gyermekük még a házasságkötésük előtt fogant. Vajon hogyan hatott ez a családra, a kapcsolatunkra? Emese családja vallásos, vajon nehezteltek a lányukra, amiért házasságon kívül esett teherbe? 27 éves, amikor férjhez megy, 28, amikor az első gyermeke születik, körülbelül két évig dolgozott. Szerencsésnek vagy elkapkodottnak érzi-e a házasságkötésüket? Emese jelenleg nem dolgozik, otthon van a gyermekeivel. Vajon hogy éli meg ezt az időszakot? Szeretne visszamenni dolgozni? Jól érzi magát ebben a szerepben? A biográfiai adatokból is kiderül, hogy a politikai, közéleti cselekvés nem jelenik meg hangsúlyosan. Mindezek alapján milyen lehet Emese viszonya a közügyekhez?

IV.1.3. Az elbeszélt élet és a közügyekhez való viszony

Emese narratívájában nem jelennek meg explicit módon a közéleti szerepvállalásra, reflexióra vonatkozó történetek, a politikailag passzívnak mondható. Emese nem mesél arról, hogy volt-e szavazni a legutóbbi választásokon, az elbeszélt, az interjúban megalkotott identitásának nem része az, hogy lett volna tüntetésen való részvétel vagy petíciót írt volna alá. Ezzel együtt az interjú biográfiai adatai alapján is valószínűsíthető, hogy szavazni ő is elmegy a választásokon, vagy akár online petíciókhoz is csatlakozik. De önmagában az, hogy ezeket nem tartja említésre méltónak, sajátos vonása a narratívának, különösen azért, mert értelmiségi családban, környezetben él, ahol ezeknek a kérdéseknek a megvitatása, illetve a közügyekkel kapcsolatos általános tájékozottság elvárásaként szokott megjelenni. Ezzel együtt, az interjújának fókuszja a jog szerepe volt a hétköznapokban, a jogász értelmiségiek pedig általános vélekedés szerint kifejezetten közel vannak a közügyek formálásához, közéleti szerepvállaláshoz, „társadalmi mérnökösdéshez”, politikához, hivatásuknál fogva is. Vajon

Emese családja foglalkozik politikával, beszélgetnek ilyen kérdésekről? Vagy a mérnök szülőket ez kevésbé érdekli? És vajon mi a helyzet a szintén jogász férjével, illetve a barátaival? Emese interjújában először elmeséli az életútját óvodás koráig. Úgy jellemzi magát, mint akinek nagyon erős az igazságérzete, és másokért is kiáll. Ezt a családon belüli pozíciójához (legkisebb testvér) köti:

(...) ugye ezek a belharcok ezek nagyon keményen mentek tesók között ahogy ez illeni szokott ---- na most érdekes módon a nővérem ő mindig a nagy volt tehát mármint hogy ők meg a bátyám voltak a nagyok és sajnos én mindig túl kicsi voltam mindenhez * valószínűleg ezért ilyen túlfajult igazságérzettel rendelkeztem egészen kiskoromtól kezdve és az elnyomottakért való harc az ((nevet)) valószínűleg ilyen kisgyerekkori beidegződésként jelenik meg nálam

Hogyan jelenhet meg az elnyomottakért való harc az életében? De a narratíva más irányba kanyarodik, arról mesél, hogy a gyermekkori konfliktusok milyen hasznosak voltak olyan szempontból, hogy felnőttként épp ezek adják azt az alapot, ami miatt közel állnak egymáshoz: „a testvéreimmel most felnőttként zseniális a viszonyunk tehát nekünk nagyon szoros családi életünk van én azt gondolom hogy az ilyesmi nagyon ritka.”

A nagycsaládként való működés nem csak a testvérek családjával való „közös életben”, hanem az idősebb generációval való intenzív kapcsolattartásban is megjelenik. Bár felvethető, hogy ez akár fojtogató is lehet, Emese nem érzi „soknak” ezt a sűrű családi kapcsolathálót, kifejezetten értékesként említi. Az interjúban többször is reflektál arra, hogy milyen szerencsés helyzetben van. Egyrészt a nagyszülők generációjának nehézségeivel kapcsolatban:

„szóval a nagymamám is meg a nagypapám is * mesélt ööö ----- mesélt sok minden ilyen * történetet [56-ról, illetve a világháborúkról] * ami azért volt jó mert ööö * az ember mindig ööö ---- ((nevet)) mindig érzi hogy ő a szerencsés oldalán van a bolygónak vagy nem tudom (...).”

Ezt a szálát össze is köti a család kiegyensúlyozott anyagi helyzetével:

ja azt hiszem illenék mesélni valamit úgy körülbelül az anyagi körülményeinkről * ööö pff ---- vagy hát hogy nem tudom tehát hogy ez a kiegyensúlyozott ööö üm: családi viszonyaink voltak [...] nem * nem szakadt ki a ház oldala a Barbie-babáktól meg semmi ilyesmi * de * de különösebb ----- tehát nélkülözni sose nélkülöztünk szerencsére de mondjuk * nem: tehát hogy a tábla csokit azt öt felé osztottuk tehát * nem nem nem volt ilyesmi (...)

A „szerencsés” szó talán az, amit a leggyakrabban használ saját maga, eddigi életútja jellemzésére. ezt néha mázliként emlegeti, néha viszont, vallásos felhanggal, kegyelemként. Reflektál is a saját szerencséjére:

szerintem ezek ez=ez nagyon fontos ilyen szempontból ez a: ez a családi alap ----- aztán hogy mi az a: ettől függetlenül: tényleg hogy kegyelem vagy szerencse vagy ---- vagy mi ami=ami mégis ezt összetartja * mert ugye akkor meg számtalan olyan eset van hogy ----- nekem is volt olyan barátom * aki azt mondta rám gyakorlatilag az enyimével ----- koppra megegyező családi környezetben nőtt föl tehát * gyakorlatilag ugyanazon elv=elvek szintjén * de a nem megfelelő időpontban találkozott nem megfelelő emberekkel * ami miatt tíz éve egy zsákutcában tölti az idejét ----- ami se neki nem jó * a családjának nem jó * így elpattantak körülötte a szociális szálak és így

----- és így nagyon rossz ----- nézni * igazából és hogy * ez meg tényleg csak a: hogy ez: hogy az embernek a mázlija meddig tart ki ezért mondtam hogy nem lehet az ember elég hálás a sorsáért * mert hogy a mázlid meddig tart ki azt sose lehet tudni (...)

A szerencse témáját is értelmezhetjük egyfajta közéleti, társadalmi reflexióként, hiszen az interjú alapján tisztában van azzal, hogy a sűrű családi kapcsolatok mellett a jó egzisztenciális helyzete is kivételes a mai magyar társadalomban, privilegizált helyzetben van. Az erre való reflexió explicit módon nem jelenik meg, de ennek értelmezése összekapcsolódik Emese vallásosságával, ami szintén visszatérő elem a narratívában. A közösség viszont elsősorban a családot jelenti Emese számára. A „közéleti” témák is elsősorban ennek a sajátos életszakasznak, helyzetnek a szemüvegén keresztül jelennek meg. Emese a saját anyai „teljesítményét” olyan szempontból is értékeli, hogy a gyereknevelésnek milyen társadalmi következményei vannak, lesznek:

se helyszínt nem tudnék se más időpontot ahová inkább születtem volna * mert jó ég * tehát ----- jó ég * igen ----- történelmi távlatokban szerintem * ez: ez egy főnyeremény * de még a helyszín is * tehát hogy most nem szerettem volna Hollandiába születni * egyrészt kell a fenének az a sok eső másrészt meg tényleg a tíz hetes gyerekem mellől mehetnék vissza dolgozni tehát hogy ez a posztszocialista utóérzet ezzel a három év „naplopással” itthon * hát ez zseniális * ugye ez körülbelül nincsen sehol * tehát e- * nálunk szerencsésebb anyagi helyzetben lévő országoknál * véletlenül sem rombolják a gazdaságot ilyen rossz döntésekkel mint hogy az anyákat etessük a társadalombiztosításból * na nem mintha jól lakatnának bármilyen anyukát * tehát azzal senki ne áltassa magát * hogy el lehet tartani egy gyereket * ebből az összegből amit az állam ad * de ettől függetlenül pusztán a lehetőség hogy három évig * az ember ott lehet és nagyon sokat számít **minden** nap * tehát minden nap nagyon sokat számít azt gondolom a gyerek szempontjából is meg * hát összességében: hosszútávon társadalmi szempontból is

Az interjúer kérdésre ezt bővebben is kifejti:

szerintem sokan nem élik meg jól * ööö * az anyaságot * tehát hogy nagyon sok embernek nagyon nehéz ----- szerintem nagyon sokan nem teszik bele a szükséges konfliktusokat a családi életükbe * tehát hogy ööö ----- megtanítani egy gyereknek valamit az idegölő munka * és bizony * olyankor van hogy egy gyerek nem örül hogy ha nem tudom nem boríthatja ki a levest meg érik ilyen szörnyű dolgok az életében * és konkrétan van aki azt gondolja hogy hát ezt nem lehet elvárni egy gyerektől mert hát istenkém * hát szegény gyerek [...]és aztán a vége az lesz hogy na jó a gyerek húzzon el bölcsődébe mert valaki más biztosan fog: vele törődni de én tuti nem ----- tehát hogy nekem is a: ismeretségi körömben sokan akikről nem gondoltam volna mondták azt hogy hát ez ők ezt biztosan nem fogják csinálni mert hogy nem lehet kibírni a kölyköt * és hát: * az ember ----- mit lehet erre mondani * igazából nagyon semmit mert * ha a szülei nem követelik meg a civilizált együttélés minimumát akkor nem * akkor: miért csodálkozik rajta hogy a: családi életük ellehetetlenül * ez mondjuk * nyilván úgymond szerencse is kell hozzá * mert például sok olyan helyzet is van * hogy a=a szülőknél nincs egyetértés * a minimumokban * hogy mi az amit meg kell ugrani mindenkinek ahhoz hogy egy együttműködő és egy **működő** család legyen [...] szerintem a családi élet is egy munka amiért meg kell dolgozni és hogy ha az ember ebbe a kellő: * melót nem feccöli bele és nem fogadja el hogy **minden** csodálatos * és=és elképzelhetetlen öröme mellett * ez bizony kő kemény feladat * ami elől nem

lehet kitérni mert a te életed változik pokollá hogy ha ez elől: a munka elől kitérsz * és ennek a felelőssége nagyon sok embernek nem ízlik szerintem (...)

Ebben a részben a gyereknevelést komoly munkaként értelmezi, amelynek kifejezett társadalmi jelentősége van. Bár korábban láthattuk, hogy valamelyest tudatosan is viszonyul a saját privilegizált anyagi és szociális helyzetéhez, itt ez eltűnik: kifejezetten egyéni felelősségként állítja be azt, hogy a szülők „tegyenek elég energiát”, munkát a gyerekeik nevelésébe. Nem beszél arról, hogy ezt nem teheti meg mindenki, egzisztenciális okokból, és azt sem, hogy ez a felelősség nemi szempontból egyenlőtlenül oszlik el.

Emese interjúja alapján számára a köz és magán kapcsolata merőben más, mint ahogyan a politikai aktivitásról szóló szakirodalom sugallja. Kisgyerekes anyaként, akinek mind egzisztenciális, mind szociális értelemben másokhoz képest gondtalan a helyzete, ahogy annak tudatában is van, arra tud fókuszálni, hogy a gyerekeit nevelje. Ennek lehet olyan olvasata, hogy egy sajátos buborékban él, kiszakadva a munka világából és a kortárs, felnőtt kapcsolatok hálójából, amire ő maga is reflektál az interjúban. De ő ezt nem (csak) privatizmusként, a „világtól” való visszavonulásként értelmezi, hanem társadalmi jelentőségű tettként is. Ez az értelmezés összhangban van a politikai cselekvés feminista olvasatával, amit röviden úgy szoktak összefoglalni, hogy „a személyes a politikai.”²⁰

IV.2. Családtörténet és demokrácia Melitta élettörténeti narratívájának tükrében²¹

Melittát a „Demokrácia és családtörténet” kutatásunkban kerestük meg, ennek keretében adott nekünk interjút. Ez, ahogy fent bemutatam, azt is jelenti, hogy nemcsak a saját élettörténetéről, hanem a családja történetéről is kérdeztük, és az interjú fókuszában a történeteknek a környező magyar valósághoz való viszonya állt.

IV.2.1. A megélt élet

Családi háttéréről azt tudtuk meg, hogy ő maga Kengyelen született 1972-ben, ahonnan az apai ág is származik. Közülük a 20. század húszas éveiben született nagyapa katona volt, míg a nagymama szakácsnő. A másik ágon a nagyszülők feltehetően parasztok voltak, de pontos információink nincsen róluk. A szülők maguk már felsőfokú végzettséget szereztek, számviteli főiskolán tanultak, itt is ismerkedtek meg. Az apa a szocializmus éveiben a faluja termelészövetkezetének lett a könyvelője, később a főkönyvelője, s aktív tagja volt a helyi vadásztársaságnak is. Az anya mindeközben a járasszékhelyen, a törökszentmiklósi tanácsnál, később önkormányzatnál dolgozott az anyakönyvi hivatalban.

Melitta a helyi általános iskola elvégzése után Szolnokra járt gimnáziumba, majd a szegedi egyetemre került magyar-történelem szakra, ami mellett újságíró iskolába is járt. Ez utóbbi révén helyezkedett el rögtön a végzés után – egy ismerős segítségével – a Magyar Honvéd nevű honvédségi újságnál, ahonnan a Zsaru magazinhoz került. Megpróbált felvételizni a rendőrtisztai főiskolára, de munkahelyi ajánlás hiányában nem vették fel. Ekkor otthagyta az újságot is, és „civil” lapokhoz került, 2001 és 2007 között különböző bulvár lapoknál, női magazinoknál dolgozott. Ezután átkerült a Direkt 36-hoz, ahol oknyomozó

²⁰ Randall, Vicky: A társadalmi nem és a hatalom: nők politikai részvétele. In Randall, Vicky – Waylen, Georgina (szerk.): Társadalmi nem, politika és az állam – Feminista társadalomtudományi Tanulmányok. Jó Szöveg Műhely, Budapest, 2003, 253. o.

²¹ Köszönöm Vajda Júliának az ennek az elemzésnek az elkészítéséhez adott segítségét, közös gondolkodást és észrevételeket, amelyeket igyekeztem beépíteni a szövegbe.

újságírást folytatott. Majd a 2010-es évek végén visszaköltözött a szülőfalujába, ahol részt vesz a helyi politikában. Kisfia 2016-ban született. Az interjú 2024-ben készült vele.

Melitta anyai nagyapja Kassán végzett katonai iskolát, de a második világháború után már Magyarországon éltek. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a családja anyai ágon a Felvidékről származik, és a háború utáni áttelepítések során költöztek át Magyarországra. Anyai ágon a nagyapjának jóval magasabb az iskolai végzettsége, és magasabb presztízsű és jobban fizető munkát végez, míg a nagymama képzettséget nem igénylő munkát vállal, amivel „rugalmasan” ki tudja egészíteni a család jövedelmét. Ezek a biográfiai adatok a korszaknak megfelelő családmoddellre utalnak, amelyben erősek lehetnek a hagyományos nemi szerepek, feladatmegosztások.

Melitta anyai nagyapja a 60-as években otthagyja a katonai szolgálatot, de a családtörténet alapján ennek nem volt hátrányos hatása a családra, sőt, a fia, Melitta édesanyjának bátyja szintén katona lesz. A család státusza is stabilnak tűnik, Melitta anyja is továbbtanul, és a rá vonatkozó biográfiai adatokból egy, a szocialista Magyarországra jellemző, konszolidált, stabil, a szülőkhöz képest felfelé mobil női életút bontakozik ki: főiskola, főiskolai szerelem, családalapítás, gyermekvállalás, és a gyerekek nevelésével összeegyeztethető hivatali munka. A férje, Melitta apja egyre befolyásosabb, központibb szerepet tölt be a falu életében: a szocialista rendszer végnapjaiban, friss diplomásként „hazamegy” dolgozni a termelészövetkezethez, ahol hamarosan főkönyvelő lesz. De emellett a falu sportéletében is részt vesz, és a vadásztársaságnak is tagja. Vajon hogyan hatott ez az aktív közösségi élet és a munkahelyi sikerek a családjára, feleségére? Büszke volt a férjére, élvezte, hogy az ő révén a falu elitjéhez tartozik a család? És hogyan fogadta az ezzel járó praktikus teendőket, vagyis, hogy nőként talán rá maradt a gyerekneveléssel járó feladatok zöme? Mennyire volt megelégedve ezzel a hagyományos női szereppel, amit egyrészt otthon is láthatott, másrészt diplomás, később vezető beosztásban dolgozó nőként akár szűkösnek is érezhetett? És hogyan hatott mindez a gyerekekre? Hiányzó apa mellett nőttek fel, vagy az apjuk jelen volt más elfoglaltságai mellett az életükben, esetleg a munkájához, hobbijaihoz tudtak kapcsolódni?

Melitta gyermekkorában a biográfiai adatok alapján békésen telt el. A szülei támogathatták abban, hogy kipróbálja magát különböző, iskolán kívüli tevékenységekben, mint a néptánc vagy a balett, de a legkomolyabban a kézilabdával foglalkozott, talán mert itt talált kapcsolatot az apjával, aki a falu női kézilabdacsapatát edzette. Ezek a gyermekkori tevékenységek azt sugallják, hogy a szülők nem terhelték túl iskolán túli különórákkal, és annak sincs különösebb nyoma, hogy a szülők Melittában látták volna valamely meg nem valósulni alkalmat beteljesítőjét, bár az apától örökölt és vele közös kézilabda esetleg hozhatott ilyen elvárásokat az egyébként kiegyensúlyozottnak tűnő gyermekkorban. Nem említi felvételi előkészítőket és különórákat sem, talán, mert annyira jó tanuló volt, hogy nem volt ezekre szüksége, talán, mert a szülei nem helyeztek rá különösebb nyomást a továbbtanulás tekintetében sem.

Melitta számára viszont úgy tűnik, fontos a továbbtanulás, mert ambíciózusan készül a gimnáziumi évekre, egy olyan szolnoki gimnáziumot „céloz meg”, amely a kiemelkedően jónak számít, országosan is elismert intézmény. Sikeresen felvételizik, és érettségi után továbbtanul a szegedi egyetemen. Az oktatási intézmények kiválasztásával „messzebbre” jut, mint a szülei, egyre jobban távolodik a falutól, ahol felnevelkedett. A középiskola távolsága miatt a gimnáziumi évek alatt valószínűleg nem költözik el otthonról, ami védett, kiegyensúlyozott környezetet jelenthet a számára ezekben az időkben. De az egyetemi évek alatt már szinte biztosan el is költözik otthonról. Vajon hogyan éli meg ezt a változást, a szabadságot, ami az egyetemista létből és az elköltözésből is következik? Úgy tűnik, Melitta jól érzi magát az egyetemen, magára talál: a magyar-történelem szak mellett egy újságíróiskolát is elkezd, ami konkrét érdeklődésre és karrierelképzelésekre utal, mint a meglehetősen hagyományos, eredeti szakpár, amit választott. Az egyetem után valóban az újságírás területén helyezkedik el. Újabb jelentős változás következik, amikor Pestre költözik egy rokonhoz, úgy, hogy még nincs

állása. Az eddigi lépései közül ez tűnik a legkockázatosabbnak, de sikerül állást szereznie. A családja anyai ágon kötődik a fegyveres testületekhez, innen jöhet a segítség, amellyel el tud helyezkedni a Magyar Honvéd c. újságnál. Innen már, ha nem is egyenes úton, de sikerül megkapaszkodnia az újságírói világban. Először úgy tűnik, a családi hagyománynak megfelelően őt is vonzani kezdi a fegyveres testületek világa, de miután a jelentkezését a rendőrtisztai főiskolára a munkahelye nem támogatja, nemcsak az iskoláról mond le, hanem többé-kevésbé erről a területről is, talán sértettség, talán racionális okok motiválják a váltásra, de ettől kezdve civil lapoknál dolgozik, bár a gyakorlatának megfelelően jobbára bűnügyi területen. A váltást már sikeresen hajta végre, ami arra utal, megfelelő kapcsolatai és beágyazottsága van már ebben a szférában. Eleinte bulvárlapoknál dolgozik, de aztán egyre nagyobb presztízsű újságokhoz kerül, előbb a HVG-hez, majd egy oknyomozó portálhoz. Utóbbi szakmai színvonal szempontjából előrelépés, de lehet, hogy anyagilag és a kiégés szempontjából veszélyeztetettebb munkahely a korábbiaknál.

Melitta ekkoriban már a 40 felé közeledik, de komolyabb párkapcsolatnak, gyerekvállalásnak nincs nyoma a biográfiai adatok között. Vajon foglalkoztatja ez egyáltalán? Épp 40 éves, amikor elveszíti az édesapját. Az apja nem volt már nagyon fiatal, ez mégis tragikus lehet Melitta számára, hiszen korán, balesetben hal meg. Egzisztenciális fenyegetést nem jelent rá nézve, hiszen messze került a családtól, és megteremtette a saját életét. És a házasság, gyerekvállalás hiánya miatt is lehet, hogy lazább a kapcsolata a családjával, inkább a munkájára fókuszál. Ezzel együtt az apja elvesztésének feldolgozása, akihez erősen kötődhetett is az eddigiek alapján, nehéz lehetett. Ekkoriban van szakmailag az eddigi legmagasabb ponton egy külső szemlélő szempontjából, ez nem is változik. Viszont 2016-ban teherbe esik. Ekkor már 42 éves. A gyermek apjáról nem tudunk, az interjú időpontjában nem él velük. Miért vállal vajon gyermeket ekkor? Mert fél, hogy ez az utolsó esélye? Vagy egy jól működő kapcsolatban van akkor, ami csak később bomlik fel? Milyen szerepe lehet az apja elvesztésének ebben a család felé fordulásban?

A másik jelentős fordulat az, hogy a 2010-es évek végén pedig hazaköltözik a faluba, hogy az apja által felépített cégben dolgozzon. Mi motiválhatta erre? Anyagi okok, vagy az, hogy ez stabilabb megélhetést, kiszámíthatóbb környezetet jelent neki és a kisfiának, mint a fővárosi, újságírói lét? Az anyukájával költöznek össze, talán ő tud segíteni a kisfia körül, és neki is jó, hogy nincs egyedül az apa halála után? És mi lesz Melitta „két életével”? Össze tudja egyeztetni a két munkát, vagy le kell mondania az újságírásról, ha hosszabb távon a családi cégnél marad? A praktikus nehézségeken túl, amelyek az egyedülálló szülőként való helytállás mellett a két munkakör betöltéséből fakadnak, a személyes identitás szempontjából is feszült helyzetnek tűnik az, hogy a vidéki vállalkozói létet kell váltogatnia a pesti (és néhol ellenzéki) újságírói szereppel.

Amikor hazatér, bekapcsolódik a helyi politikai életbe. Ebben is az apja nyomdokaiba lép. De hogyan működhet ez a gyakorlatban? Elfogadják-e 25 év távollét után helyinek a falubeliek, vagy úgy tekintenek rá, mint egy kívülállóra, aki nem ismeri a helyi viszonyokat, igényeket? Sikeres lesz-e ez a visszatérés, meg tudja-e őrizni az apja hagyatékát minden értelemben? Mi a nemének a szerepe ebben? És mi lesz ennek a személyes ára?

IV.2.2. Az elbeszélt élet

Tekintettel a terjedelmi kérésekre, a megélt élet elemzésében azokra a történetstruktúrákra, témákra fókuszálunk, amelyek leginkább kapcsolódnak a demokráciához való viszonyhoz, és Melitta közügyekhez való kapcsolatához.

Az elbeszélt élettörténetben két olyan szál van, amelyek mind Melitta számára, mind a kutatás témája szempontjából kiemelkedően jelentősnek tűnnek. Egyrészt kapcsolódik az

ország demokratikus működéséhez mint újságíró, főleg az újságírói pályája későbbi szakaszában, amikor politikai, oknyomozó újságoknál dolgozik. Emellett a hazaköltözése után a politikai tevékenység másik oldala jelenik meg, amikor bekapcsolódik a falu közéletébe, próbálja felvenni a fonalat ott, ahol az édesapja elejtette, próbálja tovább vinni a családi hagyománynak ezt a részét: jelölteti magát polgármesternek a településen.

Ami Melitta elbeszélését, élettörténetét illeti, annak is az egyik legfontosabbnak tűnő témája a két világ viszonya, amelyekhez tartozik, tulajdonképpen a közügyekhez való viszonya is csak ezt a kétarcúságot tükrözi. Egyik oldalon áll a vidéki Magyarország, a falu, ahol született és a gyermekkorát töltötte, ahol a szülei és nagyszülei a falu elitjéhez tartoztak, ő pedig próbál kapcsolódni a családi örökséghez, de a joga arra, hogy ezt a hagyományt folytassa, kissé megtépázottnak tűnik a hosszú távolléte miatt. Úgy tűnik, vannak, akik elismerik, de mások kívülállónak tekintik. A másik oldalon pedig ott van a 18 éves kora óta élt önálló, a családtól jobbra független élete, ami Szegedhez, majd Budapesthez kötődik, ahol egy rugalmasságot igénylő, zárt és jobbra kormánykritikus szakmai közegben dolgozik, ahol, úgy tűnik, munka áll a középpontban. Az újságírói életére, legalábbis annak indulására talán inkább az anyai család hagyományai vannak hatással, mert végig jelen van, bár egyre gyengébben, a fegyveres testületekhez való kapcsolódás. Az életút alapján úgy tűnik, Melitta ezt az utat választotta, amíg az apja meg nem hal, és ő, 42 évesen, talán egyedül, gyereket vállal, majd hazaköltözik.

Az interjú kezdetén, a főnarratívában nem túl hosszasan, de nem is kifejezetten röviden beszél, szárazon, tömören felsorolja a fontosabb életeseményeket, nem fejt ki történeteket bővebben, nem reflektál az elmondottakra, nem jelennek meg érzelmek. A főnarratíva tudósításszerű, begyakoroltnak hat, és ez nem oldódik fel egyszer sem. Melitta szinte végig tartja a kronológiai sorrendet, nem kalandozik el. Mindez zárkózottságot, talán kényszeredettséget sugall, azt, hogy Melitta nem engedi el magát az interjú helyzetben, nem kezd mesélni, nem élvezi, hanem inkább talán fenyegetőnek éli meg ezt a helyzetet. Talán az az oka ennek, hogy nem ehhez a szerephez van szokva, hanem a másik oldalhoz, és úgy tűnik, nem is okoz neki örömet, hogy most ő beszélhet magáról. De az is lehet, hogy a zárkózottság az érzékeny élethelyzetéből fakad, amelybe a Kengyelre való visszaköltözésével kerül, ahol igyekszik politikai szerepet vállalni. Talán emiatt nem akarja kiadni magát, nem akar fecsegni, nem mutat különösebb érzelmeket.

A közéleti-politikai újságírásról pozitívan mesél:

újságírásban az hogy * érzi úgy hogy * felvetette kollega sok hanem * emberek nemcsak években elmúlt az ügyeknek az azoknak következménye * -következmények nincs merthogy * alkotni nagyot lehet nem igazából amiben * dolog olyan két-egy volt azért esetemben én az hogy * gondolom úgy én * ember az feltár amiket ** következmény lett

De az interjú időpontjában ez már jobbra a múlt, mert, bár többször említi, hogy nem zárta le az újságírást, akkor a politikai tevékenysége töltötte ki az idejét, és amikor választania kellett, ez utóbbit választotta:

ennek hogy és * kampány a elindult hogy * veszik úgy vidéken itt (...) hogy * megbeszéltük főszerkesztővel a a fel függesszük ideiglenesen hogy ezért * nézve rám se * lapra a se legyen ne hátulütője semmi mezőgazdasági a hogy * céloom a volt az is korábban hiszen * estem nem kétségbe (10) * munkaviszonyomat* bekapcsolódom jobban vállalkozásba

A hosszú hallgatás és utána a „kétségbe nem estem” fordulat arra utal, hogy ez nehéz pillanat volt a számára. Egyrészt nem ez volt a valódi döntés pillanata, hiszen a korábbi életétől

elkezdett távolodni, amikor a hazaköltözött, és amikor indult a polgármesteri tisztért. Az utóbbival egyértelműen átkerült a „másik oldalra” több tekintetben – az országos szintről a helyire, de a kívülálló, elemző pozícióból is, azok közé, akik „csinálják” a politikát. Ez egy kockázatos döntés, ami olyan helyzetbe hozta, ami magyarázhatja az interjú visszafogott, kontrollált hangvételét, főleg, mert az interjúernek voltak személyes kapcsolatai a településen. Általánosságban így beszél erről:

nyilván ahogy hazaköltöztem, láttam, hogy hogy mennek a faluban a dolgok igazából nincs fejlődés nincs közösségi élet boltok szűnnek meg * az emberek széthúznak -----
-- és a település vezetése sem úgy állt a dolgokhoz szerintem ahogy kellett volna * aminek én hangot is adtam * ahogy szintén hozzátettem neked korábban a beszélgetésünk elején több kevesebb sikerrel az emberek egy része ezt úgy vette hogy okoskodás és * egy idő után átláttam hogy az hogy szabadon kérdez valaki és a lényeg érdeklő nem a mellébeszélés az itt nem annyira szokás (16)

Ebből úgy tűnik, hogy az oknyomozó újságírói habitusát, tapasztalatait, hozzáállását próbálja átmenteni ebbe az új szerepbe, a korábbi hivatásának tapasztalataiból építi a politikusi karakterét. Ez egy logikus reakció arra az identitásproblémára, amit a két világ közötti konfliktus jelenthet. Ezzel együtt, a helyi politikusi szerepében a kívülálló vonást erősíti két tekintetben is, mert politikusi pozícióban újságíróként, „helyi” helyett pedig úgy viselkedik, mint aki elment, visszajött, és most szeretettel, de objektíven látja a település problémáit – vagyis szívében kengyeli, de intellektuálisan kívülálló, sokat látott, tapasztalt. Ennek az ellentmondásosságára valamennyire reflektál, de alapvetően az interjúban is megerősíti, hogy épp erre van szüksége Kengyelnek:

hát: ez a * én úgy vettem ki hogy hogy inkább az hogy * nem nagyon tapasztalták meg hogy valakinek más véleménye van a dolgokról * ez meglepte őket szerintem* talán nem is értették hogy valaki hogy mer * így hangot adni a véleményének hogy tájékoztatást kér kíváncsi a falu életére a * faluban zajló eseményekre önkormányzati történésekre * persze uh * lehet hogy úgy gondolták hogy én magát a polgármestert akarom támadni * holott=és ezt egy azért ezt * egy-két alkalommal nekik is leírtam hogy szakmából adódóan nekem az hogy tájékoztatást kérjek valamiről az egy * alap dolog és őő általában őő pont az oknyomozás az ami nem engedi meg a félrebeszélést és én azt tanultam meg a szakmából kifolyólag hogyha nem kérdezek rá a lényegre akkor nem kapok választ * és nyilván én lehet kicsit keményebben fogalmazom meg a kérdéseimet uh de azzal sem * igyekeztem soha senkit megsérteni meg szerintem nem is tettem * ez csak szerintem idegen volt az itteni közösségi élettől * nem uh jobban ment az emberek közötti zuhanyhíradó hogy mi történt esetleg a polgármesteri hivatalba mint az hogy mertek volna kérdéseket feltenni úgyhogy szerintem ez csak ennyi * ezt nem gondolom túl * nyilván más mentalitást hoztam be a faluba * ennyi

Ez a mentalitás több konfliktust is szült, amióta bekapcsolódott a falu életébe, ezek közül egyet mesél el részletesebben:

ugye állandó problémaként jelenik meg hogy roma nem roma. ----- engem sose neveltek arra hogy hogy ne becsüljem meg a romákat * hogy másképp bánjak velük * főleg hogy apukámnak rendszeresen voltak roma dolgozói ----- én inkább azt tartom a szomorúnak és elfogadhatatlannak mikor ezt megpróbálják felhasználni valaki ellen úgy hogy rám például rögtön rám mondták hogy rasszista vagyok úgy hogy * senki nem tudta hogy hogy ki honnan és miért találta -----

Érdekes fordulat az interjúban, de Melitta élettörténetében is, és mutatja a „két élete” közötti távolságot, hogy a faluban rasszizmussal vádolják. A történet érzékenységét mutathatja, hogy visszakerdezés alapján sem tudjuk meg, miért:

hát annyi annyi hogy én inkább úgy ragadnám meg ezt a problémát hogy őőő felhánytorgatják hogy a a romák és főleg a betelepült a messziről idejött romák nem tudnak együtt élni az itt lakókkal szegények pénztelenek erősítik a bűnözést * én úgy gondolom hogy hogy uh uh azt pontosan meg kéne nézni de erre nem tudok kutatást meg nem tudok felmérést az önkormányzat részéről hogy pontosan a betelepülőknél az hogy ők nem /akarnak, tudnak ((kérdőn)) beilleszkedni a közösségbe az miből adódik nyilván az hogy sok gyerek van az helyi romáknál is előfordul az hogy esetleg hátrányosabb helyzetűek képzetlenebbek mint az itteniek * ezt hozzák fel a legjobban problémaként arra meg szerintem * nem azt mondom hogy könnyű megoldást keresni de meg kellene próbálni hogy mit lehet tenni értük az szerintem hogy valaki ne költözhessen ide máshonnan az jelenlegi jogi és törvényi dolgok miatt elképzelhetetlen meg nem is * merülhet fel * uh * én nem tapasztaltam velem szemben ilyen ellentétet hogy roma nem roma sőt amikor elkezdtek azt hogy én rasszista vagyok * akkor a legnagyobb meglepetésemre pont a a cigányok közül álltak mellém, hogy * fel vannak háborodva és nem tudják hogy mire mondják ezt meg miért mondják ezt és én meg még jobban nem tudtam rá mit mondani én személy szerint támadásokat nem tapasztaltam a Facebook-os bejegyzéseken kívül * és leginkább én a ilyen apróbb hozzászólásokból érzem a feszültséget * utcai vitákról összecsapásokról én nem tudok tehát inkább ez a ez ez hogy idegen idejött sok gyereke van nincs munkája satöbbi * és arra arra jön az hogy hogy önkormányzat vagy az egész állam társadalmi felelősségvállalása hogy ilyen esetekben mit lehet tenni ----- úgyhogy én én tapasztalni a nagy posztolókon kívül ilyen és ilyesmiket nem tapasztaltam * úgyhogy de biztos létezik mert nyilván nem véletlenül ott csapódik le valami * és uh, ugyanúgy létezik más településen is * úgyhogy * egyelőre csak ennyit tudok mondani ha lennének atrocitások ezzel kapcsolatban vagy a Facebookon kívüli negatív tapasztalataim akkor azokat úgyis elmondanám neked is meg másnak is hogy milyen rosszul esett nekem, de nem voltak

Ebben a hosszú, argumentatív részletben Melitta vázolja a problémát (vagyis hogy vannak a helyi romák és a betelepülő romák, akik közül az előbbiekkal nincs gond, de az utóbbiakkal úgy tűnik, van) és a megoldás módját is (felmérést kellene készíteni az okokról, és ennek alapján kezelni az ügyet.) De az alapügyet nem ismerjük meg: ahogy az interjú során végig, itt sem látunk be az álarc mögé.

Melittát az önkormányzati választások előtt interjúvöltük meg. Nem nyerte meg a polgármester széket.

V. Következtetések

A tanulmányban bemutatott két női életút – Emeséé és Melittáé – első látásra ellentétes pályákat mutat: míg az egyik visszavonul a nyilvános térből és a családon belüli gondoskodás világában talál értelmet, a másik a nyilvánosságban, újságíróként és később helyi politikusként vállal(na) szerepet. A mélyebb elemzés azonban nemcsak a különbségeket, hanem egyfajta strukturális rokonságot is feltár e két életút között.

Mindkét nő a társadalomhoz való viszonyát saját szerepén keresztül értelmezi. Emese „puhán” van jelen: anyai, keresztény szerepfelfogásában a világhoz való hozzájárulás a

családon, a gyermekein keresztül történik. Narratívájának visszatérő motívuma a *szerencse* és a *kegyelem*, amelynek elfogadása és viszonzása saját szűk világának rendben tartásán keresztül válik politikai jelentéstartalmúvá – noha ő maga ezt a szférát nem nevezi kifejezetten politikainak. Interjújában egy ponton így határozza meg magát: „úgy érzem hogy ez is az elmúlt éveimnek * egy ilyen meghatározó eleme hogy én vagyok a nő aki felveszi a dolgokat a földről * ugye * mert hát ugye a gyerekek mit csinálnak lehajigálják a cuccokat és azt én veszem föl.” A „nő, aki felveszi a dolgokat a földről” képe az interjú egészének kontextusában egyszerre idézi meg a tradicionális nemi szerepeket és a keresztény gondoskodás ethoszát. Ez a pozíció nem a nyilvános megszólalásban vagy hatalmi szerepben keres hatást, hanem a morális integritás és a személyes példamutatás révén: egy mikrokozmosz csendes rendben tartásán keresztül képzelettel a világ jobbítását.

Melitta ezzel szemben *fűsített* szerepfelfogásban jelenik meg: karrierje a fegyveres testületekhez és az oknyomozó újságíráshoz kötődik, és amikor apja halála után hazatér Kengyelre, tulajdonképpen a család férfiszerepeit viszi tovább. Nem az otthon, hanem a közélet terein keresztül keresi a cselekvés lehetőségét. A „civilizálás” nála nem gondoskodásként jelenik meg, hanem modernizációs igényként: a kívülről látott vidéki valóságot akarja „felzárkóztatni”, új normák szerint újra szervezni. Kísérlete kettős kódolású visszatérés: egyrészt városi, professzionális énjét próbálja meg hazavinni és hatóerővé formálni, másrészt folytatni akarja a falu férfiainak örökségét – ezzel kilépve a női szerepek tradicionális kereteiből, de nem feltétlenül tudatos feminista gesztusként, inkább gyakorlati kényszerként.

A két narratívában tehát a politikai részvétel eltérő formái jelennek meg: az egyik belülről, személyes térből sugárzik kifelé, a másik formálisabb csatornákon próbál hatni a közösségre, egyszerre akar reformer és vezető lenni. Mégis, mindkettő mélyen strukturált nemi szerepelvárások és családi örökségek mentén. A női politizálás így nemcsak a politikai térben való explicit megjelenésként értelmezhető, hanem mint élethelyzethez illesztett hatásgyakorlás, amelyet a családtörténetek, a társadalmi pozíció és az elérhető szerepek formálnak.

Számomra különösen meglepő volt, hogy e két, első pillantásra ellentétes életútban is mennyire sok a közös vonás, hogy bármennyire ellentétesnek tűnhetnek első olvasatra, mégis mindkettő mennyire ismerős élethelyzetet jelenít meg. Talán azért is, mert mindkettőjük története *középosztálybeli, privilegizált nők tipikus életszakaszait* jeleníti meg, így, ha nem is általános női tapasztalatot fogalmaznak meg, rávilágítanak a nőknek e szűkebb csoportján belüli egyéni élethelyzetek mögött rejlő strukturális azonosságra. Az egyikük a kisgyermekes évek „buborékjában” él, a másik nagyobb gyerek melletti, már újra épülő egzisztenciában, de ugyanazon a pályán mozognak. A társadalmi pozíció, az iskolázottság, a kulturális tőke hasonló, és ha mindketten másként is, de komolyan veszik a társadalomhoz való hozzájárulás lehetőségét.

A valódi különbség van közöttük azonban több tekintetben, *Melitta kevésbé él zárt, biztonságos, középosztályi buborékban, és az interjú idején is sérülékenyebb helyzetben van:* vidéki lány, aki a fővárosban egyedül, a családját maga mögött hagyva csinál karriert, most pedig egyedülálló anyaként és anyagi szempontból is egyedül kell helytállnia, két világ, a vidéki Magyarország és Budapest között lavírozva. Míg a gyereknevelés tekintetében valószínűleg számíthat édesanyjára, egzisztenciális értelemben nincs mögötte férj vagy apa, aki a „gondoskodó anya” szerepéhez szükséges biztonságot garantálná. Ezért nem tud és így nem is akar olyan típusú lágyságot képviselni, mint Emese. Az elemzés arra is rámutathat, hogy ez nem egyéni, nemcsak pszichológiai vagy morális különbség kettejük között, hanem strukturális helyzet: a női szerepek és lehetőségek terét itt a *szociális háló sűrűsége vagy hiánya* rajzolja újra.

Ez a felismerés újra értelmezi azt is, hogy mit jelent „választani” egy női szerep között – és arra mutat rá, hogy a női életutak politikai olvasatát mindig *társadalmi beágyazottságukban* és *anyagi realitásaikban* kell értelmeznünk.

Ami az elemzés másik kulcskérdését, a női problémák megfelelő politikai vagy jogi artikulációjának, kezelésének legitimációs erejét illeti, a két narratíva elemzése arra mutat rá, hogy a *női élethelyzetekből fakadó tapasztalat* csak nagyon korlátozott módon válik legitimációs tényezővé – ezekben az interjúkban csak akkor, ha illeszkedik a többségi társadalom normatív elképzeléseihez a női szerepekről. Emese történetében ez világosan tetten érhető: a politikai berendezkedéssel kapcsolatos legnagyobb elismerését éppen azért fejezi ki, mert lehetővé teszi számára, hogy az anyai szerepet háborítatlanul megélje. Ez a szerep azonban *sem nem egyenlőség alapú, sem nem reflektált*, és egyáltalán nem kérdez rá a nők strukturális hátrányaira. A női tapasztalat megfelelő politikai kezelésének tart egy olyan jogi, szakpolitikai keretet, ami megerősíti a hagyományos nemi rendet, és nem reflektál ennek a strukturális következményeire (bérszakadék, családon belüli egyenlőtlen nem szerepek).

Melitta ezzel szemben, bár aktívan részt vesz a közéletben, sem női politikusként nem pozicionálja magát, sem saját női élethelyzeteiből nem formál elvárásokat a politikai rendszer felé. A női tapasztalat – akár a bérmunka és gyermeknevelés összeegyeztetésének nehézségei, akár a gondoskodási terhek, akár a nők elleni szimbolikus vagy strukturális kirekesztés – nem válik számára nyilvános érvvé, sőt: úgy tűnik, ezeket az érveket nem is tekinti politikailag vállalhatónak.

A két interjú közös tanulsága tehát az, hogy a női témák politikai artikulációja nemcsak intézményi feltételekhez, hanem mélyen internalizált kulturális korlátokhoz is kötött: a női kritikák kirekesztődnek a közéleti diskurzusokból. A feminista beszédmód, még annak legmérsékeltebb változata is, idegen vagy vállalhatatlan az interjúalanyok számára. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy a női élethelyzetekből táplálkozó legitimációs logika csak akkor működik, ha közben nem kérdőjelezi meg a fennálló rendet – vagyis akkor, ha maga is része annak. Ez összhangban van Fraser²² fent említett megállapításaival arról, hogy a női politikai részvételnek, ha valódi női közéleti részvételként értelmezzük – ahogy más kisebbségi csoportok esetében is –, szüksége van egy olyan saját közéleti térre, ellennyilvánosságra, ahol ezek a problémák artikulálódhatnak, és ahonnan majd becsatornázódhatnak a *mainstream* nyilvánosságba. Ennek hiányában a női reprezentáció problémái nem képesek valódi legitimációs tényezővé válni, sem primér módon, sem a legalitáson, mint Zsidai által felvázolt²³ ”kerülőúton“ keresztül.

Irodalomjegyzék

Boda Zsolt: Legitimációs problémák Magyarországon. A hiteles politika és a kormányzati teljesítmény összefüggéseiről. In Boda Zsolt – Körösenyi András (szerk.): Van irány? Trendek a magyar politikában. Új Mandátum, Budapest, 2012, 263-283. o.

Fernezeyi Bori – Vajda Júlia – Vályi Réka (2006): Felmentés vagy figyelmeztetés?: Két SM-es eset. Életrajzi narratívák elemzése. In JEL-KÉP Kommunikáció közvélemény média, 2006/1. szám, 55-73. o.

Fraser, Nancy: Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy, In Craig J. Calhoun (szerk.) Habermas And The Public Sphere. MIT Press, Cambridge, 1992, 109-143. o.

²² Fraser 1992: i.m.

²³ Zsidai: i.m.

Fraser, Nancy (2008). Az újraelosztástól az elismerésig. Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): Rasszizmus a tudományban. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008, 337-387. o.

Gajduschek György: Recenzió: Varga Csaba: Jogállamiság – Viták közegében. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022, In Állam- és Jogtudomány, 2023/3. szám, 71-90. o. <https://doi.org/10.51783/ajt.2023.3.05>

Gregor Anikó – Kováts Eszter: Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák. A kutatási eredmények összefoglalója. Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest, 2018

Habermas, Jürgen: Legitimációs problémák a modern államban. In Jürgen Habermas: Válogatott tanulmányok. Atlantisz, Budapest, 1994, 183-221. o.

Palasik Mária (szerk.) (2007) A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest: Napvilág

Randall, Vicky: A társadalmi nem és a hatalom: nők politikai részvétele. In Vicky Randall – Georgina Waylen (szerk.): Társadalmi nem, politika és az állam – Feminista társadalomtudományi Tanulmányok. Jó Szöveg Műhely, Budapest, 2003, 252-278. o.

Zsidai Ágnes: A jog mint legitimáció – A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban, In Jogelméleti Szemle, 2024/4. szám, 227-244. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.4.227>

Mitoma, Tamio¹**Between Norm and Fact: The Intellectual Heritage of the Hungarian School of Jurisprudence²***Abstract*

This paper explores the intellectual legacy of the Hungarian School Jurisprudence from the late 19th to mid-20th century, focusing on thinkers such as Pulszky, Pikler, Somló, and Horváth. It examines their attempts to reconcile legal norms with social facts, within frameworks ranging from evolutionary theory to neo-Kantianism. While Somló emphasized the normative force of law grounded in legal logic, Kelsen pursued a “pure” jurisprudence detached from empirical elements. In contrast, Horváth proposed a procedural approach and the synoptic method, offering a dynamic perspective that bridges normative and factual dimensions. This study highlights how the Hungarian tradition contributes to contemporary debates on legal interpretation, the rule of law, and the integration of legal theory with sociological insight.

Keywords: Hungarian School of Jurisprudence, Legal Philosophy, Norm and Fact, Procedural Legal Approach, Synoptic Method

I. Hungarian jurisprudence at the beginning of the 20th century: Pulszky and Pikler

Hungary’s tradition of legal philosophical schools began at the turn of the 19th to the 20th century. This school of thought’s objective was theoretically to explore the ideal legal system that should be modern civil society’s foundational pillar. Within the evolutionary worldview at the end of the 19th century, Ágost Pulszky (1846-1901) and Gyula Pikler (1864-1937) discussed the dynamic development of law and society.

In the form of parallelism, Pulszky sought to secure a place in the spiritual world, which can be swallowed by the material world’s laws of development. According to Pulszky “It is undeniable that an intimate connection exists [in] life, arbitrary in the groups of phenomena.”³ In other words, the spiritual and material worlds do not have a causal but a correspondingly mutual relationship. We should “be merely obliged to recognize two sciences, connected indeed with each other, yet irreducible to any common higher law, each relating purely to phenomena, or rather to relations subsisting between appearances, and each being conclusive as to the laws of causation within its own separate province.”⁴ Pulszky characteristically focused on legal norms generated by people’s daily interactions in societies guided by evolutionary theory.

If we think of the law as directly reflecting human beings’ essence, it becomes like the laws of nature, which are, above all, subordinate to scientific truths, and in which values apart from facts become meaningless. However, from the standpoint of Spencer’s theory of social evolution – that is, human interaction drives evolution – the law differs from the laws of natural science and has many artificially created elements. In other words, law is not a depiction of society’s natural laws.

¹ Professor, Aichi Sangyo University College.

² DOI 10.59558/jesz.2025.3.128

³ Pulszky, Augustus [Ágost]: The theory of law and civil society. T. Fisher Unwin, London, 1888, p. 32.

⁴ Pulszky: op. cit. p. 32.

Furthermore, when we consider the laws of society while witnessing the progress of human society, the “social evolutionary” view becomes dominant, and there is a momentum to create our own societies and institutions. During the early 20th century, in fact, social science associations’ activities, led by young social scientists, gained momentum as a political movement of citizen radicals.

Gyula Pikler, who succeeded Pulszky after his premature death, was quite politically charged from the start. Pikler’s theory of the law was then a sensation, with its straightforward assertion that people’s insight into profits mainly drove the law’s creation and development. He asserted, “People have created law and continue to create new institutions, maintain, or change law, because they thought or thought that their actions were expedient and suited to the needs of life.”⁵

Within an evolutionary framework, both Pulszky and Pikler considered the law a tool for creating social institutions. They saw it as reflecting social facts; as long as confidence exists that society will evolve into something good, no contradiction will exist between social facts and legal values. In real life, however, when legal norms relate to us and the state enforces the law, legal norms appear as a system of unique laws that differ from natural laws.

II. Neo-Kantian influences: Somló and Kelsen

At the beginning of the 20th century in Europe, the neo-Kantian school of legal theory and the Durkheim school of sociology dominated social theory. The influence of Spencer’s theory of social evolution was hidden, but Pikler’s successor, Bódog Somló (1873-1920) achieved outstanding research in both schools. Somló’s *Juristische Grundlehre* [Fundamental Principles of Jurisprudence] (1917) systematically discusses the abstract principles that form the premise of legal knowledge. According to Kantian philosophy’s framework, the basic principles of jurisprudence are a priori concepts in their pure form.

At the same time, Somló proposed the concept of “legal ability,” which implies legal norms’ binding power and the power to establish legal norms. Somló believed that legal force supports the legal system and maintains its unity. Somló’s *Fundamental Principles of Jurisprudence* broke ground by explaining formal aspects in the law’s logical elements by contrasting them with the law’s content. At the time, the German Legal Philosophy Society regarded the work particularly highly, and it is still regarded as a classic must-read text in the philosophy of law.

One problem in Somló’s legal theory, however, was the concept of the state. For Somló the state was “a society formed by the observance of norms by the force of law,” and “the concept of the state is reduced to the concept of law.”⁶ In other words, Somló clearly sought the law’s source in the law’s power.

At first close to Somló, the Austrian legal philosopher Hans Kelsen (1881-1973), attempted to grasp the law’s systematicity but gradually differed in his understanding of the state. For Kelsen, too, the state is the same as the law, and the two are “different modes of the same substance, different ways of thinking of the same object”.⁷ But rather than recognizing legal force as the basis of legal order, as Somló did, Kelsen saw it as “one of the essences of the various causes of lawful acts, in which certain norms oblige itself”⁸. For Kelsen, legal ability was a concept of a sociological nature, and for pure jurisprudence, it was, so to speak, an impure element.

⁵ Pikler, Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Grill Károly könyvkiadó, Budapest, 1911, p. 1.

⁶ Somló, Bódog: *Juristische Grundlehre*. 2. Auflage, Felix Meiner, 1927, pp. 251 and 253.

⁷ Kelsen, Hans: *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, 2. Auflage, Tübingen, 1928, p. 204.

⁸ Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, 1928, p. 34.

In contrast to the causal description based on the natural sciences' existence (Being = Sein), Kelsen aimed for the study of law to be a pure normative science based on the concept of attribution (Sollen = Ought). Therefore, Kelsen consistently sought to exclude the time's sociological and psychological elements as belonging to existence and to exclude them from the logical system of normative science.

In contrast to Kelsen, Somló's approach focused on empirical elements derived from the existence that is the premise of legal judgments and considers the point or source of their convergence or origin as legal force. Nagy J. Endre has previously observed that concepts of rights, duties, and states, which Somló found to be fundamental principles of jurisprudence, are derived from experience (Seiendes Sollen), and they are often useful for sociological and psychological analysis.⁹

While Kelsen's pure jurisprudence opened a perspective for grasping legal phenomena through jurisprudence's logical characteristics, Somló's basic principles of jurisprudence can be considered to indicate the conception of a new legal and social system while incorporating other social humanities' research results.

III. Systematism and the autonomy of law

When we view the law as an expression of the power of the law, as Somló did, the law's legitimacy is, from the beginning, embedded as a force in the law itself. Kelsen criticized this as a tautological state in which "norms oblige themselves"¹⁰. Kelsen most wanted to avoid an argument that sought to place the law's premise in substantive power. In contrast to Somló's theory of legal ability, (reminiscent of the classical theory of legal imperatives [John Austin]), which states that the basis of law is the decree of those in power, Kelsen saw the basis of law not as God or king but as the logical system of law itself. At its apex, however, Kelsen's legal system assumes a "fundamental norm" to maintain its purity.

Somló's system was intended to be an empirical science that sought consistency in society's laws, with a strong sociological tinge, while Kelsen's system was more like rational metaphysics, shelving value judgments. In any case, both Somló and Kelsen believed that the social system of law was intended to be a rational system that secures its legitimacy in opposition to political power's arbitrariness.

From the viewpoint of its original purpose, however, even if the law is as systematic as an empirical science that starts from existence, or as a normative science composed of purposes, this does not have much significance in the law's actual interpretation and practice.

IV. Horváth's method: The procedural legal approach and the synoptic method

Barna Horváth (1896-1973) carefully discussed these difficult issues and offered a new perspective. Horváth began by rethinking the law's dualistic problem from the perspective of procedural law. According to Horváth, "The essence of the procedural approach lies in the idea that law is not a mere proposition (norma) or a mere fact (factum), but a relationship between the two, an abstract type of action and a corresponding actual act."¹¹

⁹ Nagy, J. Endre: *Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Pesti szalon könyvkiadó, Budapest-Szombathely, 1993, p. 79.

¹⁰ Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*, 1928, p. 34.

¹¹ Horváth, Barna: *A jogelmélet vázлата. Attraktor, Máriabesenyő – Gödöllő* [First published in Szeged in 1937], 2004, p. 7.

This procedural approach does not omit facts from norms, and it provides a perspective that enables legal value judgments without sacrificing norms' logic. This perspective is inherent in the legal interpretation that reconciles norms and facts. Indeed, correspondence between legal articles and facts is never 100%, and the correspondence between social factual value judgments, customs, principles, public order and morals, and moral norms in each case reinforce correspondence. This seems to be syncretism from the standpoint of sticking to the law's logical systematicity, but Horváth called the synoptic method a positive attempt to solve the problem by renewing it. According to Horváth, "that is, law is not an object of knowledge, but a way of looking at norms and facts, i.e., mutually exclusive objects of knowledge, in a certain schematic, continuous, interrelated way, and its social objectification."¹² This is not a synthesis of causal and normative methods, but rather a synoptic approach to problem solving while simultaneously examining the two methods. That is, "causal and normative series, which are assumed to be independent of each other, are seen together through a kind of 'search' for both."¹³

V. Legacy of the Hungarian School of Jurisprudence: Values and reality

In addition to norms and facts, Horváth's "mutually exclusive objects of knowledge" include concepts such as the Rechtssoziologie [Sociology of Law] (1934), the concept of reason and existence, norms and nature, and value and reality. All these combinations make sense, given that legal interpretation is basically a legal value judgment of facts, but above all, the relationship between value and reality was "one of the central issues of the history of Hungarian legal philosophy, from Bódog Somló through Gyula Moór to Barna Horváth."¹⁴

In addition, this thinking can be traced to the legal theories of Pulszky and Pikler, who were Somló's predecessors. Having a strong sociological tinge, their theories were at the source of this trend in that they aspired to a legal system of civil society based on fairness and justice. Modern law is neither God nor king but seeks the rule of law by citizens, both formally and practically. Modern civil society's legal system must be fair, just, and open to all equally. However, the legal system's operation is always a function of power. Thus, the law's operation according to its wording is not always the case. The people's elected legislature does not enact ideal legislation, the executive does not always adhere to public administration principles, and, under political pressure, the judiciary often decides unfairly. These three branches of government each weave their fairness (and unfairness) from citizens' interactions through the law.

Horváth's proposed procedural approach generated understanding of legal justice in a bottom-up context that incorporates procedural justice. It has the effect of an automatic control device preventing the legal system from being swallowed by sovereignty's action. And the synoptic method embodied in the procedural legal approach still brings new implications to the law's epistemology. Furthermore, the synoptic method not only directly contributes to the study of the sociology of law but also contributes significantly to the formation of political thought that the modern civil law system requires.

¹² Horváth: op. cit. p. 9.

¹³ Horváth: op. cit. p. 9.

¹⁴ Vida István – Nagy Endre – ifj. Bibó István (szerk.): Bibó István válogatott tanulmányok 1935-1944, Magvető könyvkiadó, Budapest, 1986, p. 643.

References

Somló, Félix [Bódog]: Juristische Grundlehre. 2. Auflage, Felix Meiner, 1927.

Horváth, Barna: A jogelmélet vázlata. Attraktor, Máriabesenyő – Gödöllő [First published in Szeged in 1937], 2004.

Kelsen, Hans: Der soziologische und der juristische Staatsbegriff, 2. Auflage, Tübingen, 1928.

Kelsen, Hans: Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts – Beitrag zu einer reinen Rechtslehre, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1920, Zweite, photomechanisch Gedruckte Auflage, 1928

Nagy, Endre, J.: Eszme és valóság: Magyar szociológiatörténeti tanulmányok. Pesti szalon könyvkiadó, Budapest-Szombathely, 1993.

Pikler, Gyula: A jog keletkezéséről és fejlődéséről. Grill Károly könyvkiadó, Budapest, 1911.

Pulszky, Augustus [Ágost]: The theory of law and civil society. T. Fisher Unwin, London, 1888.

Vida István – Nagy Endre – ifj. Bibó István (szerk.): Bibó István válogatott tanulmányok 1935-1944, Magvető könyvkiadó, Budapest, 1986.

Nagy Zsolt¹

Néhány megjegyzés Horváth Barna életművéhez²

Absztrakt

A cikk természetesen nem kívánja Horváth Barna teljes életművét minden részletességében elemezni, hiszen ez önmagában is egy életre szóló kutatói munka is lehetne. Csupán tudományos munkásságának néhány különösen fontos aspektusát kiemelve megpróbálja annak trendjét áttekinteni. Persze nem lehet bizonyos életrajzi és személyes kérdésektől eltekinteni, továbbá szükséges jogelméletének alapjait, illetve jogszociológiájának lényegét is legalább felületesen ismertetni. A kronológiai sorrenden túl mégis szükséges kiemelni „A géniusz pere” című munkáját, ami élettörténetének, tudományos munkásságának, figyelemmel a történelmi szituációkra, egyfajta eszenciáját szolgáltatja, és mindezt jogszociológiai elemzés keretein belül. S ez nemcsak, hogy a jogszociológia tudományán belül egyedülálló, de irodalmi, történelmi értéke is vitathatatlan.

Kulcsszavak: pozitívizmus, szinoptikus jogelmélet, jogszociológia, eljárás, géniusz, magányosság.

Abstract

The article does not intend to analyze Barna Horváth's entire lifework in all its details, because this could be a lifelong research project in itself. It merely attempts to review the trend of his scientific work by highlighting some particularly important aspects. Of course, certain biographical and personal questions cannot be ignored. It is also necessary to present the foundations of his legal theory and the essence of his legal sociology. Beyond the chronological order, it is nevertheless necessary to highlight his work entitled "The Trial of the Genius", which provides a kind of essence of his life's story and scientific work, taking into account historical situations as well. This is not only unique within the discipline of legal sociology, but its literary and historical value is also indisputable.

Keywords: positivism, synoptic legal theory, legal sociology, procedure, genius, loneliness.

Horváth Barna kétségkívül hazánk egyik legkiemelkedőbb jogfilozófusa volt, munkássága ismert volt nemcsak szerte Európában, de Angliában és az Egyesült Államokban is. Nem csak a jogelméletre gyakorolt hatása volt kiemelkedő, de közíróként és politikai vonalon is meghatározó személyiségnek számított. Azt már szinte fölösleges is említeni, hogy a szerző szinoptikus elméletében nemcsak pusztán a szociológiájának a jogra vonatkozó reflexióját adja, hanem a jog mibenlétére, megismerésére, változására és helyességére is gondolatébresztő kérdésfeltevéseket fogalmaz meg. Noha a korára jellemző neokantiánus jogelmélet és módszertisztaság követelményeinek megfelelő logikai rendszerben gondolkodott,

¹ Egyetemi docens. Szegedi Tudományegyetem. Állam- és Jogtudományi Kar. Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet.

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.133

az angolszász pragmatizmus és empirizmus is megjelenik nála. Természetesen nincs lehetőség minden tekintetben áttekinteni a meglehetősen jelentős és terjedelmes életművet; ezért a fontosabb kérdésekre, állomáspontra lehet csak fókuszálni, továbbá megpróbálni az életpálya gondolati szálának ezzel párhuzamos bemutatását. A tudományos életpálya talán nem is annyira szerteágazó, sőt elképzelhető egy meglehetősen lineárisnak tetsző narratíva is, főleg, ha az által is hangoztatott szinoptikusságot nemcsak jogelméletére, jogszociológiájára, hanem a megjelent írásain túl „együtt nézésre” kerül sor életútja, tudományos pályájának alakulása, társadalmi környezetének változása, munkáinak tartalma is.

Horváth Barna Budapesten végezte egyetemi tanulmányait a Magyar Királyi Tudományegyetemen (oktatói között nem kisebb személyiségek voltak, mint Grosschmidt Béni, Szladits Károly, Magyary Zoltán) és ott is oktatott „etika és története” tárgykörből, majd 1929-től nevezték ki Szegedre tanszékvezetőnek. Ugyan érdemes figyelmet fordítani Horváth Barna biográfiájára; ám vele összefüggésben elsődleges mentoráéra is. Ennek pusztán azon egyszerű oka van, hogy elméleti gondolkodására, továbbá karrierjére, társadalmi nézeteinek alakulására, és végül személyes kapcsolatuk tekintetében is Moór Gyula meghatározó szerepet játszott. Az egyetem Szegedre költözése idején a jogelmélet diszciplína oktatása-kutatása felett a Jogfilozófia Tanszék örködött; mely hagyományosan igen tekintélyesnek nevezhető tárgy feladata a jog elméleti, filozófiai igényű megalapozása; a szegedi tanszék első vezetője *Moór Gyula* (1888–1950) volt. Ezekben az években ismerkedett meg Horváth Barnával, mely kapcsolat kettejük között barátnak volt mondható; azonban későbbi súrlódások után kettőjük kapcsolata mondhatni ellenségessé vált, s ez az érzelmekre is kiható ellentét meglehetősen határozott nyomot hagyott Horváth Barna (de valószínűleg mindkettőjük) lelkületén is.³ Horváth Barna Moór Gyulával 1923-ra datálható megismerkedésük után és természetesen az Ő támogatásával történt meg Horváth magántanári habilitációja.⁴ Miután Moórt 1928-ban kinevezték a budapesti egyetem jogbölcseleti tanszékére, gondoskodott szegedi utódjáról is Horváth Barna személyében.

Horváth még akadémiai pályája elején kezdett foglalkozni *Kelsen* tanaival behatóbban, és ennek alapján fejtette ki *Kelsen*-kritikáját, illetve saját igazságosságelméletét (mellesleg pedig ekkor került baráti viszonyba *Alfred Verdross*-szal).⁵ Továbbá Londonban is folytat tanulmányokat, ahol behatóan foglalkozott *Thomas Hobbesszal*, *Jeremy Benthammal*, *John Austinnal*, és *Roscoe Pounddal*. Jogszociológiájának alapjait *Leonard Trelawny Hobhouse* munkái jelentették,⁶ akinek társadalmi evolúcióra vonatkozó elméletét és annak típusait (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség) a jogfejlődésre adaptálta.⁷ A magyar

³ A probléma felvetése és annak Horváth műveiben való konkrét megjelenítésének áthallására lásd: Cs. Kiss Lajos: Szabadság és Kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: Angol Jogelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001, 569-603. o. Ennek kritikájára pedig lásd: H. Szilágyi István: Horváth Barna géniusza. „Jog és Irodalom Szimpózium”. In Justum, Aequum, Salutare, 2007/2. sz. 31-42., 34-35. o. A kérdés részletesebb tárgyalása szempontjából vö.: Szabadfalvi József: Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. In Magyar Jog, 1994/11. sz. 654-660. o.

⁴ Bihari Zsuzsanna: Dráma a jogelméletben – Horváth Barna géniusza. 204. o. In Jogi tanulmányok 2014, 204-214. o.

⁵ Egyébként az akkori bécsi jogfilozófiai szellemi körök – elsősorban neokantiánus alapon azt tanították, hogy a Valóság és az Érték egyenrangú világ, mi több ugyanannak a világnak két oldala; ezen kívül, hogy a szubjektum a megismerés során ítéleteket is hoz, s mindez az objektivitást nemhogy gátolja, de egyenesen lehetetlenné teszi. Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. (Ford.: Nagy Endre, szerkesztette: Zsidai Ágnes) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993, 76-77. o.

⁶ Főleg Horváthra *Hobhouse* következő munkája hatott: Social Development. Its Nature and Conditions. Principle of Sociology. London. 1924. Mely munka a közösség alapjait, fejlődését, illetve annak feltételeit és pszichológiai vonatkozásait tartalmazza. Ennek újabb kiadását lásd: Hobhouse, Leonard Trelawny: Social Development. Its Nature and Conditions. Principle of Sociology. Abingdon, Oxon, 2010.

⁷ Mellesleg Moór is egyetértett azzal, hogy a magyarországi újkanti filozófia egyoldalúságán változtatni kell. Zsidai Ágnes: A tiszta jogszociológia. In: Horváth Barna: Jogszociológia. A jog társadalomelméletének problémái. Osiris Kiadó. Budapest, 1995, 11-60. o. (Sorozatszerkesztők: Zlinszky János és Varga Csaba.)

elfogadottság hiányát talán pótolta, hogy olyan európai, vagy tengerentúli elméleti szakemberek méltatták, mint *Darmstaedter*, *Locampra*, *Gurvitch*, *Pound*, *Timasheff*, a már említett *Verdross*, *Fikentcher*, *Tamello*, *Rehbinder*, etc.⁸ Az angol hatás érződik többek között abban is, hogy Horváth a jog tapasztalati úton történő megismerése, tudatos alakíthatósága, funkcionális megközelítése, pluralizmusa, természetjogi jellege nála alapelvekként aposztrofálódtak. Így nem csoda, hogy *Kelsen*nel szembeni kritikája nemhogy változatlan maradt, de tovább erősödött: ennek pedig lényege, hogy *Kelsen* elhanyagolja a jog társadalmi és történeti jellegét. Ez a fajta pozitívizmus iránt táplált ellenérzés végig kíséri bölcséleti munkáit, de feltehetően a jogszociológia irányába történő fordulásnak is alapja lehetett; ugyanakkor egész tudományos munkásságát végigkísérte a különböző intellektuális paradigmákkal történő összehangolás, „összebékítés”, együtt-gondolkodás.

A széles látókör és multikulturális tanulmányok folytatása ellenére Horváth Barnát hazájában szinte minden oldalról kritikák érték: egyesek „életidegen” újkantiánus teoristának tartották, mások dogmatikaellenes szociologizálással vádolták, vagy éppen a (jogi) realista iskolához tartozónak bélyegezték, illetve etikai idealistának mondták.⁹ Moór szerint pedig áttért a tudományos látásmódból inkább politikai szempontból „értékelhető” nézetre: „anarchista, kozmopolita, pacifista”, illetve munkásságát „panoptikus jogelméletnek” is nevezte. Mindez – a tudományos munkásságán túl – közéletében, a tudományos környezetében olyan mértékű változásokat hozott, melynek végső determinációja az Egyesült Államok lett.¹⁰ (Ehhez hozzá tartozott persze az a politikai-társadalmi körülmény is, hogy 1947 után a politika lassan benyomult a tudomány világába is, ezért Horváth Barna tudományos pályafutása egyre inkább ellehetetlenült; a szegedi, akkor már Jogelméleti Tanszék vezetőjének várományosaként (maga helyett) támogatnia kellett Szabó Imre kinevezését.) Végül 1949-ben az Egyesült Államokba távozott, ahol 1973-ban hunyt el.¹¹

Az életrajzi tények és a társadalmi környezet, továbbá a munkákat meghatározó alapvető elméleti háttér jellemzése azért sem fölösleges, mert talán az akadémiai szférában mindenki által elfogadott, hogy a tudományos munkák – bármilyen neutrálisak is – nem függetleníthetők a szerző személyiségétől, illetve a kor társadalmi szituációjától vagy Horváth Barna gondolatmenetét ábrázolva: létünk a gondolkodásunk alapja.¹² A fentiek alapján, ti. összevetve tudományos érdeklődésének irányait, szakmai-emberi kapcsolatainak alakulását, életrajzi adatokat, továbbá tudományos megítélésének ambivalenciáját, és a közéleti szituációt, talán nem is annyira meglepő egyik fő munkájának A géniusz perének tárgya, témája, illetve annak „végkifejlete”. A munka ugyan jogszociológiai szempontból elemzi *Szókratész* és *Jeanne d’Arc* perét, ami akár a történelmi materializmus módszertanát szem előtt tartva jogszociológiai

⁸ Zsidai Ágnes: A Jog Janus-arca (Horváth Barna szinoptikus jogelmélete). In Tolle Lege, 2012/1. sz. 1. o.; Moór Gyula: Szociológia és jogbölcselet. (Filozófiai értekezések 5.) k. n., Budapest, 1934, 57. o.

⁹ Bizonyos tekintetben a korai, bimbózó jogi realizmus tényleg nem állt távol tőle, hiszen maga is megjegyezte, hogy az eljárás faktikusságának vizsgálatának legfontosabb oka, hogy „a dogmatikus, az élettől és a konkrét jogesettől túlságosan elvonatkoztató jogtudomány fogalmi világa összeomlik, széthull, amint realiztikusan próbára tesszük a jogeset világának kíméletlen megfigyelésén”. Horváth Barna: A géniusz pere. Szókratész – Johanna. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003, 190. o.

¹⁰ „Ha valaki kommunistának vallotta magát, az egyenlő volt a börtönnel vagy a halállal. A szociáldemokráciához tartozni megtört karriert jelentett. Ha valaki magát republikánusnak vagy demokratának nyilvánította, az társadalmi kiközösítést jelentet; s végül még liberálisnak lenni is büntény volt. Ha az embert pacifistának, anarchistának, és kozmopolitának bélyegezték meg – ahogy engem – az azt jelentette, [...] az ember elveszett. [...] Ennek az elnyomásnak a jegyei rajtam hagyták nyomaikat. Ez volt visszahúzódomnak fő oka.” Horváth 1992: 52. o.

¹¹ Cs. Kiss i.m. 600. o.

¹² Horváth 1992: 8. o.

szempontból rendkívül érdekes, ugyanakkor a mű irodalmi stílusa inkább egy történelmi drámára emlékezteti az olvasót.¹³

Horváth Barna – s mindez persze alátámasztaná az eklektikusság bélyegét – a jogelmélet területén (mint majd ezt látni fogjuk) meglehetősen szerteágazó kutatásokat végzett, és sok esetben úttörőnek mondható munkák születtek tollából. Fő műveinek tekinthetőek az 1928-ban megjelent (a címe is önmagáért beszélő) *Természetjog és pozitívizmus*; majd 1932-ben a *Bevezetés a Jogtudományba*, 1934-ben német nyelven a *Rechtsoziologie*; 1937-ben pedig *A jogelmélet vázlatja*. 1942-ben jelent meg a drámainak tekinthető *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*, és 1943-ban az *Angol jogelmélet* című hatszáz oldalas monográfiája; végül említésre méltó a *Forradalom és alkotmány* címmel 1943-ban megírt (magyarul 1993-ban megjelent) önéletrajzi ihletésű munkája. A felsorolt művek egyébként munkásságának meghatározó pontjait, de egyben egyfajta gondolati ívet is megjelenítenek. A multikulturalizmus szinte egész életét végig kísérte; például korán megismerkedett a kanti, spenceri gondolatvilággal, a kriticismus és empirizmus szellemiségével, elmélyedt a filozófiában, társadalomtudományokban, és a művészetekben. Megismerte a „tények és értékek” világát, ezzel szemben a kritikai gondolatokat is, melyek a mindennapi joggyakorlatból erednek (hiszen ebben években keresztül Ő is részt vett, mivel hét éves hivatali tapasztalat állt mögötte, s így tudta, hogy nincs lezárt ügy, azok legfeljebb a tudatban vagy a teóriákban konstituálódnak),¹⁴ vagyis megtapasztalta a metajuriszticismus és a jog „életidegen”, pszichológiai működés módját, annak társadalmi relevanciájával együtt. Ugyan lenyűgözve olvasta a kantianus *Kelsen* és az eljárási jogszemléletet képviselő *Sander* közti vitát, de már korán kezdett el formálódni benne a kritikai gondolat: álláspontja szerint a jog formális szemlélete „előkelően jogászi”, ám idegen a valóságtól, a jogi gyakorlattól, és nem képes magyarázatot adni a jogi jelenségek társadalmi és pszichikai működés módjára és más társadalmi objektívációkhoz való viszonyára.¹⁵

Mindez meg is mutatkozik *A természetjog és pozitívizmus* című munkájában, ami *Hans Kelsen*nel folytatott monumentális diskurzus kezdetének is tekinthető, Horváth bemutatja, hogy a pozitívizmus saját belső, formális logikája miként fordul önellentmondásba, és lényegét tekintve önmagát is „felszámolja”. Ennek ellenére nem feltétlenül értelmetlen a pozitív jogi logika, és nem is felétlenül ellentéte a természetjognak, hanem a pozitívizmus egy neme a természetjognak; vagyis – szükséges a kettő *együtnézése*. A két nézőpont nem sokban különbözik egymástól, csupán a tény és norma interpretációjának, a jogfogalom meghatározásának módjában található a differencia. Vagyis a jog nem tiszta norma, ahogyan *Kelsen* gondolja, sem tiszta tény, ahogyan *Sander* gondolja, hanem örökös vonatkoztatás tényektől normákhoz és normáktól tényekhez. A jog a dolgok egy szemléletmódja. A jog ideológia.¹⁶ A természetjog szerint létezik egy nem feltétlenül jogi eredetű abszolút értékmérce, amelyből a jog helyessége megítélhető; a pozitívizmus szerint ilyen nem létezik, mert a jog alapja egy empirikus tény, maga a jogalkotás aktusa. A természetjog az értéket hangsúlyozza, de ez az érték éppúgy lehet a változás mellett vagy ellene, míg a pozitívizmus a ténykérdést részesíti előnyben, ami szintén lehet „konzervatív vagy forradalmi”: tehát mindkettő valójában lehet relativista, de lehet abszolút jellegű is, így a kettőt szinoptikájában kell vizsgálni. Hiszen, ha a hipotetikus alapnormát a természetjog határozza meg, akkor az a pozitívizmus

¹³ Horváth empirikus szempontból akarta igazolni saját szinoptikus jogelméletét, mégis „a mű tudományos szempontból egyaránt tekinthető jogszociológiai esettanulmánynak, jogtörténeti vagy jogbölcseleti munkának, de olvashatjuk irodalmi műként is, s akkor mint történelmi dráma jelenik meg előttünk”. H. Szilágyi István i.m. 31. o.

¹⁴ Horváth Barna jogi pályáját 1919-ben kezdte a Kincstári Joghivatalban segédfogalmazóként, majd kincstári alügyészként. Vö.: Cs. Kiss Lajos i.m. 584. o. Vagyis konkrétan megtapasztalhatta a jogi-igazgatási eljárások kaffkai abszurditását!

¹⁵ Zsidai 2012: 2. o.

¹⁶ Horváth 1992: 86. o.

szempontjából fikcióvá válik, ha pedig a pozitivizmus definiálja azt, akkor ő maga válik természetjoggá.¹⁷ Mindenesetre tényként kimondható, hogy Horváth, ha nem is szembe-, de elfordul a szigorú pozitivisták jogi logikától, s a természetjog kérdéseit is látókörébe helyezi, ugyanakkor egyfajta szociológiai látásmóddal is gazdagítja azt. Ugyanis a jog pozitív formalizmusából hiányzik az élet: „a jogot csak az tudja, akinek szemei vannak, hogy lásson, és fülei, hogy halljon”.¹⁸ Ezzel utalva a kritikai jogi realizmusra, akik meg akarják szüntetni a jog önámító, tökéletességet sugárzó jellegét, és ténylegesen szembe akarnak nézni a konkrét valósággal, a konkrét esettel. Az egyes valós esetekben az élettől elvonatkoztató absztrakt fogalmakkal operáló jogtudomány dogmatikus világa összeomolhat a konkrétum reáliáján,¹⁹ mivel „minden jogalkalmazás kissé spanyolcsizmába szorítja az életet”,²⁰ és ez a fajta szemléletmód már a jogszociológia irányába történő átvezetésnek is tekinthető.

Ami a *jogszociológiát* illeti; azt tudomány-rendszer-tani fejtegetéseiben a jogtudományok közé sorolja, mégpedig aszerint, hogy helye a társadalom tanulmányozásának keretein belül (társadalomelmélet vagy szociológia) a jogelméletből eredő tudományterületként fogta fel. A jog egy társadalmi produktum, így a társadalom része, a jogelmélet pedig a legáltalánosabb jogismeret, ezért *a jogra alkalmazott társadalomelmélet a jogszociológia*. A különböző tudományterületek összefüggéseit nézve a társadalomelmélet és a jogelmélet funkcionális ekvivalenciának tekinthető: a társadalomelmélet a társadalomra nézve a változás és a helyesség kérdéseit kutatja (mellesleg ez a helyesség tekintetében nem feltétlenül igaz!), míg a jogelmélet a jogra nézve vizsgálja a változás és a helyesség problematikáját; a kettő összekapcsolása a jogszociológia, mely így a jogelmélet egyik irányzatának tekinthető; ezzel együtt nem tartotta megfelelőnek a társadalom természettudományos módszerekkel történő vizsgálatát.²¹ Horváth jogszociológiája szintén szinoptikus jellegű társadalomelméleti vonalnak tekinthető, melynek kiindulópontja az ember, mint pszichológiai szempontból intelligens lény, akinek cselekedetei nem minden szempontból számítanak társadalmi vagy jogi jellegűnek. A viselkedés, még ha az organikusan vagy mechanikusan előidézett is, pusztán lelki megnyilvánulás. Magatartáson csak az olyan viselkedés érthető, „amelyet a viselkedő saját belátása és spontán elhatározása szerint ellenőrizni képes”.²² A jog pedig csak akkor érintkezik

¹⁷ Horváth szerint a Tiszta jogtan politikamentesnek látszik, de mégis szolgálhatja a reálpolitikát, valójában pedig minden azon múlik, hogy mi határozza meg a hipotetikus alapszabály tartalmát. Ez figyelmen kívül marad és a hipotézis verifikálása teljesen hiányzik. Ezért a tiszta jogtan mindent elismer jognak, ami a hatalomnak megfelel, így szabad utat engedhet az erősebb jogának, az igazságossággal szemben, az autokráciának, a rációval szemben. Lásd: Cs. Kiss i.m. 590. o.

¹⁸ Ez a kérdés Horváth esetében főként *Jeanne d'Arc* perének elemzésében mutatkozik meg; esetleg stílusosabban: *a megértés nem redukálható le a történetírás néhány szegmensére!* Ahogy az Újszövetségben Jézus nyilatkozik a megértésről: „A tanítványok odamentek hozzá, és megkérdezték tőle: Miért beszélsz nekik példázatokban? Ő így válaszolt: Mert nektek megadtam, hogy megtudjátok a mennyek országának titkait, de azoknak nem adtam meg. [...] Azért beszélek nekik példázatokban, mert látván nem látnak, és hallván nem hallanak és nem értenek. [...] Mert megkövéredett e nép szíve fülükkel nehezen hallanak, szemüket behunyják, hogy szemükkel ne lássanak, fülükkel ne haljanak, szívükkel ne értsenek [...]” Mt. 12. 13. 10-14. A magvető. Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése. Ford.: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. A Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1989, 21. o.

¹⁹ Ezzel végső soron a jogpozitivisták dogmatizmus realista kritikáját nyújtja. Horváth 2003: 189-191. o.

²⁰ Noha azt is hangsúlyozza, hogy minden kisebb jelentőségű perben is fennáll ugyanez a helyzet, vagyis mindig sérül a szabály és annak absztrakciója is. Horváth 2003: 132. o., 131-133. o. (*Egy megjegyzés: minden jogi esetben nemcsak a szabálysértő, de maga a norma is megítéltetik!*)

²¹ A pozitivisták társadalomtudomány elsősorban *Auguste Comte* nevéhez és a társadalom fizikája módszeréhez kötődik. A szociológiai pozitivizmus szerint az ember társadalmi fejlődése nemcsak a természeti milióban történt, hanem annak társadalmi környezetében folytatódott, így az ember vizsgálatát annak szocialitásban, a fizikához hasonló empirikus, matematikai módszerekkel kell folytatni. Zsigmond László: *Auguste Comte*. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 203. o.

²² Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Historia Incognita, Márabesnyő – Gödöllő, 2004, 36. o.

a valósággal, ha tekintettel vagyunk annak társadalmi jellegére, ezért Horváth társadalomra vonatkozó definíciója szerint *a szocialitás azon magatartások interszubjektív összessége, amelyek egymás feltételeit érintik.*²³ Azonban a szociológia, így a jogszociológia is csakis a tipikus, általános jelenségekkel, az ismétlődő, szabályosnak mondható viselkedési mintákkal foglalkozhat, s ezek lesznek az úgynevezett társadalmi objektivációk. A generalizált magatartások tipikussága társadalmi szempontból egységet mutat, homogenizál; ugyanakkor – véleménye szerint – léteznek szabályos különbözőségek és azok szubszidiárius funkciói, illetve azok megoszlása is. A társadalmi egység kategóriája jelentheti a társadalmi rend megjelenését is: társadalmi rend csak akkor létezhet, ha annak heteronóm normaként való létrejötte is megvalósul; vagyis a társadalom tagjai egyfajta mintát követnek ez pedig már egy előre meghatározott magatartás, ami eljárásként definiálható.²⁴ Álláspontja szerint, a jogszociológiai vizsgálataihoz kapcsolhatóan – és ebben a jogtörténet is segítségére volt – a normarendszer a történelemben fellelhető különféle társadalmakban megvalósult eljárások hierarchiájából állt és áll. Kezdetben ez a *szokások differenciálódott* rendszerét jelentette, melyek később sokszor szórványosabbak voltak és régióként eltéréseket mutattak, melyeket később pozitív normák is helyettesíthettek,²⁵ ezután pedig következtek az úgynevezett *kifejező eljárások* (nyelv, kultúra, művészet, tudomány, etc.), így a társadalmi szinten a lét és az érték pedig ezekben az eljárásokban konstituálódik. Ehhez kapcsolhatóan pedig a jog fejlődését (*növekedés; hatásosság, szabadság és kölcsönösség*) is a *jogi eljárás* biztosítja, mely egyértelműen a jog fogalmában realizálódik, ez jelenti a jog immanens valóságát:²⁶ a legintézményesebb, legfejlettebb eljárás és annak ideális formája maga a jog.²⁷

Az eljáráshoz pedig közvetlenül kapcsolható a szinoptikus jogelmélet: ugyanis az eljárás fogalma alapján megállapítható, hogy a meghatározott magatartásminta és az ahhoz kapcsolható faktikus magatartás eszmei és gondolati összefüggéséről beszélhetünk.²⁸ (Vagy nevezzük inntől szinoptikus jogszociológiának?) Vagyis a szinopszis az eljárásban megtalálható szoros konnekció, ami egy eszmei struktúrában jelenik meg: nem egyszerűen faktum, nem csak érték, hanem a kettő egyidejű szemlélete. Valójában ténylegesen az eljárásban jelenik meg az előírások és a történeti ténytényeségek kettősségének drámája, ami – szélesebb körben is – nyilvánvalóvá válik.²⁹ Ez egyben módszertani kérdés is, mivel az eljárás képes a jog egészét tényállásokra; tények és értékelemek sorozatára „szétszedni”, hiszen az értékek meghatározzák a jog szempontjából releváns tényleges magatartásokat, azok visszahatnak a jogi értékekre, s mindezekből az eljárás felépíti a tények és értékek szelekcióját, és azok kölcsönös gondolati összekapcsolása áttekinthetővé válik. A *kelsen* *Sein* és *Sollen* fogalmak pedig önmagukban értelmüket veszítik, mert külön-külön nem lehetnek önálló ismeretelméleti tárgyak, mert csak akkor válhatnak azzá, ha önálló törvényszerűségekkel bírnának, márpedig

²³ Zsidai 2012: 4. o.

²⁴ Uo.

²⁵ Elég csupán a „rég-i jó-jog” fogalmára gondolni, ami évszázadokon keresztül érvényesült, ám később a régi szokásokat változatosabb újak váltották föl, majd az uralkodók – látszólag tetszés szerint – átírható jogszabályai. Lásd: Nagy Zsolt: *Metszetek a jogásztársadalomról*. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, Szeged, 2012, 23-24. o.

²⁶ Horváth 2004: 19-187. o.

²⁷ Ezt egyébként *William Graham Sumner* is megerősíti, miszerint a mi és ők csoporttudatok általi rivalizálás és ellenségeskedés miatti békéltetés egyik legkifinomultabb, korai eszköze volt a római jog és eljárás, annak rendszere, amit mi sem bizonyít jobban, mint annak számos recepciója. Sumner, William Graham: *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978, 73-84. o.

²⁸ A minta vagy a magatartás nem lehet eljárás, csak az érvényes minta és a tényleges magatartás. Zsidai 2012: 6. o.

²⁹ Ahogy Horváth Barna fogalmaz *Szókratész* perével kapcsolatban: „A perjogi előírások ismerete tagolást, szint, elevenséget visz bele az esemény ábrázolásába. (...a pusztá történeti tények ismertetése helyett...) A perjogi előírások ezzel szemben mintegy vázat és ütemet adnak a drámának, jelenetezik az elven cselekményt.” Horváth 2003: 20. o.

ez lehetetlen. A módszertisztaság pedig elengedhetetlenné teszi, hogy egyfajta harmadik „valamiként” kezeljük őket; ezért a norma (érték) és a tény (valóság) kapcsolata csak gondolati képződményként, egyfajta *intellektuális viszonyként értelmezhető*. A kettő közötti valóság logikus: „a tény – bár nem érték – lehet értékes, azaz helyes, az érték – bár nem tény -, tényleges, vagyis pozitív”.³⁰ A kettő fordítottja is lehetséges, az érték érvényes, de nem értékes, illetve a tény létező, de nem értékes. Így a jog értékes tényeknek (jogesetek) és pozitív értékeknek a gondolatokban megjelenő logikailag megjelenő kapcsolata;³¹ mindennek szinoptikája pedig a kölcsönös funkcionalitásában érvényesül.

Horváth Barna munkásságának feltételezhetően csúcspontját jelentette az 1942-ben magyar és német nyelven megjelent *A génusz pere. Socrates – Johanna*. Már maga a munka nyelvezete, stílusa is eklektikus, irodalmi, drámai, tárgyilagosan anyagi jogi és eljárásjogi, ezzel együtt szociológiai is. S ez nem is feltétlenül véletlen: ahogy a jog és a tények szinopszisa, úgy a társadalomtudományok interdiszciplinárisának párhuzama, a jog, a szociológia és az irodalom konstellációja mintegy metaforaként szolgálhat jogbölcseletének szociológiai alapú prezentálásához. A munka műfaji változatossága mellett nem szakít saját hagyományaival: nevezetesen az eljárás fontosságának hangsúlyozásával és a szinoptikus szemléletmóddal, melyet a műben megjelenített két eljárás által empirikusan is próbál igazolni. A fentiekben is említett eljárási kérdésekben mutatható ki igazán a jogelméleti és/vagy jogszociológiai szinoptika dramatikus, akár mindenki számára érthető formája. Hiszen mindkét per esetében egy-egy eljárásról van szó, másfelől együtt láttatja az irodalmi, drámai kérdést a perjogi problémákkal, a perszociológiával, a jog pszichológiájával,³² jogtörténettel és egyúttal általában a jogszociológiával: a mű egyben tudományos munkának, és zseniális irodalmi műnek is tekinthető.³³ Horváth vegyíti az irodalmi narratívát az objektíven elbeszélő tudományos írással, illetve a teória megjelenítésével, továbbá a tényeket értékelő, véleményt formáló szerző munkájával. Az előbbiekkal kapcsolatban és saját inspirációjára nézve Horváth Barna úgy fogalmaz: „A művészet lényegi elem a világinterpretációmban. A modern dráma áll legközelebb ehhez a világértelmezéshez, amely gondolkodásmódomnak mindig is tárgya volt: az emberi cselekvés a maga társadalmi, politikai és erkölcsi relevanciájában. Azt hiszem nem túlzás azt állítani, hogy *Shakespeare*, *Ibsen* és *Shaw* tudat alatt inspirálta elméleteimet”.³⁴ Mellesleg a realizmus hatása is kimutatható, s ez a génusz perében többször említésre kerül, hiszen a realisták szerint a jog nem pusztán dogma és norma, hanem egy komplex lélektani, társadalmi és történelmi képződmény. (Bár említésre érdemes kérdés, hogy a realisták inkább *implikáltak* a klasszikus jogi diskurzusba a kognitív tudományok elemeit, míg Horváth eleve *integrálta* ezeket a nézőpontokat, s az eljárás adta mindennek módszertani kereteit.) Horváth szerint a dráma és a per összefüggéseiben mindenekelőtt a hasonlóság szembetűnő: mindkettőben központi elem a cselekvés, a konfliktus és a döntés; a per és dráma közös jellemzője a szigorú szervezethez és szabályozottsághoz. Továbbá szükségszerű elem a bukás: a drámában is valamelyik fél (persze lehet, hogy mindegyik) a perben pedig, kontradiktóriussága

³⁰ Zsidai 2012: 6. o.

³¹ Uo.

³² Talán kissé meglepőnek tűnik, főleg történelmi távlatban, de Horváth elemzi az egyes ítélkezők személyiségét, továbbá az ülnökök csoportdinamikáját vagyis a per szociálpszichológiai aspektusait. Horváth 1993, 186-188. o., mintegy korát megelőzve prezentálja a jog szociálpszichológiáját. A tudományterületről általánosságban lásd: Hunyadi György – Berkics Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája*. A hiányzó láncszem. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015.

³³ „...klasszikusan tárgyilagos, hűvösen pontos, tudományos munkája, melyen szinte csak megérzéssel mérhetően, mégis fehér izzással izzik át az a nagy emberi részvét, a közösségvállaló ember lírája, mellyel az író hősei iránt érez. Ugyanakkor tud teljesen igazságos lenni hőseink gyilkosai iránt is, akik szerinte belekényszerültek szerepükbe...” Bobla Ida: Horváth Barna: *A génusz pere. Socrates – Johanna*. In *Társadalomtudomány*, 1943/3. sz. 304–308. o.

³⁴ Horváth 1993: 39. o. Az irodalmi művek intellektuális hatásáról általánosságban lásd: Lukács György: *Tolsztoj és a realizmus fejlődése*. Magvető Kiadó, Budapest, 1975.

miatt, az egyik fél biztos, hogy elbukik. S mindkettőben megjelenik a valóság, a tény, az érték, a lét és az érvény ellentéte, egy végső katarzis, mely után a felek (és nézők) távoznak, s mindez színpadon (hasonlóképpen a bírósági tárgyalóteremben) történik.

Horváth Barna ismert szinoptikus jogelmélete szerint a jog a tények és szabályok együttnézése: elvont magatartásminta és ennek megfelelő cselekvés gondolati kapcsolata egy eljárás keretében. Szükségszerűvé vált ennek *a problémakörnek a valóság talaján történő bizonyítása*, vagyis meg kellett ragadni a jogeset és a jogtétel küzdelmét: „az eset egyedi körülményeinek súrlódását, felhorzsolását a merev szigorú szabály rideg éles szegélyein”.³⁵ Azért választotta e két személy perét, mert véleménye szerint ezekben az eljárásokban érhető leginkább tetten a géniusz és a társadalmi környezet konfliktusa. (Ugyanis a géniusz az, aki a környezettől való elszakadás drámai következményeit elviseli, eltiportatik, ám fel is magasztaltatik.) Szókratész és Johanna perében többek között az a közös, hogy a jog által tiporták el őket, és ezért a jog tökéletlenségének, hiábavalóságának és a hatalomtól való függésének jelképei; ám a morál lassanként be is tud „szivárogni” a jogba. Szókratész esetében ez a következőképpen fejeződik ki: „én halni indulok, ti élni, de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent”.³⁶ Horváth szerint Szókratész vértanúsága volt az, ami nemcsak Platónra, de az egész ókori társadalomra és jogra hatást gyakorolt, és végül – több okkal együtt – előidézte az ókori társadalom megváltozását.

Az állhatatosság (*fortitudo*) volt egyik legfőbb jellemzője *Jeanne d’Arc* személyének, mely antik erény pere során többször bizonyítást nyert, s mely antik erényt a vádlott szintén a joggal szemben fejtette ki.³⁷ De talán ez nem is ilyen egyszerű! Hiszen *Jeanne d’Arc* a korabeli társadalmi-történelmi szituációban meglehetősen „furcsa” képet jelenített meg a feudális rend harcainak közepette. Horváth ezt a képet nemcsak történelmi valóságában (bár ezt is megtette) de annak – a lehetőségekhez mérten – társadalmi környezetében, a pert (kánonjogi) eljárásjogi értelemben és annak kifejezett jogszociológiai szempontjait szintén figyelembe véve - beleértve a kor társadalmi és a jogi jellegű eljárások szemléletének párhuzamát – vázolta fel. A gondolatmenet szociológiai szempontból vett módszertani tisztaságát maga is meghatározza, miszerint „ítélkezésünk célja tehát ne az legyen, hogy az egyik szereplő feketítésével tisztázzuk a másikat! Hanem nézzük őket magasból, a történet messzi távlatából”.³⁸ Hiszen, s ez szintén a jogszociológiai felfogás fundamentumát képezi: „az ilyen nagy per nem csupán a géniusz tükre, aki főszereplője. Az ilyen per tükre a társadalomnak is. Ebben van szociológiai jelentősége”.³⁹ Elég csupán azt az egyértelműen jogszociológiai képet megjeleníteni, amelyet Horváth oly nagyszerűen és plasztikusan mutatott be: a per formáinak, alakszerűségének tekintetében egy társadalmi szemlélet húzódott meg. Gyökereiben az inkvizitórius eljárás egy *kollektivistista felfogást* tükrözött, aminek célja a társadalom védelme, de egyúttal a vádlott védelme is, tehát a *congregatio* biztosítása. A méltányosság, a jószívűség magától értetődő. A per nem a szabályok betartásáról szól, hanem a lelki üdvért, s a vádlott javát szolgálva néznek bele lelkébe: a „látnokoknak és angyaloknak nincs szükségük nehézkes performákra”.⁴⁰ Míg a „modern” eljárásban, mely a társadalom individualista szemléletére épül az egyén védelme

³⁵ Horváth 2003: 7. o.

³⁶ Szókratész ellen három vádpontot hoztak fel: 1. Nem hisz az athéni istenekben, 2. a *daimoniont* a hagyományos felfogától elérően értelmezi és azokban hisz; 3. továbbá, mindezeket keresztül megrontja az ifjúságot. Platón: Szókratész védőbeszéde. (Ford.: Devecseri Gábor.) In: Platón összes művei I-III. I. Kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1984, 439. o.

³⁷ Az *orleans-i* szűz elleni vádak többek között eretnekség, bálványimádás, hamis prófétálás, árulás voltak. Horváth 2003: 153-158. o.

³⁸ Horváth 2003: 185. o. „Ez a sorsszerűség, a jónak és a rossznak ez a végzetes megoszlása jellemzi cselekedeteinket épp a legdrámaibb pillanatainkban. (...) Elnéző mosollyal regisztráljuk a jónak és a rossznak előre valószínű megoszlását.” Uo.

³⁹ Uo. 131. o.

⁴⁰ Uo. 162. o.

válik fontossá, hiszen már nem bíznak a „bölcös bíró” szerepében, hanem individualista módon garanciákat keresnek saját érdekeik védelmében.⁴¹ S többek között ezzel magyarázható az a perjogi szempontból megkérdőjelezhető tény, miszerint a jog értelmezése és emiatt maga az igazságszolgáltatás, de az eljárás teljes vonulata – a gyanúsítástól a nyomozáson keresztül a verdiktig - a bírói magisztrátusok kezében volt.⁴² Ugyanakkor a bíró egyúttal gyóntatója is a vádlottnak, vádló és védő egy személyben, a lelki üdvét féltő atya.⁴³ S ez mutatja meg leginkább a társadalom és egy egyébként a társadalom által létrehozott intézményes eljárás összefüggését és különbségét. A különbség: a társadalom mentesíti magát felelőssége alól. Az eljárás: a jogalkalmazás függetlensége viszonylagos, nem előítéletmentes, minden eljárás alá vont személy egy túska a jog intézményrendszerében, minden jogalkalmazás csakis előítéletetektől terhes, maga előtt hurcolja a verdiktet, maga elé tolva pajzsként a dogmát és pozitív jogot: a független jogszolgáltatás akkor válik elfogadottá, ha *a társadalmat nem nyugtalanítják a döntéshozó szerv intézménye iránti meglévő előítéletek*, és azok folyományaként az elvárt ítélet. Arra viszont mindenképp megtanít mindenkit, hogy Johanna pere terhelt mindenféle előzetes, és megváltoztathatatlan feltevésekkel, értékekkel, és még valami: „mai előítéleteinket ne tartsuk naivan annyira többre az akkoriaknál.”⁴⁴

S ha erről az oldalról nézzük, akkor talán azt is ki lehet mondani, hogy minden egyes eljárás egy eltörpült géniusz, mivel minden esetben ütközik az egyedi az absztrakt felsőbbbségével, tisztaságával, holott sok esetben ez mindig az absztrakció törését is újra és újra előidézi. A géniusz pere – a deviancia káprázatos látványosságát megmutatva - az egész társadalom értékrendjét teszi próbára, kérdőjelezi meg. De hiszen a deviáns minden esetben egyedül van, az egyedi autonóm normája áll szemben a közösség heteronóm szabályaival; a közönség ellenérzésével a szokatlannal, a különccséggel szemben.⁴⁵ A géniusz magányát és kitartását *Shaw* szavai fejezik ki talán a legfigyelemreméltóbban: „*Ne higgyétek, hogy meg tudtok ijeszteni azzal, ha azt mondjátok nekem, hogy egyedül vagyok. Franciaország is egyedül van, és Isten is egyedül van, és mi az én magányom a hazám és Istenem elhagyatottságához*

⁴¹ A megértés szempontjából érdemes a szülők és gyermekik kapcsolatból kiindulni: „Miért nincs szükség vádra, védelemre, alakiságokra, bizonyítási szabályokra, fellebbvitelre? Mivel feltehetjük, hogy a szülői szeretet minden alakszerűségénél nagyobb biztosítéka a védelem kedvezésének, a szülői belátást pedig a legkompetensebbnek tartjuk a tényállás megítélésére.” Viszont minél kevésbé tartja a társadalom a bírót bölcsnek, annál kevesebb az iránta való bizalom, annál inkább védi (bűnös vagy ártatlan személyét) annál inkább van szükség különféle garanciákra, jogi részletszabályokra. „Tehát minél tökéletesebb a bíró, annál nagyobb a bírói szabadság, viszont minél gyarlóbb a bíró, annál nagyobb a perbeli kötöttség, intézményesség és tagozottság.” Horváth 2003: 160-161. o. (Valójában nem a bíró vált az idők folyamán gyarlóbbá, hanem az egyének önbecsülése, a közösséggel szembeni éntudatuk növekedett meg; mely nem feltétlenül pozitívumként értékelhető társadalmi kérdés, ugyanis ez másképpen és egyszerűbben megfogalmazva: *elidegenedés!*)

⁴² Beccaria, Cesare: A bűnökről és a büntetésekről. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998. Ford: Madarász Imre.; Nagy Zsolt: Egy jogi rendszer jogszociológiai kritikája. In: Emlékkönyv. Dr. Heka László egyetemi docens 65. születésnapjára. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet, Szeged, 2024, 80-92. o. Egyébként ez a fajta szemléletmód mintapéldája a totális államnak is, ahol a vallást kisajátítja az állam, vagy fordítva; a tökéletes bíraskodás egy a Karamazov testvérekben is megjelenített eszmény: „a közös világnézet a bírót és a büntettest a legszorosabb lelki közösségbe foglalja.” Horváth 2003: 161. o.

⁴³ Horváth 2003. Az inkvizíciós per nem vádper, így védelem sincs. „A szakvélemény tulajdonképpen nem bizonyítási eszköz, hanem maga az ítélet, sőt esetleg a fellebbviteli fórum ítélete.” Uo. 160. o.

⁴⁴ Uo. 136. o.

⁴⁵ Bár érdemes elgondolkodni, hogy talán *Jean* nem is volt annyira egyedül. Elég csupán *Agincourt* csatájára gondolni, illetve az ott elszenvedett francia vereségre, mely esemény a (megmaradt) francia lovagságban folyamatos frusztrációt okozott, hiszen az angolok úgy mértek rájuk vereséget, hogy végső soron nem álltak ki a lovagokkal szemben, hanem távolról lenyilagták őket. Szemükben ez – a vereség tényétől is eltekintve - a lovagi törvények szerinti becsületesség és bátorság megsértésének számított, így a vereség, a franciák szempontjából nem szégyen, hanem bosszúért kiáltó csalárdság és gyávaság. Ebből következően, ha valaki a hit erejét össze tudja kovácsolni a világi érzelmekkel és a politikai érdekekkel, annak útja szinte kikövezett. Többek között lásd: Curry, Anne: *The Hundred Years War: 1337-1453. (Essential Histories.)* Ospray Publishing, Oxford, 2002.

*képest?*⁴⁶ Mártíromságának máglyával való végződése, már a jelenlévők jó részét is kétségbe ejtette, s legendát szőtt köré, később az ítéletet érvénytelenítették, majd *Jeant* boldoggá, végül szentté avatták. (Egyébként a vallomás visszavonásával majd annak megtagadásával nemcsak a mártíromság, de a vértanúság fogalmát is kimerítette!) Ám Horváth szerint a mártíromság legfontosabb funkciója a középkori kánonjogra és világi jogra gyakorolt hosszabb távú hatása, mely a franciák királyságának helyreállítása mellett a középkori társadalmi rend felszámolásának is jelentős oka volt és ehhez szimbólumot is szolgáltatott.

A többféle Horváth Barna elemzés sokszor mutat rá, hol szakmai, tudományos, hol közéleti, hol történelmi helyzethez kapcsolódó (háború előtti, közbeni, utána lévő ország, totalitáriánus rendszerekkel tarkítva) *magányosságára*. Talán mindegyik igaz, talán egyik sem, talán részgazságokra akadhatunk. Mégis munkájának lényegét és egységét – gondolatainak életével való összefüggését, továbbá a lét és a tudat kettősségét inkább saját szavai fejezik ki a legjobban: „Ahogyan élünk úgy gondolkodunk. Egy gondolkodó szemléletmódja beszűkül, ha elmulasztja figyelembe venni azt a módot, ahogyan gondolkodása kinő élettapasztalatából. Az ember nem tud teljesen megérteni egy gondolkodót, ha nem olvassa önéletírását. Én sem értem saját gondolkodásomat, ha nem helyezem bel újra saját környezetébe, ami az én élettapasztalatom: önéletírásom. Nem tudom senkinek sem érthetővé tenni gondolataimat, ha valaki nem látja életem miként határozta meg azokat. Ez nem pusztán személyes téma. Eszményink a társadalomról történelmi tapasztalataink függvényei, elméleteinket és ezekről a dolgokról való egész gondolkodásunkat történelmi eseményei színezi át. Az ember egyszerűen nem vesz tudomást saját gondolatairól, ha visszautasítja, hogy e gondolatokat a kor nagy eseményeinek fényében értelmezze, melyek ténylegesen alakot és színt adnak nekik. A történelem visszatükröződik életünkben. Gondolkodásunk egész értelmét életünk és a történelem tényeiben kell kutatnunk”.⁴⁷

Irodalomjegyzék

Bibó István: Horváth Barna: A géniusz pere: Socrates – Johanna. In Szellem és Élet, 1943/3-4. sz. 174-177. o.

Bihari Zsuzsanna: Dráma a jogelméletben – Horváth Barna géniuszai. Jogi tanulmányok, 2014, 204-214.

Bobula Ida: Horváth Barna: A géniusz pere. Socrates – Johanna. In Társadalomtudomány 1943/3. sz. 304-308. o.

Cs. Kiss Lajos: Szabadság és Kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: Angol Jogelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001, 569-603. o.

Beccaria, Cesare: A bűnökről és a büntetésekről. (Ford: Madarász Imre.) Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998.

⁴⁶ „*Most már tudom, hogy Isten elhagyatottsága az ő ereje; hova lenne ő, ha a ti kicsinyes tanácsaitokra hallgatna?*” Shaw, George Bernard: *Szent Johanna*. (Ford.: Ottlik Géza.) Magyar Helikon, Budapest, 1968. 6. kép. 99-100. o. S ez nemcsak a környezettől való elszakadást példalózza, de az egyéni elme erejét akár sokakkal szemben is. „Elhagyták égi tanácsadói, mert ő is elfelejtette őket, azért könyörög hasztalan tanácsaiért! Íme, a géniusz magányossága a legkritikusabb pillanatban!” Horváth 2003: 169. o.

⁴⁷ Horváth 1993: 8. o.

Curry, Anne: *The Hundred Years War: 1337-1453. (Essential Histories.)* Ospray Publishing, Oxford, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203487334>

David, René: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.*

Hegedűs József: *A szintetikus jogbölcselet alapjai (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat).* Posztumusz kiadmány, Budapest, 2015.

Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalomelméletének problémái.* Sorozatszerkesztők: Zlinszky János és Varga Csaba. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.

Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1937.

Horváth Barna: *Az erkölcsi norma természete.* Attraktor Kiadó, Máriabesnyő – Gödöllő, 2005.

Horváth Barna: *A jog alapjai. (The Bases of Law.) Jogfilozófiák.* Szerk.: Varga Csaba. Budapest, 2006.

Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata.* Historia Incognita, Márabesnyő – Gödöllő, 2004.

Horváth Barna: *Forradalom és alkotmány.* Ford.: Nagy Endre. In: Zsidai Ágnes (szerk.) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993.

Horváth Barna: *A géniusz pere.* Szókratész – Johanna. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003.

Horváth Barna: *Angol jogelmélet.* Pallas Stúdió – Attraktor Kiadó, Budapest, 2001.

Horváth Barna: *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája.* In *Társadalomtudomány*, 1930. 10. évf. 87-115. o.

H. Szilágyi István: *Circus Juris. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében.* In: Szabó Miklós (szerk.): *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás törtnetéből.* Prudentia Iuris, 3. Miskolc, 211-266. o.

H. Szilágyi István: *Horváth Barna géniusza.* „Jog és Irodalom Szimpózium. In *Justum, Aequum, Salutare*, 2007/2. sz. 31-42. o.

Hobhouse, Leonard Trelawny: *Social Development. Its Nature and Conditions. Principle of Sociology.* Abingdon, Oxon, 2010.

Hunyadi György – Berkics Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015.

Lukács György: *Tolsztoj és a realizmus fejlődése.* Magvető Kiadó, Budapest, 1975.

Biblia. *Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése.* Ford.: Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága.

A Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1989.

Moór Gyula: Szociológia és jogbölcselet. (Filozófiai értekezések 5.) Budapest, 1934.

Moór Gyula: A jogbölcselet problémái. Magyar Szemle Társaság. Budapest, 1945. Az eredeti reprintje: Hatágú Síp alapítvány, Budapest, 1992.

Nagy Zsolt: Metszetek a jogásztársadalomról. A Pólay Elemér alapítvány Könyvtára, Szeged, 2012.

Nagy Zsolt: Egy jogi rendszer jogszociológiai kritikája. In: Emlékkönyv. Dr. Heka László egyetemi docens 65. születésnapjára. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet, Szeged, 2024, 80-92. o.

Platón: Szókratész védőbeszéde. (Ford.: Devecseri Gábor.) In: Platón összes művei I-III. I. Kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Shaw, George Bernard: Szent Johanna. (Ford.: Ottlik Géza.) Magyar Helikon, Budapest, 1968.

Sumner, William Graham: Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.

Szabadsfalvi József: Moór Gyula. Új Mandátum Kiadó, IV. Budapest, 2001.

Szabadsfalvi József: Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. In Magyar Jog, 1994/11. sz. 654–660. o.

Szabadsfalvi József: Tiszta jogszociológia felé. (Horváth Barna jogszociológiája.) In Budapesti Könyvszemle, 1996/2. sz. 135-138. o.

Szabadsfalvi József: Viszony az elődökhöz. A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcseleti gondolkodásról. Jogelméleti Szemle 2003. (4) <http://jesz.ajk.elte.hu/szabadsfalvi16.html> (2019. december 1.)

Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Szegedi Nyomda, Budapest, 1955.

Szabó Miklós: Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Prudentia Iuris, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004.

Zsidai Ágnes: A tiszta jogszociológia. In: Horváth Barna: Jogszociológia. A jog társadalomelméletének problémái. (Sorozatszerkesztők: Zlinszky János és Varga Csaba) Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 11-60. o.

Zsidai Ágnes: A Jog Janus-arca (Horváth Barna szinoptikus jogelmélete). In Tolle Lege, 2012/1. sz. 1-9. o.

Zsigmond László: August Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Navratil Szonja¹

Vámbéry Rusztem – A közíró, az ügyvéd és az egyetemi oktató²

Absztrakt

A tanulmány Vámbéry Rusztem publicisztikai munkásságát dolgozza fel, valamint ismerteti a két leghíresebb ügyét, melyekben Rákosi Mátyás és József Attila védőjeként járt el. Vámbéry újságírói munkájából kiemelten a nacionalizmus, a tudomány és az egyetemi oktatás körében keletkezett munkáit vizsgálom meg. Az elemzett újságcikkek közös jellemzője a polgári radikalizmus eszmerendszere, illetve a szerző ironikus stílusa. A Rákosi per esetében Vámbéry védőbeszédei, a József Attila elleni rágalmozási vád során pedig a korabeli újságcikkek alapján ismertetem.

Kulcsszavak: Vámbéry Rusztem, publicisztika, nacionalizmus, polgári radikalizmus, Rákos per, József Attila elleni rágalmozási eljárás

Abstract

The study examines the journalistic work of Rusztem Vámbéry and presents his two most renowned legal cases, in which he acted as defense counsel for Mátyás Rákosi and Attila József. From his journalistic oeuvre, particular attention is given to his writings on nationalism, science, and university education. The analyzed articles are unified by their adherence to the ideological framework of bourgeois radicalism and by the author's distinctive use of irony. In the case of the Rákosi trial, Vámbéry's defense speeches are analyzed, while in the defamation case against Attila József, the study relies on contemporary newspaper reports to reconstruct the proceedings.

Keywords: Rusztem Vámbéry, journalism, nationalism, bourgeois radicalism, Rákosi trial, the defamation case against Attila József

¹ Egyetemi adjunktus. ELTE ÁJK Jog- és társadalomelméleti tanszék. navratil@ajk.elte.hu

² DOI 10.59558/jesz.2025.3.145

Vámbéry Ruzstem tudományos, illetve publicisztikai tevékenységével meglepően kevés tudományos szöveg foglalkozik, az egyébként fordulatokban gazdag szakmai életét csupán néhány rövid újságcikk tárgyalja.³

Vámbéry kriminológiai munkásságát Lévay Miklós elemzi tanulmányában, ahol ismerteti kriminálantropológiai és kriminálszociológiai nézeteit, valamint a büntetőpolitikáról alkotott elképzeléseit.⁴ Publicisztikáit a Valuch Tibor által szerkesztett *Mennyei Pilvax* című kötet mutatja be részletesen,⁵ ez a kötet azonban kifejezetten a szerző közírói tevékenységére koncentrál, a jogtudományban, illetve ügyvédként elért eredményeivel nem foglalkozik. A Magyar Kriminológiai Társaság honlapja szerint „Vámbéry Ruzstem a századforduló radikális értelmiségének egyik kiemelkedő képviselője, a kriminológia első kinevezett tanára.”⁶ A munkásságát feltáró hiányok ellenére ugyan Vámbéry nevét emlékérem őrzi, valamint a Magyar Kriminológiai Társaság által szerkesztett emlékkötet foglalkozik az életművével,⁷ Vámbéry teljes munkásságát bemutató tanulmány, vagy monográfia még nem létezik.

E tanulmány alapját a Valuch Tibor szerkesztette kötetben megjelent írások, valamint az Országgyűlési Könyvtárban fellelhető írásai adják. Vámbéry terjedelmes publicisztikai munkásságából a nacionalizmus témáját választottam ki, polgári radikalizmusa, nacionalizmusellenessége ugyanis egész életét végig kíséri, így számos írásában jelenik meg ez a kérdéskör. Az ügyvédi tevékenységéből két pert ismertetek, az 1935-ben folyamatban volt Rákosi Mátyás elleni büntetőeljárást, amely a vádlott bűnösségének megállapításával zárult, illetve az 1924-ben József Attila ellen istengyalázás miatt indult eljárást, ahol felmentő ítélet született. Végezetül foglalkozom Vámbérynek a tudománnyal és az egyetemi szférával kapcsolatos írásival, mert bár 1920-tól nem oktathatott itthon, lélekben élete végéig egyetemi oktató maradt.

I. Életútja

Vámbéry Ruzstem a diploma után az Igazságügyi Minisztérium törvényelőkészítő osztályán dolgozott, majd egyetemi magántanár lett, végül az októberi forradalom idején a rendes egyetemi tanári, később pedig a dékáni pozíciót is betöltötte egy rövid ideig. Aktívan részt vett a korszak tudományos életében, a Jogtudományi Közlöny szerkesztője, a Huszadik Század, majd a Századunk szerkesztője, valamint a Társadalomtudományi Társaság tagja is volt. Bár vezető szerepe nem volt az őszirózsás forradalomban, egyetemi oktatói állását nem tarthatta meg, ezért ezt követően ügyvédi praxist nyitott. Vámbéry nemcsak a véleménynyilvánítás szabadságáért állt ki védőként, de képviselt szegényeket, vagy politikai okokból megvádoltakat, attól függetlenül, hogy azon eszmékkel egyetértett-e, vagy sem. Így

³ Barna Barbara: Vámbéry Ruzstem – A kriminológus kultúrember. In Jogi fórum, 2019.03.01. <https://www.jogiforum.hu/arckepcsarnok/2019/03/01/vambery-russtem-a-kriminologus-kulturember/> (2025. október 10.); Sárosi Péter: Vámbéry Ruzstem: a gondolatszabadság prófétája. In MÉRCE, 2018. november 4. <https://merce.hu/2018/11/04/vambery-russtem-a-gondolatszabadsag-profetaja/> (2025. október 10.); Hamza Gábor: Emlékezés Vámbéry Ruzstemre (1872-1948), a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjára. [https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2022/V%C3%A1mb%C3%A9ry_HAMZA_2022_\(02\).pdf](https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2022/V%C3%A1mb%C3%A9ry_HAMZA_2022_(02).pdf) (2025. október 10.).

⁴ Lévay Miklós: Szemelvények Vámbéry Ruzstem munkásságából, észrevételek Vámbéry Ruzstem munkásságáról. In Balogh Judit – Koncz Ibolya Katalin – Szabó István – Tóth J. Zoltán (szerk.): *Studia in honorem Istvan Stipta: 65. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2017, 243-258. o.*

⁵ Valuch Tibor (szerk.): *A mennyei Pilvax, Századvég, Budapest, 1994.*

⁶ Vámbéry- és Viski-Érem. (Magyar Kriminológiai Társaság) https://www.kriminologia.hu/magyar-kriminologiai-tarsasag_vambery-es-viski-erem

⁷ Kónyáné Dr. Kutrucz Katalin (szerk.): Takács Éva: Vámbéry Ruzstem: Vámbéry Ruzstem emlékkötet, Válogatás Vámbéry Ruzstem műveiből. MTA Magyar Kriminológiai társaság, Budapest, 1986.

lett ügyfele, Fényes László, a hazai oknyomozó újságírás atyja,⁸ Szántó Miklós, József Attila, vagy éppen Rákosi Mátyás. Azt is mondhatjuk, hogy „[i]lyen értelemben ő a mai jogvédő szervezeteknek, a TASZ-nak, a Helsinki Bizottságnak és Amnesty Internationalnak az egyik legfontosabb szellemi elődje Magyarországon, a két világháború közötti időszak egyik ikonikus ellenzéki figurája.”⁹

Ahogy kortársa Csécsy Imre fogalmaz „20 éven át abból élt, hogy az apjától Vámbéry Ármintól örökölt értéktárgyait adogatta el” (...) „számos anekdota keringett arról, hogy a professzor úr nemcsak, hogy a legkritikább esetben fogadott el honoráriumot védői munkájáért, hanem szegény klienseit fölmentett vagy elítélt védenecseit saját zsebéből segítette.”¹⁰

Publicistaként hatalmas életművet hagyott hátra, ugyanis nemcsak az általa szerkesztett Századunk folyóiratba, hanem más korabeli újságokba is írt. Rendre visszatérő témája volt a nacionalizmus kritikája, a korszakból fakadóan a háború és a béke kérdésköre, illetve a demokrácia és a különböző szabadságjogok értelmezése. Élete végéig folyamatosan küzdött a Bethlen-féle nyílt választójog ellen, kivételesen széleskörű tudása folytán nemcsak a magyarországi közélettel, hanem külpolitikai témákkal is foglalkozott.¹¹ Magát a polgári radikalizmus képviselőjének tartotta, a családból hozott polgári attitűdje szinte valamennyi írásában megmutatkozott, olyannyira, hogy még ma a 21. században is sokszor radikálisnak érezzük nézeteit.

Vámbéry közéleti éleslátásáról tanúskodik, hogy már idejekorán észrevette a szélsőséges, náci eszmékben rejlő veszélyeket, szerinte „[a]ki az 1938. év küszöbén más problémát is lát, mint azt, hogy a világot melyik táján és mikor fogja lángba borítani a nagy tűzvész (..) az vagy a tudatlan ember egocentrizmusában, vagy a tudósnak irigylésre méltó korlátoltságában szenved.”¹² Az Anschluss után disszidált, mivel már rajta volt a rendszer feketelistáján, először Csehszlovákiában majd Angliában élt, végül az Egyesült Államokban, New Yorkban telepedett le, ahol a New School főiskolán kapott katedrát. A háború alatt a Harc című folyóirat szerkesztője volt. A háború után hazatért és 1947-ig meghívott képviselőként dolgozott először az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, majd az Országgyűlésben, rövid ideig washingtoni nagykövet volt, majd miután lemondott posztjáról, 1948. októberében szívinfarktusból halt meg.¹³

Csécsy Imre, aki szerkesztőtársa volt a Századunk folyóiratnál, Vámbéry halálakor írt megemlékezésében így emlékszik meg a szerzőről „[a] Századunk ebben a sötét korszakában a baloldali szellemnek jóformán egyetlen fényforrása volt Magyarországon, ő volt ebben az időben a kultúremberiség kinevezett nagykövete, az októberi forradalom után, az elárvult progresszió egész itt maradt gárdájának ő lett a középpontja”¹⁴. [...] „Tudása hírneve s ezen felül [...] az a köztudomású tény hogy keresztapja a néhai VII. Edward angol király volt a tekintélytisztelő Magyarországon valamelyest szellemi területen kivüliséget biztosított neki”. Ahogy Csécsy fogalmaz „[...] lapokban könyvekben nyilvános ankéton és különböző egyesületekben nem utolsósorban pedig az úri Magyarország osztály bíróságai előtt senki sem merte nyíltan kimondani az igazságot, mint ő.”¹⁵

⁸ Sárosi: i.m.

⁹ Uo.

¹⁰ Csécsy Imre: Vámbéry Rusztem 1872-1948, 452. o. In Századunk, 1948. <https://adt.arcanum.com/>

¹¹ Barna: i.m., Sárosi: i.m., Valuch: i.m.

¹² Vámbéry Rusztem: Háború és béke. In Valuch: i.m. 225. o.

¹³ Valuch Tibor: „Eretnekségek” magyarázója. In Valuch: i.m. 397-405.

¹⁴ Csécsy: i.m. 450 o.

¹⁵ Uo.

II. Polgári radikalizmusa – nacionalizmus ellenessége

Vámbéry a polgári radikalizmus képviselőjeként minden szempontból elutasította a nacionalista gondolkodást, és nemcsak, hogy erőteljes kritika tárgyává tette, hanem sokszor kifejezetten az ironia és a gúny eszközeivel illetve a nacionalista eszméket. Radikalizmusa olyan erős volt, hogy a nemzettel, a nemzeti érzéssel és annak kifejeződésével kapcsolatos felvetései, meglátásai ma is rendhagyónak tekintendők.

A Nacionalizmus című írásában általánosságban fogalmazza meg a gondolatait, egyfelől kijelenti, hogy „[k]orántsem állítom, hogy annak a bizonytalan valaminek, amit nemzeti hovatarozásnak nevezünk, ne lenne hatása az egyén tehetségének és erkölcsi tulajdonságainak fejlődésére.”¹⁶ Másfelől azonban leszögezi, hogy „[l]ehetséges ugyan, hogy két azonos kultúrszínvonalon álló nemzet közül az egyik aránylagosan több vagy kiválóbb képességű tudóst, művészt, feltalálót stb. termel, mint a másik, de, hogy ezt nemzeti sajátosságának köszönheti s hogy ez nemzeti mivoltának „érdeme”, azt csak olyas valaki állíthatja, akinek logikája épp oly gyöngye lábon áll, mint szociológiai és lélektani tudása.”¹⁷

Ironikusan áll a magyar nacionalizmushoz, amikor azt mondja, hogy „[...] a nacionalizmus szemében a nemzetnek soha sincsenek rossz tulajdonságai és szinte meglepő, ha a magyar nacionalizmus legalább a pártoskodást és visszavonást, mint „turáni átkot” hajlandó elismerni.”¹⁸

Bírálja a nemzetieskedést, illetve annak külsőségekben történő túlzó megnyilvánulásait is, megjegyezve, hogy aki ezzel nem értett egyet, azt rendszerint hazafiatlannak tartották. „Akik tehát a nemzeti jelleget nem annyira a díszmagyarban, a hazug paraszti romantikában, hazafias szavakban, a legendás múlt visszasírásában és a gyermekes öndicsőítésben, hanem a magyar földön termelt versenyképes gazdasági és szellemi értékekben, a népmilliók életakaratóban látják, akármily nagy számát teszik is a népnek, nem tarthatnak igényt a nemzeti cím és jellegre.”¹⁹

Ugyancsak ezt a nemzetieskedő hangvételt gúnyolja, amikor arról ír, hogy egy nemzet megítélése attól függ, minél nagyobb az országban a népszaporulat, és minél többen beszélnek az adott nyelvet. „Régen, amikor boldog emlékü Rákosi Jenő a harminc millió magyar délibábjával csalogatta a B. H. előfizetőit, szállóige volt, hogy „nyelvében él a nemzet”. Ha ez igaz volna, akkor épp oly kevésbé lehetne megérteni a svájci vagy a belga egységes nemzeti érzést, mint a szerb-horvát nemzeti ellentétet.”²⁰

Az 1930-as népszámlálási eredményekre reflektálva kifejti, hogy a népesség növekedése szerinte miért nem áll összhangban a gazdasági és társadalmi jóléttel, úgy véli nem a lélekszám a fontos, mert nem hiszi, hogy „[...] valamely népnek akár jóléte, akár kultúrértéke akár nemzetközi súlya a házinyulak vagy a baktériumok társadalmában uralkodó értékítéllettől függne.”²¹ Vámbéry rámutat a népesedés és a csecsemőhalálozás közötti összefüggésekre is, „egy zokszó nem sok, de annyi se esik a statisztika berkeiben, hogy a 17,7%-os csecsemőhalálozási arányszámmal még tartjuk a világverő rangsort Európában.”²² Végezetül, úgy fogalmaz, hogy „[f]el lehetne vetni a kérdést, hogy [...] vajon Chile, Oroszország és

¹⁶ Vámbéry Ruzstem: Nacionalizmus. In Vámbéry Ruzstem: Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról, Viktória Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1936, 13. o. (Vámbéry 1936a)

¹⁷ Uo.

¹⁸ Vámbéry 1936a: 18. o.

¹⁹ Vámbéry Ruzstem: Nemzeti és „nemzeti”. In Vámbéry Ruzstem: Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról, Viktória Könyvkiadó Vállalat, 1936, 21. o.

²⁰ Vámbéry 1936a: 10. o.

²¹ Vámbéry Ruzstem: Az amerikázó gólyamadár. In Valuch: i.m. 349. o.

²² Uo. 350. o.

Egyiptom, amely a természetes szaporodásban vezet, annyival boldogabb-e, mint Anglia, Franciaország, vagy Svédország [...].²³

Amikor valakit 40 pengőre ítélnék, mert illetéktelenül Horvát helyett Horváthnak nevezi magát Vámbéry Rusztem egy teljes cikket szentel a kérdésnek. Vámbéry szerint „[...] itt voltaképpen nem is naiv nemzeti túlbuzgalomról van szó, hanem a th-ból és az y-ból származó hasznok jogosulatlan megszerzéséről.”²⁴ Szerinte azok a felelősek ezért, akik „[...] elnézik, vagy lehetővé teszik, hogy az ábc egyes betűi a közéletben kamatoztathatóak legyenek.”²⁵ Majd így fogalmaz „[m]i egyebe maradt ennek a szegény középosztálynak, amelyet a valorizálatlan záloglevelek és állampapírok tönkretettek, mint a keservesen összekuporgatott th-ja és y-ja; nem tűrhető tehát, hogy illetéktelen elemek tetszés szerint önkényesen bele markoljanak a nemzeti közvagyonba.”²⁶ Végezetül megállapítja, hogy „[i]gaz, hogy a nevek ósdi írás módja, az y, a h és társai nem jelentenek nemességet, de épp úgy szimbólumai a rendiség látszatának, mint ahogy magában az ipszilon-komplexumban a feudalizmus csökevénye jelképesül.”²⁷

A magyar uram-bátyám világot sem hagyja szó nélkül, a Magyar Panama című írásában fogalmazza meg, hogy miben látja a hazai korrupció jellegzetességeit. „Van Panama, de „ez nem disznóság”, mert „alapja az úriság és tisztesség”. Igaz ugyan, hogy előnyökhöz juttat egyeseket mások rovására, de ellenszolgáltatás nélkül és kedvezményeiben csak az részesülhet, aki úriember, tisztességes ember, de ki van közösítve belőle mindenki, akinek az úri mivoltához, vagy tisztességéhez szó férhet.”²⁸ Vámbéry itt azt az ellentmondást karikőrözi ki, hogy milyen különbségek vannak állampolgár és állampolgár között, az úriemberek a bürokrácia útvesztőiben minden további nélkül előnyöket élveznek, a többiek kárára, és ezt nemcsak elnézi a magyar társadalom, hanem még büszke is erre az egyenlőtleneségre. „Ugyan miféle *európai* erkölcs az, amely jogosultnak hirdeti a bürokrácia okvetetlenkedését a Senki Jánossal szemben és miféle *magyar* erkölcs az, amely külföldre szánt propagandairatokban és giccses műalkotásokban magasztalja a magyar parasztnak nagyszerű etikáját, de idehaza a becsület és tisztesség biztosítékát a kaszinótagok kiváltságában látja.”²⁹ [...] „Megengedem, hogy ilyen hajmeresztő igazságtalanság előfordulhat akár Londonban, akár Berlinben, de nem találkoztam sem angol, sem német irodalomban, költővel, de még az annyira lesajnált Balkánon sem, aki e visszaélést az országos erkölcs szilárd alapkövének dicsőítené.”³⁰

A jogalkotásban megmutatkozó nacionalizmusról szól a Liliputiak védik meg Gullivert című írása, amelynek apropója az, hogy történelmi hősöknek kívánnak büntetőjogi védelmet adni, azért, hogy ne lehessen Kossuth Lajost „mohó, falánk és önző politikusnak”, vagy Petőfi Sándort „szájhős hazafinak” nevezni.³¹ Vámbéry szerint „[...] a politikai dekadenciának a csalhatatlan ismérve a tekintélyt védő törvények elszaporodása. [...] Nem is meglepő tehát, hogy a háborút közvetlenül megelőző és követő korszaknak termékei voltak a hatóságot, királyságot, becsületet, állami és társadalmi rendet, közerkölcsiséget stb. védő részben igen kétes értékű törvényalkotások.”³² Véleménye szerint a haza nagy történelmi hősei nem szorulnak jogi védelemre, mert „ha a liliputiak megvédik a Gullivereket, ezzel méltán mutatják azt a látszatot, mintha egy kategóriába tartoznának, mert óriások rendszerint nem szorulnak törpék védelmére.”³³

²³ Uo.

²⁴ Vámbéry Rusztem: Ipszilon, Há és társai. In Valuch: i.m. 193. o.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 191. o.

²⁷ Uo. 196. o.

²⁸ Vámbéry Rusztem: „A magyar panama”. In Valuch: i.m. 332. o.

²⁹ Uo. 333. o.

³⁰ Uo.

³¹ Vámbéry Rusztem: Liliputiak védik meg Gullivert. In Valuch: i.m. 369. o.

³² Uo. 370. o.

³³ Uo.

Radikalizmusa talán a legjobban a sportteljesítményekkel kapcsolatos nemzeti érzések teljes elutasítása körében érzékelhető. Sarkos véleménye szerint „[a]zokat a tíz-és százezreket, akik lélegzetvisszafojtva izgulnak és őrjöngve tombolnak a futballmeccseken, bizonyára nem a közegészség javításának tudata hevíti, hanem a játékoskockázat csábító ereje vagy legjobb esetben ostoba rövidlátó érzés, amely nemzeti diadalt lát abban, ha a saját fajtájabeli sikeresebben rúgja a labdát, mint az idegen csapat.”³⁴ A hatalom és a sport viszonyában arra jut, hogy a „[...] sport kiválóan alkalmas, hogy a figyelmet elterelje a politikától, hogy elbódítsa a tucatember öntudatát, amellyel esetleg sorsának intézésébe be akarna avatkozni. Ezért kísérik a hatalom birtokosai a sportörület legkülönbözőbb megnyilvánulásait nagyobb rokonszenvvel és több figyelemmel, mint akármilyen tudományos rekordot, szociális reformművet, vagy művészeti alkotást.”³⁵

Ugyanezt a radikalizmust látjuk megnyilvánulni akkor is, amikor Szent-Györgyi Albert Nobel-díja kapcsán a tudományos teljesítményekről ír. Vámbéry nemzetről alkotott képét jól mutatja, hogy „[...] mert bár az érdem kizárólag Szent-Györgyi professzor tehetségéből és szorgalmából fakad, minden nemzetnek méltán örömet okoz, ha mentől több és kiemelkedőbb szellemi kiválóságot mondhat magáénak.”³⁶ Ugyanakkor megkérdőjelezi az egyéni teljesítmény nemzetre vetítésének helyességét, mikor azt írja, hogy „[m]ég nagyobb fogyatékoságot árul el az ünneplés módja, amikor a magyar nacionalizmus számára foglalta le a dicsőséget, amelyet a „Nobel-díjas Szent-Györgyi” saját munkájával elsősorban önmagának szerzett.”³⁷

III. Vámbéry mint védőügyvéd

III. 1. Rákosi pere

A Rákosi Mátyás ellen 1935-ben lezajlott büntetőeljárás egyik különlegessége, hogy maga Vámbéry Ruzstem publikálta az első- és másodfokú eljárásban elmondott vád- és védőbeszédeket, valamint a vádlott utolsó szó jogán megfogalmazott mondatait, illetve a két ítéletet. A kötet ráadásul két kiadást is megélt, és ahogy arra az előszóban Vámbéry is utal, ez az érdeklődés az ügy politikai jellege miatt állhatott fenn. A Rákosi per másik különlegessége is a politikai aspektusából fakadt, az ügyész, a bíróság és persze Vámbéry mint védőügyvéd is a büntetőjogi érvelésen túl behatóan foglalkoznak a kommün körüli történelmi és társadalmi folyamatokkal. Ahogy Csécsy Imre fogalmazott „Rákosi Mátyás védőbeszéde nem csak jogilag volt bravúros hanem valóságos társadalom bölcséleti tanulmány volt.”³⁸

Vámbéry Ruzstem első és másodfokon elmondott védőbeszédei két nagy kérdéskört érintenek, egyfelől tartalmazzák a konkrét büntetőjogi érvelést, másfelől nagyívű történelmi perspektívában mutatják be a forradalom természete és a kommün alatt történt események büntetőjogi megítélésében fellelhető konfliktusokat.

A vád tárgya Rákosi Mátyás kommün alatt tanúsított magatartása volt. A vád a bizonyítékait a kormányzótanácsi jegyzőkönyvek aláírásaira, illetve tanúvallomásokra alapította. A jogi érvelését Vámbéry arra alapozta, hogy megkérdőjelezte a kollektív büntetőjogi felelősségre vonás lehetőségét, mondván a vádirat alapja „ú. n. kormányzótanács jegyzőkönyvei mégsem „ügy nevezettek”, hanem szinte közokirati jelentőségűek. Mert különben, hogy lehetne R. M.-t felségsértéssel, lázadással, 44 rdb. gyilkosságra irányuló

³⁴ Vámbéry Ruzstem: Olimpiász. In Valuch: i.m. 366. o.

³⁵ Uo. 367. o.

³⁶ Vámbéry Ruzstem: A Nobel-díj nyertese. In Valuch: i.m. 329. o.

³⁷ Uo. 330. o.

³⁸ Csécsy: i.m. 453. o.

felhívással vagy felbujtással és pénzhamisítással pusztán azon az alapon vádolni, hogy nyolc ú.n. jegyzőkönyvben neve a jelenvoltak között szerepel. Társadalmi eseményeknél mindig akadnak állandó, szinte hivatásos jelenvoltak, azok, akikről a Pester Lloyd azzal a stereotíp bevezetéssel szokott megemlékezni: „Unter den Anwesenden bemerkten wir...”³⁹ A védelem startégiája az eljárás során végig az volt, hogy önmagukban ezek a jegyzőkönyvek nem alapozzák meg Rákosi felbújtói felelősségét, azért volt szükség Vámbéry szerint a kollektív felelősség megállapítására, mert Rákosi ellen közvetlen bizonyítékok nem álltak rendelkezésre, csak a kormányzótanácsi jegyzőkönyvek igazolták azt, hogy jelen volt a döntések meghozatalánál. A másodfokon elhangzott védőbeszédben jelzi is, hogy 83 terhelő vallomásból csak 2-3 vonatkozik közvetlenül Rákosira, de azokban is csak megemlíti a nevét.⁴⁰

A védőbeszéd másik jogi pillére az időbeliség problémája volt, azaz, hogy „[n]ehezebben érthető s mindezideig még senki nem adta illetékes magyarázatát annak, hogy a kir. ügyészség R. M. jelenlétét az 1919 tavaszán tartott kormányzótanácsi üléseken miért csak 1934 nov. 10.-én vette észre, holott R. M. tudvalevőleg 1925 óta szinte tüntetőleg jelen volt Magyarországon.”⁴¹ E körben Vámbéry többször is felhívta a bíróság figyelmét arra, hogy hogyan lehet tanúkat kihallgatni egy tizenöt évvel ezelőtti cselekményről. Az elsőfokú eljárásban elmondott védőbeszédében így fogalmaz: „Ez a tíz napos főtárgyalás, 2-3 új tanú kihallgatásának kivételével, részleges ismétlése volt az 1920-as népbiztosi per főtárgyalásának. Második, de kevésbé javított kiadása. Amennyire javított lehetett volna, mert ma a tanúk túl nyomó részéből, akik 1920-ban az egy év előtti eseményeknek érzelmi hatása alatt állottak, már elpárolgott a vallomás tónusát befolyásoló tudatos vagy legalábbis tudatmögöttes felindulás, annyira romlott természetesen a szabatos visszaemlékezés esélye. Csak jellemző példakép említtem, hogy az egyik magas értelmiségi és jó memoriájú ügyvéd tanú arra sem emlékezett, hogy 1920-ban a bíróság kihallgatta. Ugyan minő bizonyító értéke van az ily vallomásnak?”⁴²

Vámbéry történeti érvelésének központi eleme szerint „[k]özvetlen büntetőjogi érdekekkel a R. ellen indított bűnügyben csak az a kérdés bír, hogy 1919. III. 21.-én forradalom volt-e [...]?”⁴³ Majd arra a következtetésre jut, hogy a sikeres forradalom esetében a forradalomban elkövetett tetteket jellemzően nem követi büntetőjogi felelősségre vonás, „ha viszont a forradalmi megmozdulás kudarcra végződik, a leverett forradalom részeseinek büntetőjogi felelősségre vonása nem ütközik akadályokba. Nehézséget csak a harmadik eshetőség: az elvetélt forradalom okoz; amikor a külső alakjában nem erőszakos forradalom ideiglenes győzelmet arat, de mint a magyarországi proletárdiktatúrával is történt, néhány hónap múlva elbukik.”⁴⁴ Vámbéry a korábbi népbiztosi ítélet és a történeti elemzése végén úgy látja, hogy a tanácsköztársaság időszaka nem tekinthető forradalomnak, ugyanis nem történt erőszakos hatalomátvétel, mivel „[...] nemcsak az akkori miniszterek vallomásából derült ki, hogy az 1918 novemberben hazatért kommunistáknak azért sikerült Kunfiék közreműködésével a politikai hatalmat megszerezni, mert a Károly-kormány nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket [...]”, hanem az eljárásban meghallgatott tanúk is igazolták, „[...] hogy a proletárdiktatúra minden erőszak s minden ellenállás nélkül jutott hatalomhoz [...]”.⁴⁵ Végezetül megállapítja, hogy „Voltaire és Rousseau, sőt Sieyes is felelősek a történelemben a francia forradalomért, de nem büntetőjogi értelemben vett felbújtói a pribékeknek, akik Dantont

³⁹ Vámbéry Rusztem: A Rákosi per, Második az ítéletáblai tárgyalás anyagával is bővített kiadás. Budapest, 1935, 53-54. o.

⁴⁰ Vámbéry Rusztem: Rákosi Mátyás ügyének fellebbezési főtárgyalása a budapesti kir. ítéletáblán 1935. június 28. Perbeszédék és ítélet. In Vámbéry Rusztem: A Rákosi per, Második az ítéletáblai tárgyalás anyagával is bővített kiadás. Budapest, 1935, 14. o.

⁴¹ Vámbéry 1935: 54. o.

⁴² Uo.

⁴³ Vámbéry 1935: 48-49. o.

⁴⁴ Vámbéry 1935: 50.

⁴⁵ Vámbéry 1935: 55. o.

vagy a girondistákat kivégezték. Ha a történelmet összezavarjuk a joggal, sajnos, nem a történelem nyer jogi szabatossgot, hanem a jogon esik gyógyíthatatlan történelmi sérelem.”⁴⁶

A bírói jogértelmezéssel kapcsolatban Vámbéry kifejti, hogy „[n]em ok nélkül mondta ugyanis Lord Bacon, hogy „misinterpretation of law is the worst kind of tyranny” (a törvény félremagyarázása a zsarnokság legrosszabb formája), és szinte érthető, ha III. Edward angol királynak a felségsértésről szóló törvénye nem tűrte az interpretációt, hanem elrendelte, hogy a bíró kétség esetében a törvényhozóhoz forduljon magyarázatért. „[...] Minden helyes értelmezés főkelléke a hívő lélek. Hinni kell a törvény bölcsességében, mert az igaz hit mindig csodákat művel. Gorkij „Éjjeli menedékhely”-ében a fiatal leány tanácsot kér a bölcs öregtől: teljesítse-e kérésének kívánságát? „Bátran mehatsz hozzá — felelte ez —, csak mondd neki szüntelenül, milyen jó ember, nehogy ő maga elfelejtse.” Attól a hittől vezetett, hogy a törvény bölcs, csak logikai értelmezés vezetheti a bírót a törvény helyes értelmezéséhez.”⁴⁷ A fenti eszmefuttatásból is jól látszik, hogy Vámbéry védőként is felhasználta széleskörű történelmi és irodalmi műveltséget.

Ugyancsak irodalmi példával alátámasztva érvelt a törvény előtti egyenlőség mellett, amikor így fogalmazott a védőbeszédében, hogy „[é]ppen a kommunista R. M. bűnyében van szükség a törvény megértő alkalmazására. Ha egyébért nem, azért, hogy a tek. Törvényszék megcáfolja a magyar igazságszolgáltatásra mélyen sértő gyanúsítást, mintha a burzsoá jogrend különböző mértéket alkalmazna, aszerint, ahogy azt a tőke érdeke megkívánja. [...] Én tehát csak arra kérem a t. Törvényszéket, hogy határozatával cáfolja meg azt a gonosz rágalmat, mintha a bíróság nem a vádlottnak a cselekedetei, hanem politikai hitvallása felett ítélkezne. Tudom, hogy a bíróság nem vár a vádlottól hálát, de a vádlott sem vár a bíróságtól könyörületet, csak ennél többet: igazságot. Igazság pedig csak egy van: ugyanaz a polgárnak és a proletárnak. Oly határozatot kérek tek. Törvényszék, amely a Victor Hugó Nyomorultakjaiban oly tömören kifejezett kettős létezészt váltja ki: „Cette grande chose humaine qu'on appelle la Loi, et cette grande chose dinné qu'on appelle la Justice.”⁴⁸ A fenti érvelés ellenére Rákosit mindkét fokon bűnösnek találták felségsértés, lázadás, negyvennégy rendbeli gyilkosságra irányuló felbujtás büntetésében.

III. 2. József Attila pere

A József Attila elleni büntetőeljárással részletesen foglalkozott a sajtó, vélhetően azért, mert az elsőfokú ítélet 8 hónap fogházra és pénzbüntetésre ítélte a költőt, amely a korabeli viszonyok között is kifejezetten szigorúnak hatott.⁴⁹

Vámbéry védekezési stratégiája arra épült, hogy a véleménynyilvánítás és a művészi szabadság alapján József Attila a „Lázadó Krisztus” című versének megírásával nem követett el bűncselekményt.⁵⁰ A védőbeszéd egyfelől hangsúlyozta, hogy „[a] 19 esztendő költőket rendszerint nem szokták megérteni az emberek. Petőfi és Ady is ebben a korban az érthetlenség nehézségeivel küzdött, akárcsak most a vádlott. Az érthetlenség azonban még nem büntetendő cselekmény.”⁵¹ Másfelől Vámbéry kiemelte, hogy „a vádhatóság más költőkkel szemben sokkal elnézőbb volt, mert hiszen nem indított istenkáromlás sajtóvétsége címén sohasem bünvádi eljárást Ady Endre ellen, aki pedig egyik gyönyörű versében ezt a

⁴⁶ Vámbéry 1935: 68. o.

⁴⁷ Vámbéry 1935: 5. o.

⁴⁸ Vámbéry 1935: 81-82. o.

⁴⁹ 1. per – „A Lázadó Krisztus-per” http://archivkiallitasok.archivportal.hu/jozsefattila/elsoper/1_1.html#1t (2025. október 10.)

⁵⁰ Uo.

⁵¹ József Attila magántisztviselőt és költőt istenkáromlásért vonta ma felelőssége a bíróság. In Magyar Hírlap, 1924. július 11; 1. per – „A Lázadó Krisztus-per. i.m.

kifejezést használta: Izgága Jézus. De elnéző volt az ügyészség mindenkor Petőfi Sándorral szemben is, aki pedig az Apostol című versében ezt írja: Hét-nyolc esztendő alatt olyan tolvaj lesz, mint Krisztus. Tudtommal – mondja a védő – semmi objektív eljárást nem indított a vádhatóság Petőfi könyvei ellen.”⁵²

Az I. fokú ítélet szerint „Isten ellen intézett gyalázó kifejezéseket foglal magában, melyek a költemény keresztény olvasójának vallásos érzületét sértik, sőt megbotránkoztatják. Ekként vádolttnak – a költemény szerzőjének is tudnia kellett, hogy az inkriminált költemény Istengyalázó, közbotrány előidézésre alkalmas kitételeket tartalmaz.”⁵³ Az I. és a II. fokú ítéletében végül a bíróság megállapította József Attila büntetőjogi felelősségét, először 8 hónap, majd 1 hónap fogházbüntetésre és 20.000.-K pénzbüntetésre ítélte. Mindennek ellenére a Kúria 1925. március 24-én felmentette a költőt, mivel a bíróság szerint a vád tárgyává tett költeményben nincsenek Isten ellen intézett gyalázó kifejezések.⁵⁴ Vámbéry védekezése ebben a perben sikeres volt, hiszen az ítélet indokolásában a Kúria arra hivatkozott, „hogy az istengyalázáshoz olyan cselekmény szükséges, ami közbotránkozást okoz, ez a szépirodalmi folyóiratban megjelent vers azonban nem okozott közbotránnyt és a vers címe sem istengyalázó, mert „a lázadó Krisztus” kifejezést, amely a földi igazságtalanságokat szimbolizálja, már nagyon sokan használták az irodalomban.”⁵⁵

IV. Tudományos szabadság

Vámbéry számára fontos volt az egyetemi oktatói identitása, még 1937-ben, sok év ügyvédi praxissal a háta mögött is nehezményezte, hogy 1920 után nem engedték tanítani.⁵⁶ Az eltiltás oka egyértelműen az volt, hogy az őszirózsás forradalom után szerepet vállalt a politikában. Sem a számos büntetőjogi és kriminológiai értekezése nem számított, sem a fent már hivatkozott széleskörű társadalomtudományos tudása, egyedül a politikai nézetei miatt nem mehetett vissza az egyetemi falai közé.

Az akadémiai szabadság elkötelezett híveként A Nyílt Levél Bethlen Istvánnak című írásában Vámbéry a hazai egyetemi oktatás világnézeti problémáira hívta fel a figyelmet. Hevesen vitatta a kultuszminiszter azon megállapítását miszerint az helyes lenne, hogy az egyetemi tanári kinevezések esetében a mindenkori kormányzat figyelembe veszi a jelölt világnézetét. „Ebből következik, hogy egyetemi tanári kinevezésről más körülmény nem lehet döntő, mint a jelölt tudományos munkájának értéke, amit természetesen sem szavazással sem miniszteri hatalmi szóval nem lehet mérni, hanem csak a szakmabeli tudósok indokolt véleményével.”⁵⁷ Ironikusan így fogalmazza meg a miniszter által elvárt „magyar nemzeti világnézet” mibenlétét: „[m]agyar világnézet ugyanis azt jelenti, hogy előbb voltak a magyarok csak aztán teremtette a jó Isten a világot, mert az események netán megfordított sorrendben történtek, úgy a világkép megítélésében a sajátos magyar nézőpont a már kész világegyetemmel szemben csak fogyatékosan érvényesülhet.”⁵⁸ Hangsúlyozza továbbá, hogy ez a jelenség Európában nem általános, „mert a London University, sőt a legtöbb angol, holland, dán, norvég és számos amerikai egyetem a tanári állás betöltésénél nagyobb hangsúlyt helyez a tudományos minősültségre, mint a „megbízható” világnézetre.”⁵⁹

⁵² Magánhivatalnok és költő. In Tőzsdei Hírlap, 1924. júl. 11.; 1. per – „A Lázadó Krisztus-per.

⁵³ 1. per – „A Lázadó Krisztus-per i.m.

⁵⁴ Érdekes Kúriai ítélet. In Szegei Friss Újság, 1925. máj. 28. 1. per – „A Lázadó Krisztus-per. i.m.

⁵⁵ Fölmentés istengyalázás vádjá alól. In Népszava, 1925. május 29., 1. per – „A Lázadó Krisztus-per. i.m.

⁵⁶ Vámbéry Rusztem: Nyílt levél Bethlen Istvánnak. In Valuch: i.m. 290-293.

⁵⁷ Uo. 290. o.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 291. o.

A világnézeti kérdéssel foglalkozik Az egyetem szellem című cikke is, amelyben Vámbéry a vallásosság, hit és hagyomány szellemének a tudományos életre történő negatív hatásairól ír. „Hovatovább tíz esztendeje, hogy a keresztény (magyarul antiszemita) és nemzeti (magyarul feudális) szellem nyíltan vonult be a Pázmány Péter ellenreformátor nevére keresztelt állami egyetemre, amelyet a felekezetre és nemzetiségre való tekintet nélkül adót fizetők keserves fillérei tartanak fenn.”⁶⁰ Az egyetem a tízéves évforduló alkalmából összejövetele rendezett, egy un. magnum áldomást, melyen részt vettek miniszterek és professzorok, illetve az esztergomi érsek is. Ezen az eseményen hangzott el az „egyetem szelleme” kifejezés, melyet a közoktatási miniszter a mély vallásossággal azonosított. Vámbéry ironikus véleménye szerint „[a]nnyira él és uralkodik ez a szellem, hogy miatta nem tud szóhoz jutni a tudomány szelleme sem [...]”,⁶¹ ugyanakkor az igazság az, hogy „[...] a tudomány szelleme oly mértékben haladt előre, amilyen mértékben a hit és a hagyomány, vagyis az egyeteme szelleme hátrálni kényszerült.”⁶² Végezetül rávilágít a magyar tudományos elit köpönyegforgatására is „[a]líg tíz éve ugyanennek az egyetemnek a professzorai a legszelidebb ellentmondás kísérlete nélkül hallgatták végig az aulában Varjas elvtárs kenetteljes szavait, aki [...] szerint „sorsuk mennyivel kedvezőbb a többi „fejmunkásokénál”, mert naponta akár tíz előadást is tarthatnak, hiszen ez csak torok kérdése. Szótlánul nyelték le ezt a piramidális ostobaságot is pedig akkor még [...] Törley sem járt hozzá, hanem csupán a korszerű gersli és kelkáposzta.”⁶³

V. Összegzés

Vámbéry egész életében a demokrácia és a szabadság eszméinek elkötelezett híve volt, következetesen képviselte mind ügyvédi tevékenysége, mind közírói munkássága során az általa vallott polgári értékrendszert. Közíróként számos kérdésben nyilvánult meg a népszámlálástól kezdve a háború, a nacionalizmus, a numerus clausus, vagy éppen az úri középosztály szerinte kirekesztő magatartásával kapcsolatban. Az írásaiban a humánus, a társadalmi igazságosság, és a szolidaritás értékei köszönnek vissza, emellett ironikus, sokszor gunyoros stílusa kifejezetten élvezetes olvasmánnyá teszik a cikkeit.

Ügyvédi tevékenysége során mindvégig az elesettek, a kiszolgáltatottak mellett állt, a Rákosi perben többször hangsúlyozza, hogy bár ő maga nem ért egyet a kommunista eszmékkal, ám a bíróság előtt csak a jog és az igazság számít semmi más. Szerteágazó tudása nemcsak a közéletben, hanem ügyvédként is tetten érhető, védőként előadott irodalmi, történeti, vagy filozófiai példái túlmutatnak az egyébként szokásos száraz jogi érveléseken, igazolva, hogy Vámbéry Ruzstem nem volt más, mint igazi kultúrember.

Irodalomjegyzék

1.per – „A Lázadó Krisztus-per”;

http://archivkiallitasok.archivportal.hu/jozsefattila/elsoper/1_1.html#1t

Barna Barbara: Vámbéry Ruzstem – A kriminológus kultúrember. In Jogi fórum, 2019.03.01. <https://www.jogiforum.hu/arckepcsarnok/2019/03/01/vambery-ruzstem-a-kriminologus-kulturember/>

⁶⁰ Vámbéry Ruzstem: Az egyetem szelleme. In Valuch: i.m. 359. o.

⁶¹ Uo. 360. o.

⁶² Uo. 361. o.

⁶³ Uo. 363. o.

Csécsy Imre: Vámbéry Ruzstem 1872-1948, 452. o. In Századunk, 1948.
<https://adt.arcanum.com/>

Hamza Gábor: Emlékezés Vámbéry Ruzstemre (1872-1948), a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjára.

[https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2022/V%C3%A1mb%C3%A9ry_HAMZA_2022_\(002\).pdf](https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2022/V%C3%A1mb%C3%A9ry_HAMZA_2022_(002).pdf)

Kónyáné Dr. Kutrucz Katalin (szerk): Takács Éva: Vámbéry Ruzstem: Vámbéry Ruzstem emlékkötet, Válogatás Vámbéry Ruzstem műveiből. MTA Magyar Kriminológiai társaság, Budapest, 1986.

Lévay Miklós: Szemelvények Vámbéry Ruzstem munkásságából, észrevételek Vámbéry Ruzstem munkásságáról. In Balogh Judit – Koncz Ibolya Katalin – Szabó István – Tóth J. Zoltán (szerk.): Studia in honorem Istvan Stipta: 65. Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2017, 243-258. o.

Sárosi Péter: Vámbéry Ruzstem: a gondolatszabadság profétája. In MÉRCE, 2018. november 4.
<https://merce.hu/2018/11/04/vambery-ruzstem-a-gondolatszabadsag-profetaja/>

Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax, Századvég, Budapest, 1994.

Valuch Tibor: „Eretnekségek” magyarázója. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry- és Viski-Érem. (Magyar Kriminológiai Társaság)
https://www.kriminologia.hu/magyar-kriminologiai-tarsasag_vambery-es-viski-erem

Vámbéry Ruzstem: A Rákosi per, Második az ítéletábrái tárgyalás anyagával is bővített kiadás. Budapest, 1935.

Vámbéry Ruzstem: Nacionalizmus. In Vámbéry Ruzstem: Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról, Viktória Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1936.

Vámbéry Ruzstem: Nemzeti és „nemzeti”. In Vámbéry Ruzstem: Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról, Viktória Könyvkiadó Vállalat, 1936.

Vámbéry Ruzstem: Az amerikázó gólyamadár. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: Ipszilon, Há és társai. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: „A magyar panama”. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: Liliputiak védik meg Gullivert. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: Olimpiász. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: Az egyetem szelleme. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: A Nobel-díj nyertese. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax, Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: Nyílt levél Bethlen Istvánnak. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax. Századvég, Budapest, 1994.

Vámbéry Ruzstem: Háború és béke. In Valuch Tibor (szerk): A mennyei Pilvax, Századvég, Budapest, 1994.

Szabadfalvi József¹

Krisztics Sándor jogállameszménye – az alkotmányos kormányzás ideálja²

Absztrakt

Rövid írásommal Zsidai Ágnes munkássága előtt kívánok tisztelegni. Az ünnepeltet az 1980-as évek végén ismertem meg személyesen. Mindketten előadói voltunk 1988 késő őszen Moór Gyula születésének centenáriumán az ELTE jogi karán rendezett konferenciának. A meglehetősen szűk körben – ha emlékeim nem csalnak, az akkori jogelméleti tanszék könyvtárában – elhangzott előadások arra vállalkoztak, hogy a Szabó Imre által a hazai „burzsoá” jogbölcseleti gondolkodásra vonatkozó kánonnal szemben újraértékeljék a 20. századi magyar jogtudomány méltatlanul elfeledett alakjának tudományos teljesítményét. Zsidai Ágnes Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitáját mutatta be,³ amely kiindulópontja volt a később kiteljesedő kutatásainak, ami Horváth Barna életművének, illetve tanítványa, Bibó István jogfilozófiai munkásságának feldolgozására és bemutatására irányult.⁴ Mindezek révén elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai jogbölcseleti gondolkodás történetének kutatásában a rendszerváltozást követő évtizedekben. Könyvei, tanulmányai megkerülhetetlen forrásai a témakörben tájékozódni kívánó érdeklődőknek.

Kulcsszavak: Krisztics Sándor, jogállameszme, alkotmányos kormányzás

Abstract

With this short piece, I would like to pay tribute to the work of Ágnes Zsidai. I met her in person in the late 1980s. We were both speakers at a conference organized by the Faculty of Law of Eötvös Loránd University in late autumn 1988 to mark the centenary of Gyula Moór's birth. In a rather small circle – if my memory serves me correctly, in the library of the then Department of Legal Theory – the presentations undertaken to reevaluate the scientific achievements of this undeservedly forgotten figure of 20th-century Hungarian jurisprudence in contrast to the canon of domestic „bourgeois” legal philosophy established by Imre Szabó. Ágnes Zsidai presented the legal-philosophical debate between Gyula Moór and Barna Horváth, which was the starting point for her later research, which focused on the life's work of Barna Horváth and the legal-philosophical work of his student, István Bibó. Through all this, she made an indelible contribution to the research of the history of Hungarian legal philosophy in the decades following the change of regime. Her books and studies are indispensable sources for those interested in learning more about the subject.

Keywords: Sándor Krisztics, idea of the rule of law, constitutional governance

¹ Egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Debreceni Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogbölcseleti és Jogsociológiai Tanszék, szabadfalvi.jozsef@law.unideb.hu

² DOI 10.59558/jesz.2025.3.157

³ Zsidai Ágnes előadása később tanulmány formájában is megjelent. Vö. Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája). Jogtudományi Közlöny, 1989/10. szám, 513-519. o.

⁴ Érdemes e helyen megemlíteni két monográfiáját. Vö. Zsidai Ágnes: A tiszta jogsociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete. Szent István Társulat, Budapest, 2008.; Uő: Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

Krisztics Sándor (1890-1966) Concha Győző tanítványaként végzett a pesti jogi karon.⁵ Egyetemi és tudományos karrierje a Pécsi Erzsébet Tudományegyetemhez kötődik, ahol 1926-ban nevezték ki a politika és jogbölcselet professzorává. A jogi karnak két ízben volt a dékánja, illetve az 1946/47-es tanévben az egyetem rektoraként tevékenykedett. Publikációs tevékenysége révén a két világháború közötti időszak hazai politikatudomány és állambölcselet jeles művelőjévé vált. Egykori mestere szellemében vizsgálta a korszak akadémiai politikatudományi témáit. Krisztics megközelítési módjára is jellemző az erőteljesen közjogi hagyományra épülő és elsősorban állambölcseleti, alkotmány- és közigazgatástani irodalomból táplálkozó, „államcentrikus-jogászi”⁶ politika művelése. Az első világháborút követő időszakban a közjogász Egyed Istvánhoz és Csekey Istvánhoz hasonlóan a jogállam ideájának kérdései foglalkoztatták.⁷

Oktatási célokat szolgáló *Politika* című 1931-ben megjelent monográfiájában a jogállamot az „alkotmányos kormányzás ideáljának” nevezte.⁸ „Az állam és a jog” című alfejezetben azt elemezte, hogy mi az oka annak, hogy az individuumokra eltérő hatást gyakorol az állam, illetve a jog. Véleménye szerint ennek az a magyarázata, hogy az emberek „értékbeli” megkülönböztetést tesznek közöttük. Az ember a hazájáért, így az államért akár az életét is feláldozza, míg a jogért ezt nem teszi. A polgár igénye a joggal kapcsolatosan az állammal szemben olyan módon fogalmazódik meg, hogy a jogrend egyre tökéletesebben szabályozza az életviszonyait. Álláspontja szerint az egyén számára „a jog, mint a hatalom önkorlátozása” jelent nagy értéket, azaz vonzó állapotot. Friedrich Darmstädterre hivatkozva kijelenti: „A jogállam nem alakítja a társas együttélést a maga kénye szerint, hanem a társas együttélés alkot a maga számára megfelelő állami szervezetet, ezért a jogállam forma formans.” – majd megállapítja: „Ily értelemben sem a fascizmus, sem a bolsevizmus nem felelnek meg a jogállam követelményének, hanem hatalmi-állam jellegűek. Úgy a fascista, mint a bolsevista állam[ban] hatalmi szóval alakítják és formálják a társas együttélést.”⁹ Krisztics itt kifejtett nézeteiben már megfogalmazódik, hogy a jogállam a társadalmi gyakorlatban („társas együttélés”) formálódó, a polgárok joggal szembeni elvárásait összegző idea.

Tíz évvel később *Nép, nemzet, állam viszonya korunkban* címen megjelent írásában foglalkozott részletesebben a jogállam jelentésével, illetve a jogállamiság eszmét a 20. század

⁵ Krisztics Sándor életéről és munkásságáról lásd Szotáczy Mihály: Az elméleti tárgyak: politika, jogelmélet, bevezetés az állam- és jogtudományokba és nemzetközi jog. In Csizmadia Andor (szerk.): Fejezetek a Pécsi Egyetem történetéből. Pécs, 1980, 108-110. o.; Móró Mária Anna: Krisztics Sándor. In Pécsi Könyv- és Infotár, 1996/4. szám, 12-18. o.; Arczt Ilona: A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben. (A „Politico-cameralis” – a „Politikai tudományok” – és a „Politikai”/Alkotmányi és közigazgatási/ Tanszékek története 1769-1948.) Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 145-146. o.; Monori Gábor: Krisztics Sándor (1890-1966). In Kajtár István (szerk.): Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923-2008). Antológia. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2008, 93-99. o.; Andrassy György – Meleg Csilla – Cseresnyés Ferenc – Horváth Csaba – Vogl Márk: Filozófia, Politikatudomány, Szociológia. In Ádám Antal (szerk.): A pécsi jogi kar 90 éve. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2013, 42-44. o.; Cseresnyés Ferenc: Krisztics Sándor a katolikus-keresztény politika lehetőségeiről az 1930-as években. In Kult László – Ódor Imre (szerk.): *Rangos családok, jeles személyek a 18-20. századi Dél-Dunántúlon*. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2014, 355-376. o.; Pongrácz Alex: Mozaikok Krisztics Sándor államelméleti munkásságából. In *Kormányzás és tudomány blog*. (<https://www.ludovika.hu/blogok/kormblog/>) <https://www.ludovika.hu/blogok/kormblog/2023/03/20/mozaikok-krisztics-sandor-allamelmeleti-munkassagabol/>

⁶ Csizmadia Ervin: A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In Szabó Máté (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000, 180.

⁷ A jogállam eszme hazai megjelenéséről és kibontakozásáról lásd Szabodfalvi József: „A jogállam a jogeszme megvalósítását célzó intézmény”. *Jogállam-konceptiók Magyarországon a 20. század közepéig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023.

⁸ Krisztics Sándor: *Politika*. I. köt. Alapvetés – Társadalomtan. Államtan – Alkotmánytan. Franklin Társulat, Budapest, 1931, 31. o.

⁹ Uo. 313. o.

'20-30-as évtizedeiben alapvetően befolyásoló új tendenciákkal.¹⁰ Műve elején utal egy 1914-ben megjelent egyetemi pályadíjat nyert munkájára, amelyben a nép, a nemzet és az állam viszonyát behatóan tanulmányozta.¹¹ Már akkor arra a meggyőződésre jutott, hogy e fogalmak körüli zavar az elméleti jelentőségen messze túlmutató hatással van a modern államfejlődés praktikus viszonyaira. Több mint negyedszázaddal később ekképpen exponálja újból a kérdést: „[A] nemzet és állam viszonyának problémája kettős: hatóerő szerinti, – hogy a nemzet alakítja-e ki államát saját jellegzetes tulajdonságai szerint, vagy pedig az állam fejleszti ki a nemzetet, – és értékszerinti, – hogy a nemzet és állam viszonyából mi ered, – korunkban vezéri vagy népi állam, diktatúra, totális állam, vagy pedig újfajta jogállam.”¹² E kontextusban tárgyalja a német nemzeti szocializmus és az olasz fasizmus „új jogállam” koncepcióját. Kiindulópontként fontosnak tartja a klasszikus liberális jogállam fogalmát négyféleképpen meghatározni. A Krisztics által kifejtett egymással összefüggő definíciók a liberális jogállam 20. századi interpretálásának sztemerd szempontjait tartalmazzák: „1. Jogállam az olyan állam, amelyben az állam mint jogi személy áll szemben polgáraival, akik szabadok és saját érdekeiket követhetik, mert azokat az állam megvédi. Az állam polgáraitól annyit követelhet csupán, ami létezéséhez és fennmaradásához szükséges azért, hogy a polgárai is fejlődjenek. 2. Jogállam az az állam, amelyben jog a szuverén, a jognak a hatálya alatt folyik a kormányzás, működik a közigazgatás és tartja fenn magát az egyén. 3. Jogállam az az állam, amelyben a polgárok alanyi közjogokkal bírnak, amelyek az államhatalom önkorlátozásából folynak és amelyeket az állam fenntart akkor is, ha ellene volnának irányulók. 4. Jogállam az az állam, amelyben független közigazgatási bíróság védi a jog uralmát, azaz védi az egyént az állami szervek, a közigazgatás önkénye ellen.”¹³

Krisztics szerint az új típusú államok közül a korabeli olasz fasiszta állam törekszik jogállami működésre, már amennyiben ezt a „totális állami létállapot” megengedi. A német nemzetiszocializmus állama a „népi érdekek” érvényesülését a jog formális betartása elé helyezi, a jogélet feladatát pedig nem elsősorban a jogi normák alkalmazásában, mint inkább a „népélet biztosításában” látja: „Németországban a jogállam fogalma annak az elvnek érvényesülése nyomán minősült, hogy »jog az, ami a népnek használ, jogtalanság az, ami a népnek árt.« A jogállam eszmei határa a népi érdekek érvényesülése.”¹⁴ Alfred Rosenbergre utalva megállapítja, hogy „a faji érzés érvényesülése lett az új jogállamiság kifejezőjévé”. Carl Schmitt nevének megemlézése nélkül írja, hogy a népnek az állam a politikai életformája, amely a jogrendben nyilvánul meg „[e]zért a nemzeti szocialista állam is jogállam, amidőn benne az állameszme és a jogeszme ugyanazon népi forrásból ered.”¹⁵ A jogszabályokhoz való kötöttség határát e jogállamfelfogásban a „népi élet szükségleteiben” határozzák meg, s előbbre valónak tartják a „népjogot” az írott törvényeknél. A jogrendnek a „népi élet” rendjét, nyugalmát és biztonságát kell megvalósítania. Véleménye szerint mindez szemben áll a liberális jogállam eszméjével, leginkább az egyéni jogvédelemmel. A nemzeti szocialista jogállam szerint az állam nem lehet az egyéni jogok biztosításának eszköze.

A nemzetiszocialista felfogással szemben Krisztics kiemeli, hogy az olasz fasizmus az államot a nemzet elé helyezi, ahol az állam szuverén hatalma eredeti és nem levezetett. Az állam mindent megtehet, így azt is, hogy korlátozza saját magát. Lényegében ez a korlátozás vezet el megítélése szerint a jogállam fogalmához: „Ily értelemben az állam polgáraihoz előre meghatározott viszonyba kerül, mely viszonyt tiszteletben tart, maga védvén meg a polgárai

¹⁰ Krisztics Sándor: Nép, nemzet, állam viszonya korunkban. Szociográfiai Értekezések Tára 3. sz. Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest, 1941.

¹¹ Vö. Krisztics Sándor: Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjaiból. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1914.

¹² Krisztics 1941: 19. o.

¹³ Uo. 26. o.

¹⁴ Uo. 27. o.

¹⁵ Uo.

számára biztosított jogokat.”¹⁶ Ebben az értelemben lehet a fasizmus sajátos „jogállamelméletéről” beszélni. Ugyanakkor a fasiszta jogállamfelfogás szerint az egyén szabadságát nem használhatja fel az állam ellen: „Az egyéni szabadság és az államhatalom tekintélyének dualizmusából ered a fasiszta jogállam. [...] A liberális jogállamtól a fasiszta jogállam abban különbözik, hogy az államhatalmak szétválasztása nem az egyéni szabadságjogok biztosítása érdekében történt, hanem a pontos hatáskörrel bíró állami szervek által kialakított állami rend, illetve alá- és fölrendeltség érdekében. A rend és fegyelem biztosítója a fasizmusban a jog. A korporációs rendszer fegyelmezett gazdaságot jelent, a jogállam pedig fegyelmezett közigazgatást. Nem a jogilag védett egyéni érdek, hanem a jogilag védett közérdek az új formája a jogállamnak. Az egyéni alanyi jogok védelme az állam részéről csak addig tart, amíg ez közérdek. Ha az a közérdek ellen szól, úgy az új jogállam már nem védheti meg azt. Az új jogállamot a közérdek védelme kötelezi.”¹⁷

Krisztics az ismertetésen túl nem foglal állást, nem minősít és nem értékeli. Az általa definiált liberális jogállamiság egyes kritériumaival nem ütközteti az „új jogállam”-konceptiókat. Ugyanakkor művének záró gondolataként arra utal, hogy bár az egyént védő jogállam áldozatává válik a nemzet túltengő érvényesülésének, illetve a népi elv diadalának „[d]e az emberiséggel együtt adott nagy igazságok ellenállhatatlan erővel újból és újból érvényesülésre törnek. S amilyen igazság az, hogy az ember nemzetéért a legnagyobb áldozatra képes, éppen úgy igazságos az ember ama igénye is, hogy az állam szabad polgárok közülete legyen.”¹⁸ Utolsó mondatába így beleérthetünk egy implicit állásfoglalást, amely szerint az állami lét legitimitációja a szabadságot megalapozó egyéni autonómia és jogok tiszteletén és védelmén nyugszik, ami éppen olyan „igazság”, mint a nemzetéért áldozatokra képes emberi cselekvés.¹⁹

Lényegében ugyanebben az időben, a háború kezdetén jelent meg *A jog mint társadalmi irányeszme* című írása, amelyben a jogeszme jelentéstartalmának tárgyalása során említi a jogállamiság kérdését.²⁰ Tanulmányában többek között azt vizsgálja, hogy a jogállamiság mennyiben feltétele a jogeszme megvalósulásának. Krisztics szerint a jogeszme immanens lényege, hogy az emberiség legbecsesebb értékeit, így a szabadság és egyenlőség eszméjét törvényekbe és rendeletekbe foglalják, amellyel olyan rendet teremtenek meg, amiben „az erkölcs, méltányosság, szabadság és egyenlőség, a közjó figyelembevétele mellett érvényesül.”²¹ A jogállamiság ugyanakkor nem feltétlenül szolgálja a jogeszme érvényre jutását. Itt elsősorban a formális jogállam jelenségére utal: „A jogállam nem szükségképpen a jogeszme érvényesülését jelentő igazságos állami berendezkedést és a legtökéletesebb társadalmi szerkezetet biztosító állapot. A jogállam megvalósulhat a jogi formalizmus

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 28. o.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Ezt támasztják alá *A nyugati civilizáció válságának sodrában* címen 1940 tavaszán megjelent rövid írásában megfogalmazott gondolatok is: „A nyugati keresztény civilizáció válságát jelenti az emberi alapjogoknak az államhatalom részéről való bármilyen csökkentése, felfüggesztése, vagy egyenesen megszüntetése. Még akkor is, ha mindez a nemzet érdekében állóan nyer feltüntetést. Amely állami alkotmány nem tartalmazza az egyéni alapjogokat, abban hiányzik a törvényhozói, államfői és végrehajtói működés szétválasztása; ezért hiányos az egyensúly közöttük, ami a szabadság egyetlen biztosítója az államban. Amint az államhatalmi főszervek közül bármelyik is túlsúlyba jut, vége a szabadságnak, az állami élet rendje olyan válságba kerül, amely lesodorja a nyugati civilizáció színvonaláról és kirekeszti az ebben a civilizált körben élő államok köréből.” (Krisztics Sándor: *A nyugati civilizáció válságának sodrában*. Katolikus Szemle, 1940/5. szám, 195. o.) Vagyis az emberi alapjogok, a hatalommegosztás és így a szabadság sérelme a nyugati (keresztény) civilizáció, így a jogállamiság válságának a jele.

²⁰ Krisztics Sándor: *A jog mint társadalmi irányeszme*. Pannónia, VII. évf. 1941/42/1-2. szám, 1-15. o.

²¹ Krisztics 1941/42: 4. o. és „[a] jogeszme mindig a törvények tartalma számára szóló legfőbb irányítás, s mint ilyen a jognak a jogaként tekintendő. Ha a tételes törvények jogot alkotnak, akkor azoknak igazsági tartalmát a jogeszme, a jognak a joga adja meg.” (Uo. 15. o.)

kielégítésével, csupán a rend és a jogbiztonság érvényesülésével is. A formális jogi rendezettség állapota azonban nem az eszmei értelemben vett jog jogállamának az állapota. A formális jogi jogállam felfogás lemond arról, hogy a jogszabályok belső tartalma a szabadság, egyenlőség és az igazság társadalmi irányeszméinek legyen megfelelő.”²²

Ezzel szemben az „eszmei” jogállam szembenéz a társadalmi valósággal, amelyet a „jogi formalizmus” lényegében változatlan formában kíván fenntartani. Krisztics ideálisnak nevezhető társadalom működésével azonosítja az „eszmei” jogállamot, ahol a vagyongegoszlás és a munkamegosztás módja megfelel a „politikai igazságésszmének”, illetve a társas együttélés során minden ember tehetségének és képességének megfelelően érvényesül, amelyet a verseny és a haladás jellemez. Mindez csak a modern (polgári) társadalomban alakul ki, amit „szabadkereseti társadalmi rendszernek” nevez.²³ E viszonyok között valósul meg a jogeszmé immanens lényege és az ideális jogállam: „Az eszmei jogi értelemben vett jogállam [...] a szabad kereseti társadalmi szerkezet törvényhozásában valósul meg. Csakis ebben a társadalmi szerkezetben lehet a törvény a jog eszméjének megfelelő, amikor az emberi szabadság és egyenlőség szolgálata hatják át tartalmát s lesz a törvényekbe foglalt jogrendszer az igazság érvényesítője.”²⁴ E hitvallásszerű megállapítását követően későbbi munkáiban nem találkozunk a jogállamiság kérdésének elemzésével.

Az utókor feladata és felelőssége, hogy az elfeledett elődök munkásságát feltárja, bemutassa, szükség esetén kritikai módon elemezze. Ennek során fontos szempont a társadalmi, tudományos és ideológiai kontextus vizsgálata, hiszen ennek figyelembevételével érdemes az életmű egyes elemeit, így a jogállamiságról vallott gondolatait is megítélni.

Krisztics huszonhárom évi pécsi működése után 1949-ben felmentették egyetemi tanári állásából és nyugdíjazták. Ezt követően immár módjában sem állt elméleti munkásságát tovább folytatni. A későbbiekben a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárosaként helyezkedett el, majd haláláig a Belkereskedelmi Kutatóintézet tudományos munkatársaként tevékenykedett.

Epilógusként végül álljon itt egy hosszabb idézet, amely az Államvédelmi Osztály 1948. augusztus 2-án kelt jelentésében olvasható Kriszticsról. Mindez jól ábrázolja azt a légkört, amelyben egyetemi pályafutását kénytelen volt befejezni: „Nevezett felszabadulás előtt [a] Keresztény Szocialista Pártnak volt tagja. A felszabadulás után az Angol-Magyar Társaság pécsi csoportjának lett vezetője. Ilyen minőségében szoros kapcsolatot tart fenn a budapesti amerikai követség két sajtóattaséjával, Mr. Black[-kel] és Mr. Revey-[v]el. Tudományos munkássága során nagy előszeretettel foglalkozik a szociográfiával. A pécsi Tudományegyetem szociográfiai intézetének jelenleg is vezetője. Tudományos munkássága során több ízben adott kifejezést azon meggyőződésének, hogy szovjet államrendszer nem konstruktív forradalom útján jött létre, hanem a szocializmusnak ostoba és durva kísérlete. Dr. Krisztics Politika című, Budapesten, 1931-ben megjelent és ma is használatban lévő tankönyve teli van tüzdelve a fasizmusnak mint államrendszernek dicsőítésével a társadalomtan, államtan és államrendszer című fejezeteken [sic!] keresztül. Ugyanakkor megvetéssel és ellenszenvvel ír a demokratikus társadalomról és államról. Fentiek szellemében írott tudományos munkássága több kötetre terjed. [...]Általános jellemzése két szóban foglalható össze: politikai kaméleon. Erre enged következtetni a felszabadulás előtt írott munkáinak szelleme, majd az tény, hogy 1944-ben a németek s a nyilasok mégis internálták Zalaegerszegre. A felszabadulás után magatartása és tanítási módja azonban arra enged következtetni, hogy álszocialista és összeköttetései révén is nyugati inperialista [sic!] irányzat híve.”²⁵

²² Uo. 10. o.

²³ Lásd erről bővebben Krisztics 1931: 175-176. o.

²⁴ Krisztics Sándor 1941/42: 10. o.

²⁵ A jelentés szövegét közli Kis Péter: Vidéki jogászprofesszorok az államvédelem szemével. Betekintő, 2020/4. szám, 119. o.

Irodalomjegyzék

Andrássy György – Meleg Csilla – Cseresnyés Ferenc – Horváth Csaba – Vogl Márk: Filozófia, Politikatudomány, Szociológia. In Ádám Antal (szerk.): A pécsi jogi kar 90 éve. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2013.

Arczt Ilona: A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetem (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben. (A „Politico-cameralis” –, a „Politikai tudományok” – és a „Politikai”/Alkotmányi és közigazgatási/ Tanszékek története 1769-1948.) Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004.

Cseresnyés Ferenc: Krisztics Sándor a katolikus-keresztény politika lehetőségeiről az 1930-as években. In Kult László – Ódor Imre (szerk.): Rangos famíliák, jeles személyek a 18-20. századi Dél-Dunántúlon. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Pécs, 2014, 355-376. o.

Csizmadia Ervin: A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In Szabó Máté (szerk.): Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete. József Műhely Kiadó, Budapest, 2000.

Kis Péter: Vidéki jogászprofesszorok az államvédelem szemével. *Betekintő*, 2020/4. szám, 101-126. o. <https://doi.org/10.25834/BET.2020.4.5>

Krisztics Sándor: Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjaiból. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1914.

Krisztics Sándor: Politika. I. köt. Alapvetés – Társadalomtan. Államtan – Alkotmánytan. Franklin Társulat, Budapest, 1931.

Krisztics Sándor: A nyugati civilizáció válságának sodrában. *Katolikus Szemle*, 1940/5. szám, 193-196. o.

Krisztics Sándor: Nép, nemzet, állam viszonya korunkban. *Szociográfiai Értekezések Tára* 3. sz. Magyar Szociográfiai Intézet, Budapest, 1941.

Krisztics Sándor: A jog mint társadalmi irányeszme. *Pannónia*, VII. évf. 1941/42/1-2. szám, 1-15. o.

Monori Gábor: Krisztics Sándor (1890-1966). In Kajtár István (szerk.): Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923-2008). *Antológia*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2008, 93-99. o.

Móro Mária Anna: Krisztics Sándor. *Pécsi Könyv- és Infotár*, 1996/4. szám, 12-18. o.

Pongrácz Alex: Mozaikok Krisztics Sándor államelméleti munkásságából. <https://www.ludovika.hu/blogok/kormblog/2023/03/20/mozaikok-krisztics-sandor-allamelmeleti-munkassagabol/>

Szabadsfalvi József: „A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény”. Jogállam-koncepciók Magyarországon a 20. század közepéig. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023.

Szotáczy Mihály: Az elméleti tárgyak: politika, jogelmélet, bevezetés az állam- és jogtudományokba és nemzetközi jog. In Csizmadia Andor (szerk.): Fejezetek a Pécsi Egyetem történetéből. Pécs, 1980, 107-176. o.

Zsidai Ágnes: Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája). Jogtudományi Közlöny, 1989/10. szám, 513-519. o.

Zsidai Ágnes: A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

Zsidai Ágnes: Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

Szilágyi Péter¹

A legitimitáció problematika néhány koncepciója a globalizálódott kapitalizmusban²

Absztrakt

A legitimitás az államelmélet egyik alapkategóriája. Elemzésének magyar szakirodalmából kiemelkedő jelentőségű Zsidai Ágnes munkássága³. Hozzá kapcsolódva köszöntöm őt jelen írással. Írásomban annak néhány összefüggését szeretném fölvilágitani, hogy az elmúlt fél évszázadban hogyan változott a legitimitás mint politikai jelenség és annak tudományos reflexiója.

Kulcsszavak: legitimitás, erőszak, politika, hatalom, Európai Unió, Jürgen Habermas, Fritz Scharpf, Zsidai Ágnes

Abstract

Legitimacy is one of the fundamental categories of political theory. Ágnes Zsidai's work is of outstanding importance in the Hungarian literature on this subject. In connection with this, I would like to pay tribute to her in this essay. In my article, I would like to highlight some of the connections between how legitimacy as a political phenomenon and its academic reflection have changed over the past half-century.

Keywords: legitimacy, violence, politics, power, European Union, Jürgen Habermas, Fritz Scharpf, Ágnes Zsidai

I. Bevezetés

Mind köztudott, a legitimitás és legitimitáció tudományos fogalomként való kidolgozása Max Weber nevéhez fűződik. Ő Scharpf későbbi fogalmát kölcsönözve az ún. input legitimitást elemezte. Neki is köszönhetően a német államelméletben és politikatudományban a legitimitást övező vitáknak három hulláma különböztethető meg.⁴ Az elsőt Carl Schmitt *Legitimität gegen Legalität* (1932) című írása váltotta ki; a második Claus Offe *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates* (1972) és Jürgen Habermas *Legitimationsprobleme des Spätkapitalismus*

¹ Professor emeritus. ELTE-ÁJK.

² DOI 10.59558/jesz.2025.3.164

³ Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimitáció In Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet, az állambölcselet és a politikai filozófia köréből. Miskolci Egyetemi Kiadó, 1993, 179-197. o. Zsidai Ágnes: Legitimität kraft Legalität. In Zeitschrift für Rechtssoziologie, Vol. 17, No. 2, 1996, 249-258. o. Zsidai Ágnes: Legitimitás – legitimitáció In Szabadfalvi József – Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997, 330-341. o. Zsidai Ágnes: A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban. In Jogelméleti Szemle 2024/4. 227-224. o.

⁴ Leibfried, Stephan – Zürn, Michael (szerk.): Transformation des Staates Suhrkamp, 2006, 198. o.

(1973) könyveivel indult és a *Deutsche Vereinigung für Politikwissenschaft* 1975 októberi vitáján folytatódott; a harmadik pedig az EU alkotmányozási törekvéseihez kapcsolódott.

Az 1970-es vitákhoz Marc Buggeln nyomán⁵ néhány megjegyzést indokoltnak tartok, mivel Habermasnak és Offénak több idevágó írásai is megjelent magyarul, és azokat Zsidai Ágnes és Bayer József is vizsgálta – de érthetően nem a mai perspektívából. A viták résztvevőit Buggeln két nagy csoportra bontva tárgyalja: neomarxisták és liberális konzervatívok. A neomarxisták egyik csoportja Adornótól a *Spätkapitalismus* terminust⁶ vette alapul, ők a szociális államot hangsúlyozták, a fő problémát a legitimitásban látták; fő képviselőjük Habermas és Offe volt. A liberális konzervatívok a jogállamban látták a demokrácia magvát, a fő problémát pedig a kormányozhatatlanságban. Legfontosabb képviselői Rudolf Windelmann, Wilhelm Hennis és Peter Graf Kielmansegg voltak. Figyelemreméltó, hogy a *Spätkapitalismus* vita két fő műve (Offe és Habermas) az ezerkilencszázhetvenhárom őszen kirobbant olajválság előtt jelent meg, és bizonyos mértékben prognózis jellegűnek bizonyult. Ők ugyanis kapcsolatba kerültek az amerikai szociológus O'Connor-ral, aki az amerikai tapasztalatok alapján már nagy figyelmet szentelt az 1971-es pénzügyi válságnak, a németek viszont a németországi állapotokat tartották szem előtt, ezért írásaik tulajdonképpen az 1971-1973-as korszakváltás előtti viszonyokat fejezik, ezért őket részleteiben nem tárgyalom.

A „harmadik hullám” kiváló eseménye az 1992-ben megkötött Maastrichti szerződés volt, ami az államelmélet és a politikatudomány művelőinek széles körét megnyilvánulásra ösztönözte. A politikai háttér általános jellemzője, hogy a Szovjetunió megszűnésével és a kelet-közép-európai államszocializmusok bukásával a globalizált kapitalizmus kiszabadult a kétpólusú világrend korlátai közül, kibontakozhatott saját alapú fejlődése. Létrejött az egységes Németország, aminek két lényeges következménye volt. Megszűnt a „gazdaságilag óriás, politikailag törpe” állapot, ahogyan korábban gyakran jellemezték az NSZK-t, ami Németországnak Európában és a világban játszott szerepének az átgondolására készítetett. Némi frusztráltság után egyértelműen elfogadottá vált, hogy az egységessé vált Németország helye a demokratikus Európában, azaz az Európai Unióban van. Ennek részletkérdései azonban nem voltak tisztázottak. Ez a szál összekapcsolódott az Európai Unió jövőjére vonatkozó korábbra visszanyúló vitákkal.

A *European Law Journal* 1995 novemberében tematikus számot szentelt a kérdésnek, abban J.H.H. Weiler, Neil MacCormick, Ulrich K. Preuß, Dieter Grimm, Jürgen Habermas José María Fernández Martín, Síofra O’Leary írásai szerepeltek. Grimm cikkében (*Does Europe need a Constitution?*) az EU legitimitás-deficitjére, a demokrácia-elv gyöngébb kifejllettségére hivatkozva elutasítja az európai alkotmányt és az alkotmányozási folyamatot, mivel attól tart, hogy a demokratikus nemzetállamok hatáskörei kiüresednek és azokat nem legitim szupranacionális szervekre ruházzák át. Az európai alkotmányt azért is elutasítja, mert nincs európai nép.

Grimm tanulmányára Habermas már a folyóirat ugyanazon számában reagált⁷ és az európai integráció elmélyítése mellett foglalt állást. Úgy vélte, hogy Európai Uniónak szüksége van egy alkotmányra. Erre a gondolati szálra több írása is felfűzhető. Az itt jelzett „első felütést”

⁵ Buggeln, Marc: Ein bisschen Theorie und wenig Empirie: Die öffentlichen Finanzen als Thema der bundesrepublikanischen Politikwissenschaft (1949-1989). PVS Politische Vierteljahresschrift, 2018/1. szám, 13-35. o.

⁶ Adorno, Theodor W.: Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? In Adorno, Theodor W.: Gesammelte Schriften 8, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972, 354-370. o. A terminus a Német Szociológusok 16. Kongresszusának nyitó előadásán hangzott el 1968-ban.

⁷ Habermas, Jürgen: Remarks on Dieter Grimm’s Does Europe need a Constitution? In *European Law Journal* 1. Nov, 1995. Németül: Habermas, Jürgen: Braucht Europe eine Verfassung? Eine Bemerkung zu Dieter Grimm Die Einbeziehung des Anderen, Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1999.

számos további tanulmány követte⁸. A továbbiakban Habermasnak két írásával szeretnék foglalkozni: *Esszé Európa alkotmányáról*⁹ valamint a *Zur Prinzipienkonkurrenz von Bürgergleichheit und Staatengleichheit im supranationalen Gemeinwesen. Eine Notiz aus Anlass der Frage nach der Legitimität der ungleichen Repräsentation der Bürger im Europäischen Parlament* című munkájával¹⁰.

A 21. század elején folytatott vita két főszereplője Habermas és Dieter Grimm volt, gondolatilag – lazán ugyan, de ide kapcsolódik Niklas Luhmann *Die Politik der Gesellschaft* műve is.¹¹ A közös politikai háttér kapcsolja ebbe a körbe Scharpf elméletét az *input* és az *output legitimitáció* megkülönböztetéséről.

II. Niklas Luhmann

A szellemi kontinuitás jobb érzékeltetése érdekében Luhmann legitimitás elméletével kezdeném a bemutatást. Niklas Luhmann egy kismonográfiát szentelt a legitimitáció problémájának *Legitimation durch Verfahren* címmel, amelynek első kiadása 1969-ben jelent meg.¹² Ezt a munkát Zsidai bemutatta és alaposan elemezte. Az első kiadás előszava 1969 májusi keltezésű; az 1975-ös 2. kiadásban Luhmann a korábbi szövegen nem változtatott, de nézeteinek változását az előszóban jelezte. Ez könyvecske az 1971-73-as „világgazdasági korszakváltás” és a kifejlett globális kapitalizmus kialakulása előtt született.

Mivel a továbbiakban Luhmann legitimitás-fölfogását a *Die Politik der Gesellschaft* alapján kívánom bemutatni, indokoltnak tartok egy rövid vázlatot a viszonylag rövid életű szerző roppant terjedelmes életművében kitapintható hangsúlymódosulásokról – természetesen ahogyan én látom.

Munkásságának első időszakára Talcott Parsons hatása és kritikus földolgozása nyomta rá a bélyegét, Parsons strukturalista-funkcionális rendszerelmélete helyett funkcionális-strukturalista rendszerelmélet kidolgozására törekedett.

1971-ben jelent meg Habermassal való vitájuk¹³, ami nagy visszhangot váltott ki, ahhoz több reflektáló Supplement jelent meg. Ennek a vitának volt a következménye szerintem a kommunikáció felé fordulás. Újabb jelentős pont volt az autopoétikus állaspontra helyezkedés az 1970-es évek közepén. A „érett Luhmann” elméletét két munka¹⁴ zárja, közben a társadalmi

⁸ Ezek közé tartozik Habermas, Jürgen: *Die postnationale Konstellation, Politische Essays*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1998, magyarul 2006-ban jelent meg. Uő: *A posztnemzeti állapot, politikai esszék*. L' Harmattan, Budapest, 2006. Ezt a hazai szakirodalomban többen is ismertették, kommentálták, (többek között Almási Miklós: *Mi van a nemzet után?* In *Mozgó Világ*, 2007/10. szám, 112-114. o.; Petőcz András: *Posztnemzeti irodalom? Jürgen Habermas: A posztnemzeti állapot* című munkája nyomán. In *Kritika*, 2008, 37. évf. 1. szám (január) és Némedi Dénes: *A nem kizáró közösség – A posztnemzeti állapot*. In Rényi Ágnes (szerk.): *Némedi Dénes: Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok [posztumusz kötet]*. ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 324-334. o.), ezért itt Habermasnak erre az írására nem térek ki. Az említett gondolati sorba tartozik szintén tőle a *Der europäische Nationalstaat unter dem Druck der Globalisierung* (2003), első kiadása: In *Blätter*, 1999/4. szám, 425-436. o.

⁹ Habermas, Jürgen: *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011. Magyarul: Uő: *Esszé Európa alkotmányáról*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2012.

¹⁰ In *Der Staat*, Vol. 53, No.2, 2014, 167-192. o.

¹¹ Luhmann, Niklas: *Die Politik der Gesellschaft*. In Kieserling, André (szerk.): *Luhmann, Niklas: Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.

¹² Luhmann, Niklas: *Legitimation durch Verfahren*. Luchterhand Verlag, Darmstadt und Neuwied 1969, 1975².

¹³ Habermas, Jürgen –Luhmann, Niklas: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Suhrkamp Verlag, Frankfurt an Main, 1971.

¹⁴ Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984 (első dátuma 1983 december) és Uő: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.

alrendszereket elemző monográfiákkal is jelentkezik.¹⁵ Az érett Luhmann-nak ezekben a munkáiban már csaknem „minden benne van”, konkretizálásokon túlmutató alapvető változások már nincsenek. Némi hangsúlyváltozást lehet érezni utolsó, már posztumusz megjelent könyvében¹⁶ Mint az a szerkesztői utószóból kiderül, az alapul szolgáló computerszöveg 1996 októberében született, de azon Luhmann még csaknem 1998 őszén bekövetkezett haláláig tovább dolgozott. A szöveg nem lezárt könyv, de jóval több, mint töredék. Lényegében ez tekinthető Luhmann utolsó művének. Korábbi munkáinál jóval nyitottabb a 20. század végének politikai eseményeire. Hiányosságai és tévedései ellenére ez a 1971/73-1992/93 időszak reprezentatív munkája.

Luhmann ebben a művében mondanivalóját 11 fejezetre bontva tárgyalta. Az 1. fejezetben megjelöli a problémát; a 2-5. fejezetekben a politikai rendszer központi kategóriáit, entitásait, folyamatait, műveleteit elemzi (a hatalom, a politikai rendszer elkülönződése, a politikai döntés, az emlékezet; a 6-9. fejezetekben a politikai rendszer részelemeit, alrendszereit tárgyalja (állam, politikai szervezetek közvélemény, önleírások); az utolsó két fejezet pedig absztrakt összegezést tartalmaz horizontálisan-strukturálisan és idődimenzióban.

A következőkben a problémamegjelölésnek, a hatalom fogalmának és a rendszer önállósodásának néhány kérdését majd az állam és az önleírások elemzését vizsgálom.

Luhmann megfogalmazása szerint a következő fejezetek során a politika és társadalom viszonyának a megértéséről van szó. E viszony újra fogalmazásához a rendszerdifferenciálódás fogalmához kell nyúlnunk. A rendszerelmélet arra a *műveletre kérdez*, amely létrehozza és reprodukálja a rendszer és a környezet közötti különbséget. Az a művelet, amellyel egy társadalmi rendszer és persze a társadalom konstituálja magát a kommunikáció. Ezzel a társadalmat mint autopoétikus rendszert definiáljuk.¹⁷

Minden politikai elmélet egyik kulcsproblémájához akkor jutunk el, ha a hatalmat mint különös, szimbolikusan általánosított (generalizált) kommunikációs médiumot konstruáljuk meg. A rendszerelmélet számára a politika funkcióspecifikus rendszerének az elkülönülése, elkülönződése (*Ausdifferenzierung*)¹⁸ a döntő probléma. Azt a szimbolikusan generalizált kommunikációs médiumok elméletével kell megmagyarázni. A magyarázat a hatalom fogalmának a több lépésben történő szűkítésével kezdődik és vezet el a pozitív és a negatív szankcióhoz végül a konzekvenciák levonásához. Csak ha átmegyünk azokra a befolyásformákra, amelyek negatív szankciókra támaszkodnak, jutunk el a hatalomnak a specifikusan politikai (helyesebben: politizálható, politikát igénylő) médiumához. Ez a médium csak akkor működik, ha mindkét fél tisztában van az elkerülés alternatívájával, *és mindketten el akarják kerülni*, ami csak a „kirekesztettek” jelenlétének köszönhetően működik.¹⁹ Ezért a legitimitáció nem más, mint a távollévő transzformációja értékek jelenlétévé. („Denn Legitimation ist nichts anderes als die Transformation des Abwesenden in die Anwesenheit von Werten und in das tagespolitische Dauergeschäft des Umgangs mit Klagen über die unzureichende Realisierung der Werte.”²⁰)

A döntő kérdés azonban: mely szankció-eszközök alkalmasak komplex hatalmi struktúrák kiépítésére és melyek nem. A negatív szankcióval rendelkező fenyegető hatalom (*Drohmacht*) a politikai rendszer elkülönződésének a feltétele. Ha az egyetértés kielégítő,

¹⁵ Luhmann, Niklas: Die Wirtschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988, Uó: Die Wissenschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990, uó: Das Recht der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993, uó: Die Kunst der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995.

¹⁶ Luhmann, Niklas Die Politik der Gesellschaft. Hrsg. Von André Kieserling Suhrkap 2000

¹⁷ Luhmann 2000: 12-16. o.

¹⁸ Itt jegyzem meg, hogy a német kifejezés tükörfordítása („kidifferenciálódás”) magyarul fülsértően elfogadhatatlan, ezért rendszerint differenciálódásnak fordítják, ami viszont eltünteti a befejezettség mozzanatát. Ezért én többnyire elkülönződésnek magyarátom.

¹⁹ Luhmann 2000: 38-47. o.

²⁰ Luhmann 2000: 47. o.

nincs szükség a politikai hatalom reprodukciójához sajátos intézkedésekre. Hatalom mint különös, szimbolikusan általánosított médium csak akkor jön létre, ha az elfogadás problematikus és előzetes egyetértések már nem biztosítják. A fizikai erőszak (*Gewalt*) az a fenyegetési eszköz, amelyik a leginkább alkalmas a hatalomnak (*Macht*) mint szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumnak a létrehozásához (*Erzeugung*) és egyben a politika számára sajátos funkcionális rendszer elkülönüléséhez, amely később az „állam” nevet kapja.²¹

A politikai hatalom sajátos médiumának az intézményesedése tette lehetővé a politika számára egy funkcionális rendszer elkülönböződését, ami – főleg az általános választójog és a jóléti állam után – sajátos politikai sikerkritériumokat hozott létre.²² (Ez a megkülönböztetés Scharpf output legitimitásával van összhangban.) Rendszerképződés nélkül a hatalom tartósan nem tartható fenn. Csak a politikai rendszer elkülönböződése által válik a hatalom politikai hatalommá. A kora újkorban ez a folyamat az univerzalitás és a specifikáció kombinációjával ment végbe. Az univerzalitás a szuverén állam jogi korlátlanágát fejezi itt ki, mindent megtehet; a specifikáció pedig a legitim fizikai erőszakalkalmazás monopóliumát.²³

Luhmann valódi kiindulópontja a funkcionális differenciálódás elsődlegessé válása. Annak okait viszont átfogó jelleggel nem elemzi, csak egy-egy esemény vagy folyamat kapcsán,²⁴ vagy elvont kategóriáival kísérli meg a magyarázatot.²⁵

A politikai rendszer működéséhez kontingenciára van szüksége. A kontingencia az a forma, amellyel a rendszer a korlátozottságát bevezeti, megnevezi a lehetőség feltételeit. A kontingencia formulának mint a rendszer önkorlátozásának az értelme a közjóról átment a legitimitás elvére.²⁶ Vagyis: korábban a közjó szabta meg a rendszerműveletek határait és a kontingenciát, most a legitimitás elve.

A legitimitás kevésbé paradox, mint a közjó, ezért tértek át rá; de a legitimitás is paradox, mert föltételezi azt, amit teljesítenie kell; ezért keresni kell a paradoxon föloldásának adekvát formáit. A legitimitás szükséglete nem pusztán elviseltséget, támogatottságot jelent, hanem korlátozó mozzanat is, a legitimitás egyben a társadalmi támogatottság határait is jelzi.²⁷ Amit államnak nevezünk, az a politikai funkciók már meglévő centralizálásába épült be. A politikai (kollektíve kötelező) döntések társadalmi funkciójából indulunk ki, és csak akkor beszélünk államról, amikor ezt a fogalmat a politikai rend önjellemzésére ténylegesen használják. Ez a kora újkor óta van így.²⁸

Az államfogalom és az önjellemzés kapcsolatának a megértéséhez tudnunk kell, hogy Luhmann elméletének, társadalomelméletének és politikaelméletének is fontos eleme az önreferencialitás (*Selbstreferenz*) az önleírás (*Selbstbeschreibung*) és a szemantikai képződmények társadalmi folyamatokba való újra belépése (*Wiedereintritt*). Erre vonatkozó fölfogását Luhmann George Spencer-Brown *re-entry* fogalmának a fölhasználásával, arra építve dolgozta ki.²⁹ Luhmann elméletének ezt az elemét alapos kritikai elemzést követően az ontológiai alapozású társadalomelméletbe, illetve állam- és jogbölcseletbe beépíthetőnek és beépítendőnek tartom.

²¹ Luhmann 2000: 48-55. o.

²² Luhmann 2000: 58. o.

²³ Luhmann 2000: 69-77. o.

²⁴ Vö. Luhmann 2000: 189-227. o.

²⁵ A funkcionális differenciálódás a funkciórendszereknek önreferenciát magában foglaló operatív zártságán (*operative Schließung*) nyugszik. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a funkciórendszerek magukat a maguk által létrehozott bizonytalanság állapotába helyezik. Luhmann 1998: 745. o.

²⁶ Luhmann 2000: 119-121. o.

²⁷ „Die sogenannte »Prozeduralisierung« der Legitimität heißt im wesentlichen: Einstellung auf eine unbekannte Zukunft, in der entgegengesetzte Wertungen zum Zuge kommen können.” Luhmann 2000: 124. o. NB! Ez itt más, mint a kismonográfiájában!

²⁸ Luhmann 2000: 190. o.

²⁹ Vö. Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984, a 230. oldaltól kezdve, különösen 611-640. oldalak.

Kritikai megjegyzéseim lényege, hogy *Selbst-* (ön-) terminus kategóriaként való alkalmazása társadalmi jelenségek esetében (rendszer, állam, gazdaság, stb.) magában hordoz egy súlyos problémát: eltekint attól, hogy cselekvő alanyok csak emberek lehetnek, ergo a rendszer nem tudja saját magát meghatározni vagy leírni. Metaforikus terminusként persze ez nem gond, de elméleti kategóriaként már az. A *Wiedereintritt* is problematikus, mert ugyanannak az alanynak ugyanabba a folyamatba kellene belépnie, vagyis az alanynak ugyanannak kellene lennie. A kérdés tehát az, hogy egy individuum, illetve elitcsoportok által végzett társadalomleírás leírás hogyan válik, válhat a társadalom önleírásává, aztán további kérdés ezek után, hogy az ilyen politikai képviselő által elfogadott kollektív pszeudo-önleírás hogyan, milyen úton, milyen feltételek mellett válhat a rendszer önleírásává, és hogyan épülhet be magának a rendszernek a működésébe, válhat a rendszerspecifikus műveletek legitimáló értelemmeghatározó mozzanatává.

Luhmann számára tehát csak a modern állam állam, elemzése során párhuzamosan elemzi az ún. államszemantikákat és az állam mint entitás változásait, de azokat nem mossa össze. A tradícióhoz kapcsolódva az államfogalom megértésének a kulcsa az állami erőhatalom (*Staatsgewalt*), vagyis az állam esetében a kulcsfogalom a *Gewalt*, a politikai rendszer esetében meg a *Macht*. A *Staatsgewalt* is paradox jelenség, mert egyszerre fejezi ki az erőszak alkalmazhatóságát és az erőszak kizárását. A paradoxon feloldása a legitim/nem legitim *Gewalt* megkülönböztetésével történik, ami az államhatalom (*Staatsgewalt*) számára posztulálja a legitimitást.³⁰

Ebből a szempontból a legitimitás az államhatalom egyik fogalmi ismérve, ami igazolható és fenntartható. Ez nem az érvelés, sőt nem is a konszenzusos érvelés speciális formája. Ezért nem a legitimitáson mint olyanon múlik a dolog, hanem a törvényes és az illegitim erőszak közötti különbség a döntő.

Bár az államhatalmat a legitimitás (mint fogalmának eleme) automatikusan megilleti, mégis folyamatos erőfeszítések tárgya. Ezt a legitim és a nem legitim közötti különbségtételben kell kifejezésre juttatni. Operatív szinten ez azt jelenti, hogy az állam nem engedheti meg, hogy szabályainak megsértését közömbösen szemlélje, hanem meg kell mutatnia magát és reagálnia kell. Szemantikai szinten ez azt jelenti, hogy ki kell dolgozni azokat az igazoló indokokat (szemantikát, ideológiákat), amelyek megmagyarázzák, hogy a legitim hatalom miért (*wofür*) jár el. Így az erőszak legitimálása a politika állandó ügyévé válik, amely azonban lényeges vonatkozásban magától értetődő dolgokon (értékeken) alapulhat.³¹

A legitimitást az állam önleírási folyamatában értelmezi, méghozzá a demokráciával összefüggésben. A „demokrácia” formulával az uralmat önellentmondásként mutatják be, azaz ha nem is tagadják, de legalábbis delegitimálják. Ez azonban nyitva hagyja azt a kérdést, amely körül ezután minden más forogni fog: a *legitimitás kérdését*.

A legitimitás szükségességének végső oka a politika számára konstitutív tényállás. Annak szükségességében rejlik, hogy erőszakot kell alkalmazni az erőszakkal szemben, hogy erőszakkal kell kiütni az erőszakot. Ezért abból indulhatunk ki, hogy ez a probléma virulens marad, bármilyen szemantikai formában is reagálnak rá. Az erőszak érvényesítése az erőszak kizárása érdekében mindig a legitim erőszak állítása. Az erőszakalkalmazás legitimmé nyilvánítását jelenti. Ez azonban még nem dönti el, hogy a legitimitás állítása milyen formákban nyerhet elfogadottságot bizonyos történelmi társadalmakban.

Operatív szempontból a legitimitáció mindig önlegitimitáció. Ezt politikai (mint politikailag felismerhető) kommunikáción keresztül kell végrehajtani. Ez azonban csak egy külső rendszer, például a vallási rendszer általi legitimitációt zárja ki. Ez nem mond semmit arról, hogy mire vonatkozik az önlegitimitáció. De a mai társadalom válaszában itt is egyértelműnek kell lennie: értékekre vonatkozik.

³⁰ Luhmann 2000: 192. o.

³¹ Luhmann 2000: 193. o.

Az értékek szemantikája lehetővé teszi a hagyományos és így elismert irányadó fogalmak, például a szabadság, a béke vagy az igazságosság újra definiálását.

Az értékek elsősorban megfogalmazott preferenciák. Szűkebb értelemben az értékek olyan preferenciákat jelentenek, amelyeket a kommunikációban feltételezhetünk, és amelyeket mindenki elfogad.³²

Az a tény, hogy a politika legitimitása miatt értékekre hivatkozik, aligha igényel további bizonyítékot. Másrészt azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy miért választanak ilyen jelentéktelen kommunikációs módokat.

Az értékek legitimitációs szemantikája tehát – akár tetszik, akár nem – *saját maga által generált bizonytalanságot* vezet be a rendszerbe. Az értékek iránti elkötelezettség azt is jelenti, hogy elfogadjuk a bizonytalanságot azzal kapcsolatban, hogy mi fog ebből származni. Jürgen Habermas teljesen más módon éri el ugyanezt az eredményt.³³

A korlátlan legitimitálhatóság és az önmaga által generált bizonytalanság a demokrácia alapvető paradoxonának pontos korrelátuma, az első kiindulópont más megkülönböztetések helyettesítéséhez. Az értékek és a diskurzusok mindig legitimitálhatnak, de továbbra sem dől el: mit. A gyakorlatban csak konfliktusok konstruálására és eldöntésére használják őket. Ez azt is jelenti, hogy jelentésük esetről esetre átalakul, attól függően, hogy érvényesülnek-e, vagy háttérbe szorultak-e, és ha igen, milyen szituatív okokból,

Mindezek után nem véletlen, hogy a demokrácia legitimitációra hivatkozik, a legitimitáció pedig értéksemantikát használ arra, hogy a különbözőségek egységének paradoxonjának differencia-pontján rendezkedjék be. Az értékek nyelvének trivialisága tehát közelebről megvizsgálva a differenciálás játéka legmagasabb kifinomultságának (*Raffinement*) bizonyult, és ez egyben a paradoxon (most retorikai) kezelésének egyik formája is. De természetesen ez az elemzés nem vezet a legitimitáció legitimitációjához, sőt még a legitimitáció keresésének a legitimitálásához sem, ahogy azt a diskurzusetika elképzeleli.

A politika önleíró rendszerének rendszerelméleti leírásában feltűnő, hogy a legitimitációra szoruló demokrácia modellje még mindig az uralom modellje, azaz az uralom aszimmetriáját feltételezi, mint nélkülözhetetlen struktúrát, bár ennek ellentmond a demokrácia fogalma. Pontosán ez az oka annak, hogy a diskurzusetika az „uralom szabadságának” előfeltevésére támaszkodik, legalábbis a legitimitás szempontjából. Rendszerelméleti szempontból azonban ez az önleírás is (mint minden önleírás) kontingensként írható le. Úgy tűnik, hogy funkciója, akárcsak a hivatali hatalomé, a jövő egyfajta megjelenítésében – jelenné tételében (*Vergegenwärtigung*) – rejlik, abban a kísérletben, hogy bizonyosságokat és megfigyelési lehetőségeket biztosítson a jelenleg ismeretlen jövővel kapcsolatban. És az értékek alig vitatható üresjárata, játékának szinte tagadhatatlan tétlensége, ennek a megfogalmazási művészetnek a feltűnő tehetetlensége a modern társadalom valódi problémáival szemben, ami elvezethet ahhoz a kérdéshez, hogy meddig marad még politikailag elfogadható az önleírásnak ez a formája.

Az értékformulákra való áttérés és a demokrácia fogalmának a jóléti szolgáltatásokra való kiterjesztése kapcsán a második világháború óta meghonosodott az állam jóléti államként való megnevezése. Ez már nem csak a szociális segélyezésről szól, hanem a politikusok általános felelősségéről a saját területükön élő lakosság jólétéért. A jóléti államként leírás a demokráciaként való leírás mellé lép, de nem pótolja azt.

A jóléti formula vitathatalansága a jövőre való hivatkozáson alapul, míg az elosztás kérdései mindig a már létező javakra és lehetőségekre vonatkoznak.³⁴

A politika problémái aztán arra a kérdésre redukálódnak, hogy mennyi nemzetközileg mozgatható (*fluktuiierend*) tőkét és mindenekelőtt mennyi munkát lehet a saját területünkre

³² Luhmann 2000: 358-359. o.

³³ Luhmann 2000: 360-362. o.

³⁴ Luhmann 2000: 363-365. o.

vonni és ott lekötöni. Ennek megfelelően Luhmann a mai állam és politika problémáit a világtársadalom keretében látja megoldhatónak.

Luhmann a mai társadalmat mint egyetlen egy világtársadalmat fogja föl, amelyik a funkcionális differenciálódás bázisán elsődlegesen alrendszerekre tagolódik, így azon belül elkülönбöződik a világpolitikai rendszer (*das weltpolitische System*), amelyik belsőleg territoriális államoknak nevezett képződményekre differenciálódik. Ezeknek a képződményeknek a jövője azonban nyitott, a kérdés az, hogy vajon kifejlődnek-e a politikai hatalom növekvő kockázatoknak megfelelő formái, és ha igen, melyek.³⁵ Ez a könyv záró gondolata.

Luhmann itt a funkcionális differenciálódás elemzése során nem észlelte, hogy a transznacionális és szupranacionális közhatalmi berendezkedések kialakulása maga is a funkcionális differenciálódás egyik vonatkozása, és az annak során kialakuló elkülönбöződések figyelmen kívül hagyta.

Luhmann a társadalom alapvető műveletének a kommunikációt tartja, az én terminológiámban az a társadalmi lét meghatározó tevékenységformája, szemben a marxizmus munka, illetve termelés fogalmával. Ebben igaza is van, mert a kommunikáció vezet át az individuális lét szférájából a társadalmi-közösségi szférába. A munka mint alapmodell későbbi differenciálódás eredménye. A társadalom nála átfogó rendszer, amely alrendszerekre differenciálódott. A társadalmi rendszerek autopoétikus és önreferenciális rendszerek. Autopoézisük csak kommunikáció útján lehetséges, ezért önmagukat leíró rendszerek, és a kommunikáció eredményeit, megkülönбöztetéseit visszakapcsolják a kommunikációba (*re-entry, Wiedereintritt*), ezáltal azok beépülnek magába a rendszerbe, így a politikai rendszerbe is. Ehhez, illetve ezért viszont az önleírás sajátos fogalmai, közöttük államleírások, államszemantikák alakultak ki. Ezek közé tartozik többek között az állam, a szuverenitás, a demokrácia és a legitimitás is. A legitimitáció eszerint (és szerintem is) sajátos kommunikációs folyamat, abban kommunikáló tevékenységek, objektivációk és elsajátító tevékenységek kapcsolódnak össze. A legitimitáció a politikai rendszer sajátos folyamata, amelynek sajátos történetisége van.

III. Jürgen Habermas

Habermas a témára vonatkozó gondolatait részletesebben *Esszé Európa alkotmányáról* című kötetében fejtette ki. A 2011-ben készült, és a rákövetkező évben már magyarul is megjelent tanulmány³⁶ politikai háttéréhez tartozik, hogy időközben az EU ún. alkotmányozási folyamatának fontos elemét képező Lisszaboni szerződés szövegét az állam- és kormányfők 2007. október 18-19-én hagyták jóvá Lisszabonban, és az 2009. december 1-jén lépett hatályba. A német euroszeptikusok beadványa nyomán a BVerfG is ítéletet hozott a kérdésben, és a Német Politikatudományi társaság 2009 szeptemberében tartott kiel kongresszusán is szerepelt annak megvitatása, ami a PVS, *Politische Vierteljahresschrift* 2010/2, júniusi számában tovább folytatódott.³⁷

Időközben azonban kirobbant az USA-ból eredő 2007-2008-asnak nevezett hitelválság, ami az EU-t lépéskényszerbe hozta. Ennek következtében a miniszteri tanács rendeletet hozott

³⁵ Luhmann 2000: 434. o.

³⁶ Habermas, Jürgen: *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011. Habermas, Jürgen: *Esszé Európa alkotmányáról*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2012. A továbbiakban a magyar nyelvű kiadást [2012] idézem.

³⁷ Höpner, Martin – Leibfried, Stephan – Höreth, Marcus – Scharpf, Fritz W. – Zürn, Michael: *Kampf um Souveränität? Integration nach dem Lissabon-Urteil des Bundesverfassungsgericht*. In PVS, *Politische Vierteljahresschrift*, 2010/2. szám, 323-355. o.

az európai pénzügyi stabilizációs mechanizmus létrehozásáról, amit Habermas élesen kritizált. Előszavában Habermas kijelenti, hogy „arra szeretnék a magam eszközeivel kísérletet tenni, hogy eltakarítsam a demokrácia transznacionalizálásának továbbra is útjában álló akadályokat.”³⁸

A kötet fő tanulmányának a címe: *Az EU válsága a nemzetközi jog konstitucionalizálásának a fényében* és két központi problémája az alkotmányosodás és a legitimitás. Habermas szerint az EU fontos lépésként fogható föl a politikailag konstituált világtársadalom felé vezető úton. A Lisszaboni szerződés előkészítését azonban az alkotmánypolitikai kérdések uralták – a korábbi alkotmányos szerződés kudarca miatt nem véletlenül – és háttérbe szorultak lényeges politikai kérdések – többek között a legitimitás kérdése. Habermas kritikájának két fő tétele: a résztvevők szem elől tévesztették a politikai dimenziót, másodsor pedig a hamis politikai fogalmak elfedik a demokratikus jog és szabályozás civilizáló erejét.

A válság mélyebb oka az, hogy az Európai Uniónak hiányoznak a kompetenciái a versenyképesség tekintetében széttartó nemzetgazdaságok szükséges harmonizálásához. Megismételtek egy régi hibát: a jogilag nem kötelező erejű kormányfői megállapodások vagy hatástalanok, vagy antidemokratikusak; ezért a közös döntések demokratikusan nem aggályos intézményesítésével kell felváltani őket. Az érintett kormányok mind gyávák pillanatnyilag, tehetetlenül vergődnek a kettős szorításban egyfelől a nagybankok és a hitelminősítő intézetek, másfelől attól való félelmük között, hogy a saját országuk frusztrált választói körében elveszítik legitimitásukat.³⁹

A kompetenciáknak a nemzetiről az európai szintre való áthelyezése a demokratikus legitimitáció kérdését veti föl. Az általa bírált „végrehajtói föderalizmus” elképzelésében a politikai elitek bátortalansága tükröződik: az eddig zárt ajtók mögött folytatott európai projektet nem merik átfordítani a széles nyilvánosságot bevonó zajos-érvelő felgyűrt ingujjas véleményütköztetésbe. A demokratikusan tételezett jog civilizációs ereje abban rejlik, hogy a jog a legitimitáció nélkülözhetetlen forrása volt az uralkodó dinasztiák számára.⁴⁰

Habermas szerint az EU a transznacionális demokrácia és a posztdemokratikus végrehajtói föderalizmus közti választás előtt áll. Ez a megfogalmazás jól jelzi az elemzés középpontjába állított legitimitásproblematikát és találóan jellemzi a jelenleg regnáló magyar kormánynak és retorikai holdudvarának a nézeteit. Elutasítja azt a tézist, amely szerint a népszuverenitás transznacionalizálása nem lehetséges a legitimitáció fokának csökkentése nélkül. Legitimitásfelfogásának kiinduló eszméje a népszuverenitás, amit transznacionalizálhatónak tart. Ehhez szét kell választani az államszuverenitást és a népszuverenitást.⁴¹

Bírálja a népszuverenitásnak a nemzetállamhoz kapcsolódó eldologiasítását (*Reifizierung*), de az ő felfogása is a népszuverenitásnak másik, az EU szintjére fölcúsztatott eldologiasítását képviseli. A népszuverenitás nála is közhatalmi berendezkedés tulajdonsága, a népet közvetlenül eme közhatalom alanyának tekinti, azzal a fordulattal, hogy a hatalom a néptől származik (WRV!) Ezen az alapon keresi azokat a képviselési megoldásokat, amelyek ezt a népet cselekvőképessé és ezáltal alkotmányozó hatalommá teszik. Az államszuverenitás a modern államok főhatalmának a tulajdonsága, és mint tulajdonság nem osztható meg,⁴² a népszuverenitás viszont szerintem államszervezeti, politikai és legitimitációs elv. Mint elv átvihető az EU szintjére, de maga a szuverenitás nem, és a jogállamiság sem, mert különben az

³⁸ Habermas 2012: 9. o.

³⁹ Habermas 2012: 40-41.

⁴⁰ Habermas 2012: 42-44. o.

⁴¹ Habermas 2012: 49. és, 53. o.

⁴² Mac Cormick hasonlata szerint olyan, mint a szüzesség: vagy van, vagy nincs, nincsenek darabkái. Mac Cormick, Neil: A szuverenitásról és a posztszuverenitásról. In *Fundamentum*, 2003/2. szám, 5-13. o.

EU állammá változna, amit Habermas is elutasít. A népszuverenitás mint legitimációs elv a legitimációs diskurzus egyik vezérlő elve.

Az EU Habermas szerint csak akkor demokratizálható, ha lehetségesnek bizonyul a nemzetállami demokráciákból ismert alkotóelemeket a legitimáció csorbulása nélkül másképpen összeállítani, mint a nemzetállamban. Ehhez az alkotmányozó hatalom megosztására van szükség („Teilung der konstituierende Gewalt zwischen Unionsbürgern und europäischen Völkern.”). Ezt nevezi a gyökerében osztott népszuverenitás eszméjének („die Idee einer an den Wurzeln geteilten Volkssouveränität”).⁴³

A legitimációs kérdést ugyanis csak akkor lehet kielégítően megválaszolni, ha helyesen azonosítjuk az alkotmányozó hatalmakat. Pontosítanunk kell az alkotmányozó szubjektum polgárokra és államokra való felosztását. A polgárok kettős szerepben vesznek részt a magasabb szintű politikai közösség konstituálásában, leendő uniós polgárokként és az államnépnek valamelyikének tagjaiként. A két szerep legitimációja két különböző pályán mozog. Ami egy nemzetállamon belül a közjót szolgálja, az európai szinten átváltozik partikuláris, a saját népre korlátozódó érdek általánosítássá, mely konfliktusba kerülhet az általuk mint uniós polgárok által elvárt európai léptékű érdekáltalánosítással. Ez a megosztott szuverenitás szolgáltatja a mércét egy állam nélküli politikai közösség (*entstaatlichen supranationalen Gemeinwesen*) legitimációs követelményei számára.⁴⁴

Habermas az EU legitimitásának kérdését – az osztott népszuverenitás eszméjére alapozva – részletesebben tárgyalja a már említett *Zur Prinzipienkonkurrenz* tanulmányában.⁴⁵ Ösztönzést ehhez számára a német alkotmánybíróság 2009 júniusában kihirdetett ún. Lisszabon ítélete (BVerfGE 123, 267) szolgáltatta. Az a lisszaboni szerződés alkotmányellenességére irányuló indítványokat elutasította, egyben kimondta, hogy a demokratikus legitimáció alanyai a tagállamok népei, azaz állampolgárai maradnak (*die Völker – das heißt die staatsangehörigen Bürger – der Mitgliedstaaten die Subjekte demokratischer Legitimation bleiben*). Az ítélet indokolásában lényeges szerepet kapott az Európai Parlamentben érvényesülő egyenlőtlen reprezentáció.

Habermas tanulmánya elsősorban erre a problémára koncentrálna. Annak itt csak gondolatmenetét, összegző zárófejezetét és a legitimációra vonatkozó legfontosabb érveit tárgyalhatjuk. Gondolatmenetét Habermas a következőképpen vázolja: I. Pillantás a föderalizmus történetére, azokat a föltételeket tárgyalom, amelyeket a két elv konkurenciája föloldására eddig teljesítettek, azaz a tagállami szint szövetségi szint alá rendelése. II. Ez az EU esetében nem következett be és ez nem is kell. Miért kell azt úgy alakítani, hogy a végső döntési hatáskörök kérdésre nincs egységes válasz? III. Alkotmányozó és alkotmányozott hatalom különbsége. A szövetségi szint elsőbbsége nélküli transznacionális demokrácia megalapozása a gyökerében megosztott népszuverenitás koncepciójával, a polgárok összességének a népek szerinti betagolása-felosztása (*aufgestuft*). IV. Egy föderálisan és egyben demokratikusan fölépített szupranacionális közösség fölvázolása, V. Összeegyeztethető-e a kisebb államok privilegizált képviselője a polgárok egyenlőségének az elvével? VI. Végezetül összefoglalom az érvelés demokrácia elméleti magvát.

A demokráciaelmélet az alkotmány hatályos normáit a demokratikus alapelvek fényében kritikus megítélésnek veti alá. Ezzel szemben a jogászok analitikus szemlélete általában arra irányul, hogy a fönnálló alkotmány keretei között a politikai folyamatoknak milyen legitimitási föltételeket (*Legitimitätsbedingungen*) kell kielégíteniük, és nem arra, hogy

⁴³ Habermas 2012: 69. o., Habermas, Jürgen: Zur Prinzipienkonkurrenz von Bürgergleichheit und Staatengleichheit im supranationalen Gemeinwesen. Eine Notiz aus Anlass der Frage nach der Legitimität der ungleichen Repräsentation der Bürger im Europäischen Parlament, 180. o. In *Der Staat*, Vol. 53, No 2, 2014, 167-192. o.

⁴⁴ Habermas 2012: 67-73. o.

⁴⁵ Habermas 2014:167-192. o.

az érvényes legitimációs föltételek (*Legitimationsbedingungen*) kielégítik-e a demokratikus legitimáció (*Legitimation*) föltételeit. Ha az európai főhatalom (*Hoheitsgewalt*) kettéosztott legitimációját tartjuk szem előtt, és ennek a kettős legitimációnak az alanyára kérdezzük, akkor ajánlatos ezt a két perspektívát egymástól elkülöníteni.⁴⁶

Azt vitát, hogy vajon a két legitimációs láncot két demokratikus hordozóhoz kell-e rendelni, vagy pedig a Tanácsnak és az EP-nek a legitimációja egységes legitimáció-szobjektumon nyugszik, nem dönthetjük el addig, amíg nem megyünk vissza az alkotmányozó hatalom szintjére, amelyik a főhatalom (*Hoheitsgewalt*) főnnálló szervezetének szolgál alapul. Ez a lépés adja meg nekünk azt a szabadságot, hogy elszakadjunk a jogászok deskriptív-analitikus szemléletétől, és hipotetikusán gondoljuk el, hogyan működne (*ins Spiel kommen würde*) ebben a dimenzióban az említett nemzetállami főntartás, ha az európai polgárok és az európai népek közötti heterarchikus kapcsolat strukturálná magának az alapításnak a folyamatát. Ezért azt a gondolat kísérletet javaslom, hogy a fejlett EU-t úgy képzeljük el, hogy mintha annak alkotmányát kettős szuverén hozta volna létre.⁴⁷

A szuverenitásában megosztott alkotmányozó szempontjából a legitimációs föltételek másként alakulnak mint a szövetségi állam esetében, mert az integrált alkotmányszövetség (*integrierte Verfassungsverbund*) számára megkövetelt legitimációs színvonal (*Legitimationsniveau*) a demokratikusan legitimált tagállamok alkotmányai által már előre adott. Ezért az államok egyenlőségének elve a nemzetállamokban már megtestesült demokráciaelv megőrzése érdekében mélyebben nyúl a közösség konstitúciójába, mint az a szövetségi állam esetében szükséges volt. Demokráciaelméleti perspektívából az a kérdés, milyen reformok szükségesek ahhoz, hogy a demokratikus deficiteket fölszámoljuk, elsősorban ott, ahol azok koncentrálnak.

Az egyesek által javasolt Euró-unió a demokrácia legitimációs föltételeit csak akkor képes kielégíteni, ha az intergouvernementalizmusnak a közösségi módszerekkel szembeni mai elsőbbségét leépítjük. Ez az Európai Parlament jogainak az erősítését követeli meg, ami abban állhatna, hogy törvényhozási hatáskört minden politikai területre (*Politikfelder*) kiterjesztenék.⁴⁸

A kiinduló kérdésnek, vagyis a polgárok egyenlőtlen reprezentációja legitimációjának a tekintetében ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a tagállamok közötti extrém nagyságbeli különbségek mindig fölvetik a méltányos (*fair*) reprezentáció problémáját.

A legitimitás normatív kérdését sem játékelméleti megfontolással, sem pragmatikus igazolással nem lehet megválaszolni. Az alapvető kérdés az, hogy vajon a szupranacionális közösség első kamarájában a helyek degresszív elosztása egyáltalán demokratikusan igazolható-e. Nem kielégítő az a szövetségi állami megoldás, hogy a két elv konkurenciáját két demokratikusan választott kamara konkuráló törvényhozásával oldják föl és a nagyságrendi különbségeket csak a második kamarában egyenlítsék ki. Az elvek konkurenciája mélyebben helyezkedik el (*tiefer angelegt ist*), a tagállamoknak az alapító konvent struktúrájában rögzített preferálása valamennyi intézmény alakítására kihat.

A demokráciaelmélet szempontjából itt csak azt lehet megindokolni, hogy az egyenlőtlen reprezentáció mint olyan nem föltétlenül illegitim. Ennek során neki nem szabad (*nicht muss*) a föderális parlamentet kizárólag az érdekek színpadának, illetve a Tanácsot csak a kormányközi érdekegyeztetés helyének tekinteni. Az intézmények együttműködéséből adódó egyes legitimációs teljesítmények eredőjét (*Fazit*) abból a strukturálisan eleve adott szempontból tudjuk megítélni, hogy a két egyenlőségelv között a helyes egyensúly létrejött-e.⁴⁹

⁴⁶ Habermas 2014: 181. o.

⁴⁷ Habermas 2014: 182. o.

⁴⁸ Habermas 2014: 184. o.

⁴⁹ Habermas 2014: 187-189. o.

Abból indultunk ki, hogy *prima facie* ellentmondás van egyrészt a demokratikus uralom legitimitációs föltételei, másrészt az európai parlamenti helyek degresszív arányos elosztása között. Ez az elosztás sérti a politikai egyenlőség elvét, amely szerint valamennyi választópolgár szavazatát egyenlően kell figyelembe venni. Az az érv, amellyel ezt az ellentmondást szeretném fölszámolni, arra támaszkodik, hogy az államok egyenlőségének szupranacionális közösségben általában jobban figyelembe vett elve gyökereiben megosztott alkotmányozó hatalom legitim akaratára vezet vissza.

Ezzel a lépéssel az alkotmányos rend legitimitációja a közösség konstituálásának a szintjéről áthelyeződik a konstituáló autoritás tulajdonképpeni összetétele igazolásának a metaszintjére. Ezen a szinten legitimáló alapnak számít az a föltevés, hogy az európai polgárok a maguk összességében képesek arra, hogy a részt vevő államnépek személyileg azonos és egyenlő jogú összességével együtt uniót hozzanak létre.

A bank- és államadósság válság nyomása alatt kibontakozott vita eredményeként az állapítható meg, hogy a polgárok a kebelében lakozó két lelket akkor elégitik ki a legjobban, ha a további folyamatot azon szempont szerint hajtják előre, mintha ők az alkotmányozás folyamatában kezdetektől fogva mindkét szerepben, a jövő uniós polgár szerepében és az aktuális állampolgár szerepében egyenlő jogokkal rendelkező szubjektumként részt vettek volna. Ha valamennyi résztvevőnek ez a közös intenciója mint demokratikus vélemény- és akaratképződés eredménye lenne, szcenáriónkban az utolsó legitimitációs hézag is bezárulna.

A demokráciaelmélet szempontjából ez az tagolt (*abgestufte*) alkotmányozó folyamat minden megelőzőtől különbözik. Szupranacionális demokrácia megalapozása nem értelmezhető a kétfokozatú folyamat mintája szerint. Erre inkább háromfokozatú modell kívánkozik, amelyik a demokratikus nemzetállamokat már előfeltételezi. A már demokratikusan megszerveződött (*verfasste*) szubjektumok magasabb szintű alkotmányozásra való fölhatalmazása klasszikus népszuverén egyetértésére van utalva, amelyik most az európai polgárok összességének az alakjában lép föl, és készen kell lennie arra, hogy alkotmányozó hatalmát megossa. A konstituáló és konstituált fokozat klasszikus képe kibővül magának a tagolt szuverenitásnak ezt megelőző konstituálásával – tehát a két még csak kijelölt (*designiert*) alkotmányozó szubjektum közötti viszony megértésének (*Verständigung*) – további, a tulajdonképpeni alkotmányozási folyamatnak alapjául szolgáló dimenzióval⁵⁰

IV. Fritz W. Scharpf

A jelenlegi történelmi korszak közhatalmi változásaira reagáló elméletek egyike Fritz Scharpf legitimitás elmélete.⁵¹ Könyve eredetileg angolul jelent meg 1998-ban, nagyjából egyidőben Luhmann *Die Politik*-jával.⁵² Ennek néhány gondolatát Cord Schmelzle *Governance und Legitimität* tanulmánya alapján ismertetem.

Scharpf kiinduló feltételezése, hogy a nemzetállamok széles körben tapasztalható legitimitásvesztése szupranacionális folyamatokból ered. A politikai legitimitás eróziója Nyugat-Európában a politika csökkent problémamegoldó képességének eredménye, aminek viszont a gazdasági globalizáció és az európai integráció egymással összefüggő folyamata az oka. Ez az érvelés feltételezi a demokratikus legitimitás elméleti alapjainak tisztázását. Ezért Scharpf elemzését a demokratikus önrendelkezés két dimenziójának megkülönböztetésével

⁵⁰ Habermas 2014: 190-192. o.

⁵¹ Scharpf, Fritz W.: *Regieren in Europa: effektiv und demokratisch*. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York, 1999.

⁵² A témát feldolgozó további munkája Scharpf, Fritz W.: *Legitimationskonzepte jenseits des Nationalstaats*. In Schuppert, Gunnar Folke – Pernice, Ingrid – Haltern, Ulrich (Hrsg.): *Europawissenschaft*, Baden-Baden, 2005, 705-741. o.

indítja: az input-orientált hitelesség (a nép általi hatalom) és a kimenet-orientált hatékonyság (a nép érdekében való hatalomgyakorlás) azok a tényezők, amelyek a demokratikus nemzetállamban egymást kiegészítő módon működnek együtt az állami politika legitimálása érdekében.⁵³

Míg a kimeneti legitimitás a politikai rendszer hatékonyságára irányul a bizonyos javak előállítása tekintetében, Scharpf a bemeneti legitimitást úgy értelmezi, mint a politikai döntéseknek az érintettek preferenciáihoz való igazodását. A kimeneti legitimitás Scharpf értelmében akkor létezik, amikor a status quo megváltoztatására irányuló politikai fellépés a jólét szintjének Pareto-javulásához vezet. Pareto-javulás az, amikor legalább egy szereplő profitál egy szabályozásból, és egyikük sem jár rosszabbul. Scharpf szerint az ilyen cselekményekhez nincs szükség az érintettek kifejezett legitimációjára, mivel azok nem lehetnek *ellentétesek érdekeikkel*.

Normatív szempontból azonban a Pareto-javulás kritériuma nem kielégítő, mivel teljesen közömbös a jóléti nyereségek és kiváltságok elosztása iránt, a status quo – annak minden lehetséges igazságtalanságával együtt – minden más elosztással szemben. Scharpf értelmezése szerint a kimeneti legitimitás tehát csak a legitimitás minimális kritériumaként értelmezhető, amely egyrészt csak pozitív hatékonysági hatások esetén érvényesülhet, másrészt csak akkor értelmezhető, ha nincsenek kölcsönösen elfogadott szabályok a nettó nyereség elosztására. Ezek a korlátozások arra utalnak, hogy az elosztás és az újraelosztás szempontjából releváns politikák legitimálásának más módjára van szükség, azaz elvileg minden olyan politikai intézkedésre, amelyben a költségek és a hasznok egyenlőtlenül oszlanak meg. Scharpf koncepciójában ez a bemeneti legitimitás feladata.⁵⁴

A kimeneti legitimitással ellentétben a bemeneti legitimitás nem a szereplők objektív érdekein (egyéni hasznokon), hanem preferenciáikon, azaz politikai kívánságaikon és meggyőződéseiken alapul. Ennek a megkülönböztetésnek azonban nyilvánvalóan csak akkor van értelme, ha a preferenciák és az érdekek nem azonosak, azaz legalább egyes szereplők elvonatkoztatják politikai meggyőződésüket személyes jólétüktől. Csak ilyen körülmények között alakulhat ki a közjó eszméje, amely különbözik az egyének összesített egyéni érdekeitől. Az előnyöket és hátrányokat egyenlőtlenül elosztó politikák igazolása nem lehetséges ilyen „szolidaritáson alapuló átirányítás” nélkül.⁵⁵ Scharpf most azzal érvel, hogy ez a hajlandóság a közjó felé irányuló cselekvésre a politikai közösség társadalmi integrációjának mértékétől függ. Kifejezett „mi-identitás” nélkül nem lehetne megmagyarázni, hogy az érintett szereplők egy része miért volt hajlandó „kompenzáció nélküli különleges áldozatokat” hozni polgártársaik jólétéért.⁵⁶

Mivel azonban az input-orientált önrendelkezés társadalmi-kulturális előfeltételei európai szinten hiányoznak, az európai politika *normatív* hatóköre kezdettől fogva korlátozott. Nemzeti szinten viszont az európai integráció korlátozza az *eredményorientált önrendelkezés de facto* hatékonyságát. Ezek a korlátozások azért súlyosak, mert a modern demokrácia mindig is bizonytalan szimbiózisban fejlődött ki a kapitalista gazdasággal. Ez utóbbi a demokráciának köszönheti a gazdasági tevékenység szabadságát és stabil keretfeltételeinek biztosítását, a demokrácia viszont a kapitalista gazdaság teljesítményétől függ. Ez a szimbiózis a nagy gazdasági világválság és a második világháború utáni „arany” negyedszázadban rendkívül sikeres volt. A hetvenes évek óta azonban a területileg korlátozott politika és az elvileg világszerte működő gazdaság közötti feszültség jelentősen felerősödött a tőkepiacok fokozódó

⁵³ Scharpf 1999: 12. o.

⁵⁴ Schmelzle, Cord: Governance und Legitimität, 7. o. In De la Rosa, Sybille – Höppner, Ulrike – Kötter, Matthias (szerk.): Transdisziplinäre Governanceforschung. Gemeinsam hinter den Staat blicken. Nomos, Freie Universität Berlin, Sonderforschungsbereich, Baden-Baden, 2008.

⁵⁵ Scharpf 2005: 710. o.

⁵⁶ Schmelzle: i. m. 7-8. o.

globalizációjával, az áru piacok nemzetközivé válásával és különösen az európai integráció előrehaladásával.⁵⁷

Az európai integráció azért generált legitimitási problémákat, mert nem tudott input legitimitásra szert tenni, mivel a bemeneti perspektíva a demokratikus legitimitást a már létező kollektív identitástól teszi függővé. A kimeneti legitimitás tekintetében némiképpen más a helyzet. Az ugyanis a közhatalmi tevékenységet igénylő problémák megoldására való képességekből vezethető le, ami lehetővé teszi több legitimációs mechanizmus figyelembevételét. Az Európai Uniót minden aggály nélkül olyan politikai entitásként lehet meghatározni, amelyik képes bizonyos típusú közös problémák kollektív megoldására. Ezért kimeneti legitimitás megszerzésére való képességét nem lehet elvileg tagadni.

A tulajdonképpeni problémát az a különbség jelenti, hogy a demokratikus nemzetállamokban az input- és output-orientált legitimitás egymás mellett létezik, erősítik, kiegészítik és helyettesítik egymást. Az Európai Unió számára ez a tény viszont azzal a sajnálatos következménnyel járt, hogy intézményi gyakorlatának legitimitását, ha egyáltalán kifejezetten megvitatják, szinte automatikusan a nemzeti vitákat jellemző input- és output-orientált kritériumok keveréke alapján értékelik, és ennek következtében elégtelennek tartják. A jelenlegi vita zűrzavarait és csalódásait csak akkor lehet leküzdeni, ha elismerjük az input- és output-orientált demokratikus legitimitás közötti különbségtételt, és ha érvényesül annak elismerése, hogy az európai politikai rendszer alapvetően különbözik a nemzeti demokráciáktól, mivel jelenleg csak a kimeneti legitimitást érheti el.⁵⁸

Ennek következtében az európai politika elvileg csak a problémák kisebb körével tud foglalkozni, és csak a szakpolitikai lehetőségek szűkebb választékát használhatja fel azok megoldására, mint az általában a nemzeti politikák esetében történik. Pontosabban, az európai politika hatékonysága attól függ, hogy képes-e elkerülni a politikai ellenállást, akár a politikai érzékelhetőség küszöbe alatt maradván, akár a konfliktusminimalizáló megoldásokra szorítkozva. Ahol ez nem lehetséges, ott a nemzetek feletti legitimitás is kudarcot vall, és az európai politika a nemzeti kormányok támogatásától függ. Ezt Scharpf kölcsönzött nemzeti legitimitásnak nevezi.⁵⁹

A politikai beavatkozás második nehézsége strukturális aszimmetriával magyarázható. A politika érdeke a gazdasági folyamat kibocsátási oldalára, a jólétet növelő termékekre, a foglalkoztatási lehetőségekre és a termelési folyamatokhoz kapcsolódó externáliákra irányul. A kapitalista gazdaságot viszont a tőkeráfordítások oldaláról irányítják. A tőketulajdonosokat motiválni kell a termelési kapacitásokba való befektetésre, amelyek a munkaerő-szolgáltatások szükséges inputjaival együtt végül piacképes termékek előállításához vezetnek. De míg a gazdasági fejlődést meghatározó befektetési döntéseket a jövőbeni nyereség várakozása motiválja, ezeknek a tőkebefektetéseknek a megtérülését általában csökkenti az állami beavatkozás (és az erős szakszervezetek tárgyalási sikerei). Azért aszimmetrikus ez a viszony, mert a látszólagos szimmetria megtévesztő: míg a kormányoknak és a munkásoknak valóban nincs alternatívájuk, a *tőketulajdonosoknak valódi választási lehetőségeik vannak*.⁶⁰

A kormányok lehetőségeit a „negatív” és a „pozitív” integráció megkülönböztetésével magyarázza.⁶¹ A két kifejezés nem a gazdasági folyamatokra utal, hanem a gazdasági térség nemzeti határokon túli kiterjesztését célzó állami politika különböző dimenzióira. A negatív integráció liberalizációs törekvéseket jelent az Európai Unió (EU) keretein belül, az egyes tagállamok gazdasági vagy politikai jellegű korlátozásainak és akadályainak az integrációt

⁵⁷ Scharpf 1999: 12. o.

⁵⁸ Scharpf 1999: 19-21. o.

⁵⁹ Scharpf 1999: 30-32. o.

⁶⁰ Scharpf 1999: 37. o.

⁶¹ Vö. Tinbergen, Jan: International Economic Integration. Elsevier, Amsterdam, 1965.

célzó megszüntetését. Tipikusan ilyen a vámok eltörlése. A pozitív integráció új, közös jogszabályok vagy intézmények létrehozását jelenti. Tipikusan ilyen a közös agrárpolitika.

Scharpf a két gazdaságpolitika kapcsán megjegyzi, ezek a kifejezések nem teljesen egyeznek meg a „piacteremtő” és a „piackorrigáló” politikai beavatkozások közötti különbségtétellel. Míg a negatív integráció minden intézkedése valószínűleg piacteremtőnek minősíthető, a pozitív integráció intézkedései lehetnek piacteremtő (pl. amikor a különböző nemzeti termékszabványokat „harmonizálják” a meglévő nem vámjellegű kereskedelmi akadályok felszámolása érdekében) vagy piackorrekciós (pl. a munkakörülményekre vagy a környezetvédelemre vonatkozó termelési és helyszíni szabályozások). Ez a második megkülönböztetés jelzi az ideológiai választóvonalat a neoliberais és intervencionista (pl. szociáldemokrata vagy keynesiánus) tudósok, politikai pártok és érdekcsoportok között. Neoliberais szempontból a negatív integráció fontos, míg a pozitív integráció csak akkor elfogadható, ha piacteremtő célokat szolgál (pl. a torzulásmentes versenyre vonatkozó szabályok elfogadása és végrehajtása révén). Másrészt a negatív integráció intervencionista szempontból problematikus, ha nem kísérik a pozitív integráció piackorrekciós intézkedései. Ez a gazdasági integráció politikai dinamikáját mutatja.⁶² Témánk összefüggésében ehhez annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy a pozitív integrációs törekvéseknek lényegesen nagyobb a legitimációs igénye.

Scharpf már jóval az közép- és kelet-európai államok csatlakozása előtt felhívta a figyelmet arra, hogy az EU kibővítésével ismét megnő az Unió gazdasági, intézményi, kulturális és nyelvi heterogenitása, így a kollektív európai identitás kialakulásának és az európai szintű politikai diskurzusok kilátásai, amelyek legitimálhatnák a többségi döntéseket az alapvető politikai kérdésekben, még távolabbi jövőbe halasztódnak. Ebből következik, hogy az európai politikát belátható időn belül nem legitimálhatják *az emberek uralmaként*, és hogy a legitimitás input-orientált érveinek felhasználására tett kísérletek csak rontják a helyrehozhatatlan európai demokratikus deficit benyomását.⁶³

Az Európai Unióban tehát a legitimitás-igény biztosítása során két problémával kell szembenézni: az új tagállamok integrálása és a régi tagállamok jóléti színvonalának a megőrzése. Ezeknek az országoknak azonban meg kell találniuk a módját annak, hogy megőrizték a demokratikus legitimitást, még akkor is, ha az új megoldásoknak be kell avatkozniuk a meglévő vívmányokba, és meg kell cáfolniuk a magától értetődővé vált elvárásokat.⁶⁴

De mit jelent mindez a kormányzás demokratikus legitimitása szempontjából az európai többszintű politika körülményei között? Egyértelműnek kell lennie, hogy a legnehezebb kihívásokat nemzeti szinten kell leküzdeni. Ott az európai jóléti államoknak olyan megoldásokat kell találniuk, amelyek összeegyeztethetőek a sokkal intenzívebb nemzetközi versennyel és képesek ellenállni annak. Mindenesetre a korábban védett jóléti államokból a versenyképes jóléti államokba való átalakulást a demokratikus politika legitimitását veszélyeztető csalódás, tiltakozás és frusztráció nélkül aktívan folytatni olyan feladat, amely minden országban komolyan próbára teszi a politikai elit integráló képességét. Ezzel szemben az európai politikára sokkal kisebb nyomás nehezedik.⁶⁵

A transznacionális térben vagy a szétesett államokban folytatott politikai fellépés problémája nyilvánvaló: a nemzetállamon túl a legitimitásnak sokkal nagyobb jelentőséget kell

⁶² Scharpf 1999: 49-50. o. Scharpf elméletének hatását és aktualitását jelzi a PVS 2025 szeptemberi számában megjelent, gondolatait továbbfejlesztő írás: Höpner, Martin – Schmidt, Susanne K. – Seikel, Daniel: Das Ende von negativer und positiver Integration? Wie die politökonomische Heterogenität und prozedurale Entscheidungshürden den Verlauf der europäischen Integration weiterhin prägen. In PVS, Politische Vierteljahresschrift, 2025, május.

⁶³ Scharpf 1999: 168. o.

⁶⁴ Scharpf 1999: 174. o.

⁶⁵ Scharpf 1999: 180. o.

tulajdonítani a jobb teljesítmény révén, mint a tisztességes részvételi lehetőségeket célzó inputlegitimitás révén. Scharpf tézise szerint ez elsősorban nem a részvételi politikai struktúrák hiányának köszönhető, hanem az olyan erények társadalmi alapja hiányának, mint a bizalom, a tolerancia és a szolidaritás, amelyek elsősorban lehetővé teszik a demokratikus kormányzást.⁶⁶ Ha ez a felismerés a nemzeti politikai diskurzusokban is teljes mértékben érvényesül, akkor a „szabályozási rendszerek versenye” már nem veszélyeztetheti a nemzeti politika demokratikus legitimitását. A nemzeti politika reflexjellegének megőrzésével az uniós jog hozzájárul az európai többszintű politika demokratikus legitimitásához.⁶⁷

Scharpf legitimitás elmélete nagy visszhangot váltott ki, recipiálták is és bírálták is. Szakpolitikai irányultságú recepciót tartalmaz Daniel Mertens *Demokratie oder Fiskalunion?* című tanulmánya.⁶⁸ Egyik kiinduló tétele, hogy az európai adóztató államok (*Steuerstaaten*) heterogenitása ezen a szuverenitás szempontjából érzékeny területen a fiskális integrációval szemben igen magas legitimitási követelményeket állít. A vonatkozó viták egyik megállapítása, hogy az európai integráció legitimitása a kimeneti legitimitás revitalizálásával alapozható meg, ami a maga eredményeivel kompenzálhatja a hiányzó bemeneti legitimitást. A viták másik megállapítása, hogy a bemeneti legitimitás erősítéséhez különböző sajátos alkalmazkodási folyamatokra van szükség, ami különböző legitimációs láncolatok kérdéseit veti föl mind nemzetállami, mind európai szinten.

Scharpf koncepciójának kritikusan közé tartozik Schmelzle hivatkozott tanulmányában. Kritikájának lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy Scharpf túlhangsúlyozza a kimeneti legitimitás szerepét, a bemeneti legitimitás nála tisztázatlan marad, noha a kétféle legitimitás összekapcsolódik. Az inputlegitimitás fogalmában Scharpf megközelítése keveri a *hogyan intézményi* kérdését a hatalom társadalmi bázisának, a ki kormányoz és kinek az érdekében problémájával. A bemeneti legitimitás fogalmának tisztázatlansága azt eredményezi, hogy azok a konstellációk kívül esnek azon az analitikai rácson, amelyben a demokratikus intézmények és az azokat legitimáló háttérkonszenzus nem kapcsolódnak össze. Scharpf az ilyen esetekben csak a bemeneti legitimitás hiányát tudja kijelenteni, de nincsenek fogalmi eszközei hiányának magyarázatára. Ezért analitikai szempontból el kell választani a szabály intézményi felépítésének dimenzióit és társadalmi alapját. A következőkben a bemeneti legitimitás fogalmát az érintett személyeknek a szabályalkotási folyamatban való részvételére szeretném fenntartani, míg a horizontális legitimitás fogalmát az uralom alatt álló kollektíva belső társadalmi kapcsolataira használom.⁶⁹

A kimeneti legitimitáson alapuló irányítási rendszerek esetében azonban három olyan strukturális probléma azonosítható, amelyek részvételi mechanizmusokat, azaz input legitimitást tesznek szükségessé. A *modus vivendi*-probléma esetében arról van szó, hogy a kimeneti legitimáció számára nélkülözhetetlen a politikai rend társadalmi támogatottságának a minimuma. A második probléma, amellyel a kimeneten alapuló legitimitáselméleteknek meg kell küzdeniük, azoknak a releváns javaknak a meghatározásához kapcsolódik, amelyek érdekében a kormányzást végzik. Bizonyos alapvető javakon kívül azonban egyre nehezebb konszenzusra jutni arról, hogy mely javak legyenek elsősorban politikai befolyás tárgyai (pl. ingyen helyi közlekedés nyugdíjasoknak vagy egyházi intézmények támogatása). A tisztán output-alapú legitimációs megközelítésekből eredő harmadik probléma a nyújtott szolgáltatások hatékonyságára vonatkozik. Az irányítási struktúrák inputlegitimitásának

⁶⁶ Schmelzle: i. m. 9. o.

⁶⁷ Scharpf 1999: 181. o.

⁶⁸ Mertens, Daniel: *Demokratie oder Fiskalunion? Herausforderungen und Strukturprobleme der fiskalischen Integration in Europa*. In *PVS Politische Vierteljahresschrift*, 2018/1. szám, 81-102. o.

⁶⁹ Schmelzle: i. m. 9. o.

biztosítására szolgáló elemek közvetett pozitív hatással vannak a hatékonyságra és ezáltal a kimeneti oldalra is.⁷⁰

A fent vázolt három probléma rámutat a kizárólag a kimeneti legitimitáshoz igazodó kormányzás összehangolásának korlátaira, valamint a bemeneti legitimitás szükségességére. A részvételi elemek instrumentális előnyei mellett a kormányzási szolgáltatások hatékonysága szempontjából az input-orientált legitimációs modellek megoldást kínálnak mind a *modus vivendi*-problémára, mind az áruk meghatározásának problémájára. Itt azonban új problémák merülnek fel, amelyekkel Scharpf kifejezéspárja nem foglalkozik, és amelyek a horizontális legitimitás kategóriájára utalnak.⁷¹

Az előbbieket alapján Schmelzle arra következtetésre jut, hogy a politikai legitimitás nem korlátozódik a bemenet és a kimenet legitimitásának fogalmára, hanem annak van egy második dimenziója is, amely a politikai hatalom gyakorlásának társadalmi társulásához kapcsolódik. Erre vonatkozó elképzeléseit Kalevi Holsti alapján vázolja föl, aki a legitimitás fogalmának olyan felfogását dolgozta ki, amely egy fontos pontban túlmutat Scharpfén. A vertikális legitimitás kategóriája mellett, amely magában foglalja mind a hatékony problémamegoldás dimenzióját (kimeneti legitimitás), mind a részvételi lehetőségek garanciáját (input legitimitás), Holsti bevezet egy második kategóriát, a horizontális legitimitást. A horizontális legitimitás a vertikális legitimitás dimenziójával ellentétben nem a hatalomgyakorlás módjára utal, hanem a politikai társulás társadalmi alapjára és az uralom alatt álló közösség belső kapcsolatára továbbá meghatározza a politikai közösség határait és társadalmi kohéziójának mértékét. Ennek a további tárgyalását jelen tanulmányunkban azonban mellőznünk kell.

Irodalomjegyzék

Adorno, Theodor W.: Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? In Adorno, Theodor W.: Gesammelte Schriften 8, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972, 354-370. o.

Almási Miklós: Mi van a nemzet után? In *Mozgó Világ*, 2007/10. szám, 112-114. o.

Buggeln, Marc: Ein bisschen Theorie und wenig Empirie: Die öffentlichen Finanzen als Thema der bundesrepublikanischen Politikwissenschaft (1949-1989). PVS Politische Vierteljahresschrift, 2018/1. szám, 13-35. o. <https://doi.org/10.1007/s11615-018-0052-5>

Habermas, Jürgen – Luhmann, Niklas: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung? Suhrkamp Verlag, Frankfurt an Main, 1971.

Habermas, Jürgen: Remarks on Dieter Grimm's Does Europe need a Constitution? In *European Law Journal* 1. Nov, 1995. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.1995.tb00034.x>

Habermas, Jürgen: Die postnationale Konstellation, Politische Essays. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am main. 1998,

Habermas, Jürgen: Braucht Europe eine Verfassung? Eine Bemerkung zu Dieter Grimm Die Einbeziehung des Anderen. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1999.

⁷⁰ Schmelzle: i. m. 10-11. o.

⁷¹ Schmelzle: i. m. 12. o.

Habermas, Jürgen: Der europäische Nationalstaat unter dem Druck der Globalisierung. In Blätter, 1999/4. szám (április), 425-436. o.

Habermas, Jürgen: A posztnevezeti állapot, politikai esszék. L' Harmattan, Budapest, 2006.

Habermas, Jürgen: Zur Verfassung Europas. Ein Essay. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011.

Habermas, Jürgen: Esszé Európa alkotmányáról. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2012.

Habermas, Jürgen: Zur Prinzipienkonkurrenz von Bürgergleichheit und Staatengleichheit im supranationalen Gemeinwesen. Eine Notiz aus Anlass der Frage nach der Legitimität der ungleichen Repräsentation der Bürger im Europäischen Parlament. In Der Staat 2014, Vol. 53, No. 2, 167-192. o. <https://doi.org/10.3790/staa.53.2.167>

Höpner, Martin – Leibfried, Stephan – Höreth, Marcus – Scharpf, Fritz W. – Zürn, Michael: Kampf um Souveränität? Integration nach dem Lissabon-Urteil des Bundesverfassungsgericht. In PVS, Politische Vierteljahresschrift, 2010/2. szám, 323-355. o. <https://doi.org/10.1007/s11615-010-0021-0>

Höpner, Martin – Schmidt, Susanne K. – Seikel, Daniel: Das Ende von negativer und positiver Integration? Wie die politökonomische Heterogenität und prozedurale Entscheidungshürden den Verlauf der europäischen Integration weiterhin prägen. In PVS, Politische Vierteljahresschrift, 2025, május. <https://doi.org/10.1007/s11615-025-00624-8>

Leibfried, Stephan – Zürn, Michael (szerk.): Transformation des Staates Suhrkamp, 2006.

Luhmann, Niklas: Legitimation durch Verfahren. Luchterhand Verlag, Darmstadt und Neuwied 1969, 1975²

Luhmann, Niklas: Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984.

Luhmann, Niklas: Die Wirtschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988.

Luhmann, Niklas: Die Wissenschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990.

Luhmann, Niklas: Das Recht der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993.

Luhmann, Niklas: Die Kunst der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995.

Luhmann, Niklas: Die Gesellschaft der Gesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.

Luhmann, Niklas: Die Politik der Gesellschaft. In Kieserling, André (szerk.): Luhmann, Niklas: Die Politik der Gesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.

Mac Cormick, Neil: A szuverenitásról és a posztsoverénitásról. In Fundamentum, 2003/2. szám, 5-13. o.

Mertens, Daniel: Demokratie oder Fiskalunion? Herausforderungen und Strukturprobleme der fiskalischen Integration in Europa. In PVS Politische Vierteljahresschrift, 2018/1. szám, 81-102. o. <https://doi.org/10.1007/s11615-018-0057-0>

Némedi Dénes: A nem kizáró közösség – A posztnemzeti állapot. In Rényi Ágnes (szerk.): Némedi Dénes: Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok [posztumusz kötet]. ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 324-334.o.

Petőcz András: Posztnemzeti irodalom? Jürgen Habermas: A posztnemzeti állapot című munkája nyomán. In Kritika, 2008, 37. évf. 1. szám (január)

Scharpf, Fritz W. 2005: Legitimationskonzepte jenseits des Nationalstaats, in: Schuppert, Gunnar Folke/Pernice, Ingolf/Halterm, Ulrich (Hrsg.): Europawissenschaft, Baden-Baden, 705-741.) 710).

Scharpf, Fritz W.: Regieren in Europa: effektiv und demokratisch. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung. Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York, 1999.

Schmelzle, Cord: Governance und Legitimität. Freie Universität Berlin, Sonderforschungsbereich. In De la Rosa, Sybille – Höppner, Ulrike – Kötter, Matthias (szerk.): Transdisziplinäre Governanceforschung. Gemeinsam hinter den Staat blicken, Baden-Baden: Nomos, 2008, 162-186. <https://doi.org/10.5771/9783845210872-162>

Tinbergen, Jan: International Economic Integration. Elsevier, Amsterdam, 1965.

Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimáció In Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet, az állambölcselet és a politikai filozófia köréből. Miskolci Egyetemi Kiadó, 1993, 179-197. o.

Zsidai Ágnes: Legitimität kraft Legalität. In Zeitschrift für Rechtssoziologie, Vol. 17, No. 2, 1996, 249-258. o. <https://doi.org/10.1515/zfrs-1996-0204>

Zsidai Ágnes: Legitimitás – legitimáció In Szabadjfalvi József – Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997, 330-341. o.

Zsidai Ágnes: A jog mint legitimáció – A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban. In Jogelméleti Szemle 2024/4. 227-224. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.4.227>

Tóth Fruzsina Rozina¹**Bibó, a civil társadalom és a rendszerváltás²***Absztrakt*

A tanulmány a magyar civil társadalom rendszerváltás körüli és azt követő helyzetét vizsgálja, különös tekintettel arra, hogyan alakultak ki – és hogyan maradtak fenn – azok a történelmi, társadalmi és diszkurzív keretek, amelyek korlátozták a szélesebb társadalmi részvételt. A szöveg kiindulópontja, hogy a nyugati eredetű civil társadalomelméletek – például Jürgen Habermas és Nancy Fraser munkái – gondolati keretet adnak a civil társadalom vizsgálatához, ám implicit módon ezek egy konszolidált, nyílt társadalmat feltételeznek. Ezzel szemben a magyar társadalom történelmi fejlődése gyakran megszakított, traumákkal és függőségi viszonyokkal terhelt, így a demokratikus intézmények fejlődését és a civil terek kiépülését ezzel együtt kell értelmezni. A tanulmány középpontjában Bibó István elméletei állnak, különösen a szabadság fogalma és az „igazságalap” problémája. A tanulmány amellet érvel, hogy a rendszerváltás során nem alakult ki valós társadalmi konszenzus az alapvető érdekképviselési kérdésekben – mint például a tulajdonviszonyok, a lakhatás vagy a szociális biztonság. A politikai tematizáció elsősorban elitpozícióból történt, a civil szerveződések korlátozott társadalmi beágyazottsággal működtek.

Kulcsszavak: civil társadalom, Bibó elméletei, rendszerváltás

Abstract

This study examines the situation of Hungarian civil society around and after the regime change, with particular attention to how the historical, social, and discursive frameworks that limited broader social participation were formed and sustained. It starts from the premise that Western theories of civil society – such as the works of Jürgen Habermas and Nancy Fraser – provide a conceptual framework for analyzing civil society, yet they implicitly assume a consolidated, open society. In contrast, Hungary’s historical development has often been disrupted, burdened by traumas and relations of dependency; therefore, the evolution of democratic institutions and the establishment of civil spaces must be understood within this context. At the center of the study are the theories of István Bibó, particularly his concept of freedom and the problem of the “truth foundation.” The paper argues that during the regime change, no genuine social consensus emerged on fundamental issues of representation — such as property relations, housing, or social security. Political agenda-setting took place primarily from elite positions, while civil organizations operated with limited social embeddedness.

Keywords: civil society, Bibó’s theory, regime change

¹ Adjunktus, PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék.

² DOI: 10.59558/jesz.2025.3.183

I. Bevezetés

Egyik legizgalmasabb élettörténet interjúbán egy kilencvenpár éves interjúalany visszatekintve a számtalan történelmi fordulatra, amit 1924-es születése óta átélt, azt konstataálta, hogy „*az akkor is úgy volt, ahogy azután is*”. Csak látszólagos az ellentmondás. Bár az interjúalanyunk, Iván, legalább hat rendszerváltáson, korszakváltáson³ van túl a 2015-ben készült interjú idején, bizonyos jelenségek végigkísérik az életét. Bibó István több írásában pont az Iván által röviden összefoglalt igazságot fejti ki tudományos igényességgel, mi is történik a magyar társadalommal az átmenetek során.

Történelmünk megszakításokkal teli, melyek gyakorta valamilyen globális változás helyi megjelenését fémjelzik. Ez a töredezettség nem kedvez számtalan belső folyamatnak: nem kedvez a történelemről és magunkról szóló diskurzus kiteljesedésének, alapértékeink közös meghatározásának, vagy a demokratikus rendszerek, intézmények és cselekvések megszilárdulásának. Többek között emiatt is ma két polarizált csoport vetélkedik abban, hogy milyen önképet fogadjunk el magunkról. Az egyik, akiket Bibó talán hamis realistáknak nevezne, a magyar társadalmat hatalmas, ezeréves történelme alapján valódi erején felülinek ábrázolja. A másik, akikre talán ráfogható a túlfeszített lényeglátók leírása, ezt tényalapon tagadja, egyúttal társadalmunkat a szabadságra képtelennek, demokráciára alkalmatlannak láttatja. Míg az első megközelítés – úgy gondolom – valóban hamis, legalábbis túlzó, a másik inkább áll tényalapon, de nemcsak, hogy nem nyújt vonzó önképet, hanem csak az érem egyik oldalát veszi figyelembe. De hogyan tudunk ránézni arra a társadalomra, amelyben éppen benne élünk, nem hamisan, ugyanakkor megértve azt? Ebben lehet segítségünkre Bibó István munkássága, amely talán legközelebb járt ehhez a célkitűzéshez.

A civil társadalom elemzése pont azért lehet érdekes számunkra, mert ebben a szférában folynak össze a fent pedzegetett kérdések. A civil szféra az a terep, ahol megvitatjuk, megvitathatnánk közügyeinket, artikuláljuk érdekeinket, állapotunk meg a minket összekötő „igazságalapban.” Itt kapcsolódik össze magánéletünk a politikával.

Ugyan osztom azt az álláspontot, hogy civil társadalomról nem pusztán demokratikus rendszerekben beszélhetünk, mégis úgy döntöttem, hogy ebben az írásban a rendszerváltás pillanatában nézek rá arra, hogyan kezd kialakulni – pontosabban folytatódik – a civil társadalom az új demokratikus–kapitalista rendszerben. Szakaszokkal teli történelmünkben ez egy új fejezet, amely sok szempontból igencsak kedvezett a civil tér megerősödésének, ugyanakkor úgy gondolom, hogy a későbbi autokralizálódás okai itt már jelen vannak. Így a rendszerváltás civil társadalmának Bibó szemüvegén keresztüli vizsgálata jelen tanulmány fő célkitűzése. Ebben Bibó Istvánon kívül Zsidai Ágnes munkáit hívom segítségül, akinek érdemei megkerülhetetlenek Bibó életművének feldolgozásában, életben tartásában és népszerűsítésében. Zsidai egész munkásságában vissza-visszatér Bibóhoz, annak jogbölcseleti gondolataihoz, jogszociológiai elképzeléseihez és mai napi relevanciájához.⁴

A következő tanulmányban tehát azt a kérdést járom körbe, hogy mit is jelent a civil társadalom elméleti értelemben, ez hogyan alkalmazható a magyar viszonyokra Bibó István

³ Horthy Korszak, II. világháború, 1945-47-es átmenet, Rákosi korszak, Kádár korszak (és ennek konszolidációja), rendszerváltás utáni demokratizáció, Orbán korszak.

⁴ Pl.: Zsidai Ágnes: Bibó István jogbölcseleti hagyatékának rekonstrukciója. In Jog, állam, politika 2011/3. sz.; Zsidai Ágnes: Bibó István – Az államtudós és államférfi. In Tolle Lege, 2013/1. sz. 1-7. o., Zsidai Ágnes: Jogi szuverenitáselmélet Horváth Barna és Bibó István jogbölcseletében. In Jogtudományi Közlöny, 2013/12. sz. 601-609. o., Zsidai Ágnes: A moralitás mint módszer: Bibó István a lehumanistább és a legmorálisabb magyar gondolkodó. In: Chronowski Nóra et al. (szerk.): A szabadságszerető embernek: Liber Amicorum István Kukorelli, Gondolat Kiadó, Budapest, 2017, 404-415. o., Zsidai Ágnes: A „szabadgondolkodó keresztény”. Bibó és a protestantizmus. In Jura, 2019/26. sz. 172-185. o., „Erőszak nélkül az erőszakellen” Mannheim Károly és Bibó István kordiagnózisához. In Jogelméleti Szemle, 2022/4. sz. 288-294. o.

munkásságán keresztül, illetve e gondolat mentén hogyan alakult a civil társadalom szerepe a rendszerváltás során.

II. Civil társadalomelmélet

Ahogy a bevezetőben is említésre került, a magyar társadalom és jogfejlődés sajátos, nehézségekkel, megszakítottságokkal és traumákkal teli természete miatt, az alapvetően nyugati társadalmakban kialakult elméleteket álláspontom szerint csak fenntartásokkal alkalmazhatjuk. Használatuk során a helyi sajátosságokat, a helyükön és súlyuknak megfelelően kell figyelembe vennünk. Ebben a vállalkozásban keresve sem találhatnánk hathatósabb segítséget Bibónál. Bibónak kivételes érzéke volt a precíz helyzetértékelésre, azaz, hogy a magyar társadalom fejlődését mindig a tényekből, és nem elvárásokból próbálta megérteni. Ebben a részben két kulcsfontosságú civil társadalomelméleteket mutatok be, külön figyelmet szentelve azok korlátaira a magyar civil fejlődés tükrében. Majd – a következő alfejezetben – megvizsgálom ezeket a korlátokat Bibó *a magyar társadalomfejlődésről, szabadságról és pontos helyzetértékeléséről (megfelelő igazságalap)* szóló következtetésein keresztül.

A civil társadalom problematikája egészen korán, már a felvilágosodás kori elméletekben⁵ megjelenik. A korai elméletek alapján a civil társadalom egy olyan tér, ami politikum és a magánélet között helyezkedik el, célja a közügyek gyakorlása, valamint a politika befolyásolása és korlátozása. Természetesen a feltételezést számos kritika éri, főleg a kritikai elméletek részéről,⁶ abban a tekintetben, hogy ebbe a térbe való belépés igencsak korlátokkal teli, nem mindenki szólhat bele érdemben a közügyek megvitatásába. A kiinduló premissza ugyanakkor mai napig tartja magát, azaz, hogy a civil társadalom egy, a közügyeink megvitatására szolgáló tér, ily módon immanens része egy demokratikus társadalomnak, ugyanakkor autokrata berendezkedések sem hiányolják azt.⁷ Ebben a fejezetben két, egymásra reflektáló elméletet mutatok be, hogy érzékeltessem az általam vizsgált kritikai megközelítés gyökereit.⁸

⁵ Pl.: Burke, Edmund: Töprengések a francia forradalomról. Atlantisz, Budapest, 1990., Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A jogfilozófia alapvonalai vagy A természetjog és államtudomány vázlata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971., Locke, John: Két értekezés a kormányzatról. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

⁶ Kimondottan tagadja ezt a tézist Karl Marx, aki szerint a társadalom struktúráját a gazdasági viszonyok alakítják, ami a tőkeviszonyok természete miatt deklaráltnan egyenlőtlen marad. Antonio Gramsci hegemonia elmélete szerint az egyenlőségeket a kultúra konzerválja, így ezek diskurzusok valójában fenntartják a hatalmi struktúrát. Lsd. Marx, Karl: A tőke (részlet). In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Ú-M-K, Budapest, 2000, 170-174. o. és Gramsci, Antonio: Selection of Prison Notebooks. International Publishers, New York, 1971.

⁷ Micknick, Adam: Letters from Prison and Other Essays. University of California Press, Berkeley, 1976, 135-148. o., Havel, Václav: Anti-political politics. In Keane, John (szerk.): Civil society and state. Verso, London, 1988., Tamás, Gáspár Miklós: The disquisition on civil society. In Social Research, 1994/2. sz. 205-222. o., Vajda Mihály: Civil társadalom és demokrácia. In Réz Pál (szerk.) Bibó emlékkönyv. Századvég, Budapest, 1991, 183-193. o.

⁸ Emiatt több olyan elméleti keret említésre sem kerül, ami árnyalni tudja a fent bemutatottakat. A teljesség igénye nélkül így kimarad a két fenti elméleti megközelítés marxi bemutatása (Marx: i.m. 170-174. o., Gramsci: i.m.), az univerzális civil társadalomelmélet kritikájának bemutatása (Cohen, Jean L. – Arato, Andrew: The discontents of civil society In Cohen, Jean L. – Arato, Andrew (szerk.): Civil Society and Political Theory, MIT Press, Cambridge, 1992, 177-344. o., Alexander, Jeffery: The civil sphere. Oxford University Press, Oxford, 2007.), a proletariátus szemszögből való megközelítése (Negt, Oskar – Kluge, Alexander: Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere. University of Minnesota Press, London, 1993.), valamint nem-demokratikus társadalmi megközelítés is (Micknick: i.m., Havel: i.m.)

Jürgen Habermas is ebből a gondolatból indul ki *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című paradigmaalkotó munkájában.⁹ Habermas saját korának társadalmi nyilvánosságát egy polgári-burzsoá civil társadalomként elemzi. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy tisztában van azzal, hogy egy kapitalista társadalomban a közügyekbe való belépés lehetősége nem egyenlő, az osztályhelyzet meghatározza, ki mennyire tud hatással lenni a közügyekre. Így felhívja a figyelmet arra, hogy a rendszer maga nem formálisan, hanem a gyakorlata során vagyoni alapon folyamatosan szelektál.¹⁰ Ugyanakkor Habermas nem vesz figyelembe az osztályhelyzeten túli szempontokat, mint például a rassz vagy a nem kérdését. Legfontosabb állítása mégis az, hogy aki be tud lépni ebbe a térbe, az ott szabadon és egyenlő módon vehet részt a közügyekről szóló vitában, és alakíthatja a közvéleményt.¹¹

Nancy Fraser többek között Habermas gondolatait viszi tovább, és jut arra a következtetésre, hogy téves lenne feltételezni egy egységes társadalmi nyilvánosságot. Fraser álláspontja, hogy a társadalmi nyilvánossággal párhuzamosan léteznek elnyomott ellennyilvánosságok. Ezek olyan terek, melyben egy-egy elnyomott kisebbség tagjai – például nők, afro-amerikai vagy homoszexuális emberek – vitatják meg saját elképzeléseiket és ennek eredményét közösen próbálják érvényesíteni a tágabb értelemben vett nyilvánosságban.¹² Hasonlóan Habermashoz Fraser is feltételezi, hogy ezekben a szűkebb csoportokban a vita szabad és egyenlő.

Nem mehetünk el amellett, hogy ezek a megközelítések implicite egy szabad és megállapodott társadalmat feltételeznek. Olyat, ahol a közügyekbe való beleszólás, ha nehézségek árán is, de lehetséges. Feltételezik továbbá, hogy a szabad viták során valamilyen közös érdek is megfogalmazható, így a társadalmi cselekvés nyílt térben, nyílt diskurzusok mentén zajlik.¹³

Adódik tehát a kérdés: hogyan alkalmazhatók ezek az elméletek egy olyan társadalomra, mint a magyar? Ha a magyar civil társadalmat kívánjuk vizsgálni, érdemes-e a megközelítések alapján értelmezni? És ha igen, milyen következtetések vonhatók le? A következőben ezekre a kérdésekre keresek választ Bibó *szabadságról* és a *valóság megfelelő értelmezéséről* (igazságalap, közös érdek) szóló elképzelései alapján.

II.1 Bibó és a szabadság

Bár nem kifejezetten a civil társadalom kapcsán, de a szabadság és a szabad ember kérdése megkerülhetetlen kiindulópont Bibó életművében.¹⁴ A szabadságról alkotott elképzelései alaposan feldolgozottak, és mind a tudományos, mind a közéleti gondolkodásra a mai napig hatással vannak. Zsidai Ágnes egyenesen központi gondolatként azonosítja Bibó szabadságfogalmát, és úgy fogalmaz: „A szerteágazó, de kényszerűen torzó életművet összefogja Bibó átütően humánus, szabadságszerető személyisége, emberi tartása [...]”¹⁵ Tehát Bibó számos írásában foglalkozik hangsúlyosan a szabadság kérdésével, így Zsidaival egyetértve mondhatjuk: ez a téma valóban összefogja gondolkodásának egészét. Bibó több, főleg későbbi írásában, arra keresi a választ, hogyan működik a szabadság az emberek életében, a társadalmi valóságban. Ez a kérdés foglalkoztat engem ebben a részben is, így nem arra

⁹ Habermas, Jürgen: *Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

¹⁰ Habermas 1971.

¹¹ Habermas, Jürgen: *Legitimációs problémák a modern államban* In: Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok* Atlantisz, Budapest, 1994, 183-222. o.

¹² Fraser, Nancy: *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*. In: Craig J Calhoun (szerk.) *Habermas And The Public Sphere*. MIT Press, Cambridge, 1992, 109-143. o.

¹³ Habermas 1971, 1994; Fraser 1992.

¹⁴ Bibó, István: *Szabadságszerető ember: [1938-1940 körül kelt politikai tízparancsolat-próbálkozás]*.

¹⁵ Zsidai Ágnes: *Bibó István – Az államtudós és államférfi*. In *Tolle Lege*, 2013/1. sz. 1-7. o.

keresem Bibó alapján a választ, hogy *mi* a szabadság filozófiai értelemben. Sokkal inkább arra, hogy hogyan *működik* az emberek szabadsága. Létezik-e olyan szabad társadalmi, civil tér, amit a fenti elméletek feltételeznek.

Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* c. tanulmányában fejt ki azon álláspontját, hogy a Nyugat-európai társadalomfejlődés esetén azok a társadalmak tudtak egy stabil demokráciához elvezetni, akik megfelelő *igazságalapból kiindulva* és a *szabadságok kiteljesedését* figyelembe véve vívták meg a demokráciához vezető forradalmakat, vitték véghez a reformokat.¹⁶ E két tényező – az igazságalap és a szabadságjogok kibontakozása – tehát kulcsfontosságú Bibó számára, de kezdjük a másodikkal.

Azok szabadságok, szabadságjogok, melyek stabil demokráciához vezetnek – és melyek egy a civil társadalom működéséhez elengedhetetlenek, mindig valamiféle harc eredményei. A szabadságért minden esetben meg kell küzdeni, az folyamatos kölcsönhatások, ütközések mentén nyer teret és tartalmat. Int azonban attól, hogy ezt a harcot csak egyfajta forradalomként értelmezhetnénk. A forma másodlagos – számára mindig a tartalom a lényeges. A szabadságnak explicit módon, kimondva és kikényszerítve kell megjelennie a hatalommal szemben.¹⁷ „Mindehhez [demokratikus állam és társadalom létrejöttéhez] azonban az kell, hogy a kilátástalan forradalmiság frazeológiáját egyszer végre radikálisan föladjuk, és rájövünk arra, hogy a forradalom nagyon hasznos dolog lehet adott szituációkban, és nagyon haszontalan más szituációkban.”¹⁸ Nagy átalakulás, a szabadság kiharcolása a zsarnokság alól, történhet forradalommal, reformmal, mozgalom útján, akár a szavazófülkében is. Ilyen értelemben a rendszerváltás is lehetett volna egy tartalmilag valódi, tárgyalásos úton végbemenő átalakulás. Bibó szempontjából mindig az a döntő, hogy az adott harc a társadalom szöveteiből indul-e ki, mennyire széles társadalmi támogatottság és követelés áll mögötte, és hogy ez a követelés valóban beépül-e a mindennapi élet és társadalmi működés rendjébe.

E szempont alapján érdemes végiggondolni, hogyan alakultak a magyarországi szabadságharcok, mozgalmak és reformtörekvések Nos nem túl jól. Forradalmainkat kivétel nélkül leverték, többnyire külső erők segítségével. A mozgalmiság ugyan erős hagyományokkal rendelkezett a két világháború között, így jelentős munkásmozgalomról és erős feminista mozgalomról is beszélhetünk,¹⁹ de a történelem nem engedte, hogy eredményeit implementálni tudjuk, gondoljunk itt a második világháborúra, majd a bevezetett szocialista diktatúrára.

Erdekes módon ennek emlékezete is kikopott a közgondolkodásból, nem jelenik meg az emlékezeti kultúrában.²⁰ Talán el is felejtettük társadalmi szinten, hogy mennyire szerveződő társadalom volt a miénk. Forradalmaink emlékezete is többnyire a forró iskolaudvarra vezényelt, katonás rendbe terelt tanulók kötelező részvételére épülő, iskolai rendezvényekben érhető tetten. Gyerekeink ebben rendszerezett formában érzik át, hogy őseink, hogy küzdöttek a szabadságért és buktak el. Sok esetben így a magyar emlékezeti kultúrában a szabadság, annak elvesztésével együtt jelenik meg.²¹ És ez sem újkeletű, a szabadság *át nem élése*, újra és újra visszatér a magyar tapasztalásokban. Bibó a háború utáni felszabadulásról egyidőbeni

¹⁶ Bibó István: *Az Európai Társadalomfejlődés Értelme*. In Vida István (szerk.) *Bibó István Válogatott Tanulmányok*. Harmadik Kötet 1971-1979, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 7-123. o. [a továbbiakban: Bibó 1886a]

¹⁷ Bibó 1986a: 7-123. o.

¹⁸ Bibó 1986a: 56-57. o.

¹⁹ Czeferner Dóra: 1913. A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) *Magyarország globális története. 1869-2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 106-110. o., Csunderlik Péter: 1980. Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) *Magyarország globális története. 1869-2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 49-53. o.

²⁰ Halbwachs, Maurice: *A kollektív emlékezet és idő* In Felkai Gábor (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez I-II. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum könyvkiadó, Budapest, 2000.

²¹ Bibó István: *A Magyar Demokrácia Válsága*. In Vida István (szerk.): *Bibó István Válogatott Tanulmányok*. Második Kötet 1945-1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 5-79. o. [a továbbiakban: 1986b]

megszállásról így ír „Magyarország lakosságának túlnyomó többsége a demokrácia és felszabadulás ügyét és a háborúvesztés nyomorúságának tényeit összekapcsolja és lehet, hogy történelmi emlékezetében tartósan össze is fogja kapcsolni.”²² Nem sejtette akkor, vagy csak nem írhatta le, hogy a felszabadulásból megszállás lett, a demokratikus átalakulásnak pedig a reménye is elveszett évtizedekre.

Bibó már nem élte meg a következő rendszerváltást. A 89/90-es átalakulás új helyzetet teremtett: először nyílt lehetőség a politikai szabadságjogok intézményes megvalósítására, Bibó helyzetéről értékelése után történelmünkben először. Nem csupán retorikai elemként jelenik meg a szabadság intézménye, de az Alkotmányunk, sarkalatos törvényeink, valamint az ezekre létrehozott jogállami intézményeken által védve. A civil társadalom kérdése értelmiségi körökben a rendszerváltás előtt is megjelenik, mintegy ellenpólusaként, az ellenállás szervező szféraként a pártállammal szemben, a rendszerváltás alatt pedig kimondottan hangsúlyos lesz.²³

Arató András hívja fel a figyelmet arra talán először, hogy a lengyel és magyar rendszerváltási folyamat közti egyik legszembetűnőbb különbség a társadalmi beágyazottság volt. Míg a lengyelek, a tömegeket aktívan magukba foglaló Szolidaritás mozgalom bevonásával váltanak rendszert, addig Magyarországon nincs semmilyen hasonló szerveződés.²⁴ Így amikor a civil társadalomra pillantunk rá, akkor egy korlátozott szabadságképet kapunk, mégpedig társadalmi csoportok mentén korlátozottat. Értelmiségi, elit csoportok, akik a fenti értelemben folytatnak civil, politizáló tevékenységet, nem lépnek együttműködésre tág társadalmi rétegekkel. A rendszerváltás során ezen csoportok egy része belépett a pártpolitikába, más része intézményesült civil szervezeteket alapított.²⁵ Ebben az értelemben a rendszerváltással valóban kitért a nyilvánosság tere, ugyanakkor azt alapvetően az elit alakította azt. Sem a pártosodó, sem a civil szférában aktív csoportok nem rendelkeztek széles társadalmi beágyazottsággal.²⁶ Viszont ők szabják meg az új politikai rendszer fő kereteit, és így a politika tematizációs lehetőségeit is, leginkább a polgári és politikai szabadságjogokra koncentrálva.

A rendszerváltás által megnyíló demokratikus tér valóban lehetőséget adott volna arra, hogy a civil társadalom érdemben alakítsa a politikát, de ezzel nem mindenki tudott élni. Akik beléptek, azok elsősorban elit csoportok voltak. A Bibó által fontosnak tartott széles társadalmi részvétel, a szabadságjogokért folytatott közös küzdelem így nem valósult meg. A szabadság tartalmi alakításából hiányoztak az érintett társadalmi rétegek.

II.2. A megfelelő igazságalap

„Az egész konstrukció [az Osztrák-Magyar Monarchia] jogilag magyar oldalon, tényleg a dinasztia oldalán volt erősebb, de mindkét irányban kifejezetten hazug volt.”²⁷ írja Bibó a kiegészítés kapcsán. A tanulmány elején röviden ismertetett civil társadalomelméletek két alapvető pontban találkoznak: egyrészt feltételezik a szabadság meglétét, másrészt abból indulnak ki, hogy a civil társadalom képes közös érdekeket megfogalmazni, és ezek mentén formálni a politikát. A szabadság kérdését már körbejártuk, ezért most az érdekek felől közelítünk tovább.

²² Bibó 1986b:19. o.

²³ Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019.

²⁴ Arató András: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon. In Politikatudományi Szemle, 1992/2. sz. 53-81. o.

²⁵ Bozóki 2019.

²⁶ Bozóki András: A disszidensek eszméi. In Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019, 154-166. o.

²⁷ Bibó 1986a: 585. o.

Úgy vélem Bibó, legalábbis részben erről ír, amikor a különböző átmeneteket elemzi. Az igazság alap egyfajta közös nevező, egy kiindulópont, amelyet a társadalom tagjai osztanak. Meggyőződése szerint nem létezhet tartósan működő demokratikus állam és társadalom ilyen közös alap nélkül. Bibó szerint azonban az igazságalap körüli diskurzus a legtöbb esetben félresiklik. Talán leginkább idézett tanulmányában *Az eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelemben* is emellett érvel. Ebben több történelmi sorfordító esemény mellett a kiegyezés utóéletét is vizsgálja. Állítása szerint már a kiegyezés alkupozíciói is hamis premisszára épültek mindkét fél részéről. Az osztrákok több erőforrást feltételeztek magyarok oldalán, – pont az elbukott szabadságharcban látottak miatt – mint amennyi valójában volt. A magyarok pedig úgy vélték, hogy a Birodalom túl erős ahhoz, hogy megkerülhető legyen a csatlakozás.²⁸ Ezek az *elcsúszások* folyamatosan ismétlődnek a magyar történelemben, ismétlődik a második világháború után is.

Ugyanakkor, véleményem szerint a civil társadalom rendszerváltáskori helyzetének vizsgálatánál nem is ez a fontos. Azaz nem az talán a lényeg, hogy az adott pillanatban helyes volt-e „*forradalmat csinálunk*” vagy sem. Sokkal inkább az akkori diskurzusok elcsúsztatása, valamint ezekre az eseményekre épülő, sok esetben hamis elképzelések a fontosak számunka, hogyan gondolkozunk és hogyan emlékezünk ezekre az eseményekre. Milyen kép él magunkról az eseményeken keresztül. A következőkben vitakérdésként foglalkozok mind a két aspektussal, azaz, hogy csúszik félre a megfelelő igazság alapunk – érdekeink – a rendszerváltás során, és hogyan tartjuk fent kitartó munka árán ezeket a félrecsúsztatásokat.

II.2.1. Igazságalap hiánya és a rendszerváltás civil tematikái

Bozóki András a *Gördülő rendszerváltás* c. munkájában dolgozza fel a rendszerváltás folyamatát, melyben külön részt szentel a rendszerváltás körüli második nyilvánosság tematikájának. Bozóki a szamizdat lapok elemzése kapcsán jut arra a megállapításra, hogy azok öt téma mentén szerveződnek, melyek a morális politika, a nemzeti kérdés és nemzeti kisebbségek kérdése, az egyházak, békemozgalmak és szolgálatmegtagadók, a környezetvédelem, valamint a kultúrpolitika kérdése.²⁹ A rendszerváltás kezdetén megjelenő első civil szervezetek is általában ezekhez a témákhoz kapcsolódva jöttek létre – különösen a környezetvédelem, valamint a polgári és politikai szabadságjogok, mint például a szólásszabadság, véleménynyilvánítás és jogállamiság kérdése mentén. Bár marginálisabban, de felmerültek a roma kisebbség és a szegénység problémái is, a domináns tematika azonban a szabadságjogok köré épült.³⁰

Ferge Zsuzsa *A rendszerváltás nyertesei és vesztesei* c. írásában mutat rá arra, ugyanakkor arra mutat rá, hogy a rendszerváltás társadalmi megítélése Magyarországon különösen negatív volt a régió más államaihoz képest. Kérdőíves vizsgálat alapján jut arra a következtetésre, hogy míg a szabadságok valóban biztosítottá válnak a demokratikus átalakulásnál, és azt fontosnak is tartották a válaszadók, addig a biztonságok – elsősorban egzisztenciális biztonságok – nem biztosítottak az új, kapitalista rendszerben, ugyanakkor ezek a fontosabbak az emberek számára.³¹ Ahogy írja, „[e] tekintetben szinte teljes a homogenitás: gyakorlatilag minden biztonság minden társadalmi csoport, jövedelmi csoport, politikai

²⁸ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In Vida István (szerk.): *Bibó István Válogatott Tanulmányok. Második Kötet 1945-1949*, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 569-620. o. [a továbbiakban: Bibó 1986c]

²⁹ Bozóki András: *A szamizdat lapok témái*. In Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest, 2019, 100-109. o.

³⁰ Bozóki 2019.

³¹ Ferge Zsuzsa: *A rendszerváltás nyertesei és vesztesei*. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1996*, TÁRKI, Századvég, Budapest, 1996, 414-443. o.

színárnyalat számára fontos. Azok számára is, akiknek a szabadság különösen fontos. Szinte nincs olyan csoport, amely a szabadságokat magasabbra értékelné, mint a biztonságokat. Ellentétben azonban a szabadságokkal, a biztonságok megépítettsége deficitese.”³² Azaz a közös nevező, vagy a civil társadalomelméletekben megjelenő közös érdek ebben talán a Ferge által megfogalmazott felismerésben lehetett volna megtalálni. Ennek megértése és érvényre juttatása azonban teljes mértékben elmaradt. Ferge és Bozóki megállapításait összevetve egy egymás mellett elbeszélő politikai tematizáció képe bontakozik ki.

Mindez kísértetiesen egybecseng azzal, amit Bibó a hamis realistákról és túlfeszült lényeglátókról ír. A köztük kialakuló vita szétesésűzik, így nem jön létre egy olyan tényalap, amihez cselekvéseinket igazítani lehetne. Bibó terminológiájában a hamis realisták egy elméleti konstrukciót, vágyképet próbálnak elfogadni és elfogadtatni valóságként, sokszor az elitbe való bejutás pedig azon múlik mennyire teszi magévá az egyén az uralkodó hamis realizmust. Mindeközben, a másik oldalon a túlfeszített lényeglátók megtagadják, hogy részt vegyenek ebben a hamis diskurzusban, így viszont kivonulnak a közös terünkből „ádáz próféta-ságba szorulnak”.³³

Ezt a problémát egy konkrét példával szeretném közelebb hozni. Talán az egyik legfontosabb rendszerváltáskori félreértés az a tulajdonviszonyok és a szociális biztonság – szociális jogok? – körül alakul ki. Fontos, hogy a rendszerváltás nem pusztán demokratikus és jogállami átmenet volt, de szocialista (szerű) gazdaságról kapitalista gazdaságra való átalakulás is. Ennek során két ellentétes gondolat találkozik. Az új neoliberais gazdaság premisszái mellett érvelők a kis állam, a piac mint szabályozó erő és az önérvényesítés oldaláról érvelnek. Mindeközben úgy vélik, hogy a kádári széles szociális juttatások egyrészt fenttarthatatlanok, másrészt a paternalista-diktatórikus államszervezés velejárói.³⁴ Az ezt ellenzők próbálták rávilágítani arra, hogy a magyar társadalom nem felkészült a kapitalista átállásra ilyen gyorsan, és igyekeznek kihangsúlyozni a negatív következményeit, mint a hatalmas munkanélküliség, a köztéri hajléktalanság látványos megjelenése vagy épp a különböző függőségek – leginkább alkoholizmus – terjedése.³⁵

Talán az egyik legérdekesebb vita a lakhatás körül alakul ki. A nyolcvanas évek végén a lakások 30%-a volt állami tulajdonban, melyeket az állam jórészt átad az önkormányzatoknak. Ugyanakkor más mozgósítható tőkeeszközt nem kapnak, így kénytelenek saját gazdálkodásuk érdekében megválni az ingatlanvagyonuktól, privatizálják ezeket a lakásokat.³⁶ Mára így az állami önkormányzati lakások aránya kevesebb mint 2,4 százalék.³⁷ A folyamat a rendszerváltás idején még megakadályozható lett volna. Győri Péter írt a korai kilencvenes évek lakhatási szabályozásának vitájáról, ami majd a mai napig hatályban lévő lakástörvény körül alakult ki. Győri azt állítja, hogy a szabályozás annyira piacpártira sikerült, hogy a tanácsadóként jelenlévő amerikai szakemberek hívják fel a figyelmet arra, hogy szociálisan sérelmes lesz. Ugyanakkor az első, demokratikusan megválasztott MDF kormány, annyira meg szeretett volna felelni, az új rendszer szabta – vagy általuk gondolt – követelményeknek, hogy nem vette ezt figyelembe. Így lesz a lakás – más tényezők mellett - és a lakhatás tőkeeszköz valamiféle alapjog vagy

³² Ferge 1996: 425. o.

³³ Bibó 1986c: 604. o.

³⁴ Pl.: Kornai János: A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. In Közgazdasági Szemle, 1992/6. sz. 489-512. o., vagy Kornai János: Transzformációs visszaesés. In Közgazdasági Szemle, 1993/7-8. sz. De foglalkozott még a kérdéssel többek között: Gedeon Péter, Bauer Tamás, Csaba László.

³⁵ Pl.: Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei vagy Elszabaduló egyenlőtlenségek. De foglalkozott még a kérdéssel többek között: Kardos Gábor, Andorka Rudolf, Szelényi Iván, Tausz Katalin, Szikra Dorottya.

³⁶ Czifrusz Márton – Pósfai Zsuzsanna: Kritikus ponton? Önkormányzati lakásgazdálkodás a gazdasági világválság után. In Területi Statisztika, 2015/5. sz. 484-504. o.

³⁷ Központi Statisztikai Hivatal: Előzetes adatok. A népesség és a lakások főbb jellemzői (országos és területi adatok) 2022.

legalábbis védendő érték helyett.³⁸ Erre pedig később egy Alkotmánybírósági határozat is ráerősít.³⁹ Hol van itt a civil társadalom, a civil aktor? Amennyire én tudom sehol. Az első, kifejezetten a lakhatást védő civil szerveződés az A Város Mindenkié mozgalom 2009-ben jön majd létre.⁴⁰ A tendencia mai napig tart, a jelenlegi lakhatási válság nem most kezdődött, hanem egy évtizedeken keresztül tartó folyamat eredménye. Így jutottunk el oda, hogy jelenleg több tízezer embernek nincs lakhatása.⁴¹

Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelmében* írja, hogy „a tulajdon centrális vitakérdése a szocializmus és kapitalizmus harcának.”⁴² Úgy véli, hogy különbséget kell tenni valóságos tulajdon és mamutbirtok között. Előbbi a személyes szabadság kiteljesedését szolgálja, olyan tulajdon, ami az emberi élet alapvető feltétele, mint a lakás. A mamutbirtoknak nem ez a célja, hanem a más emberek fölé való hatalom kiterjesztése, más emberek ágenciájának korlátozása. Ebben az érvelésben a tulajdon és a szabadság újfent összekapcsolódik, melyben a két szélső érték, az egyéni tulajdon hiánya és a tőkekoncentráció, mind szabadságkorlátozó potenciállal bír.⁴³ És fordítva. Ez a gondolat a *Pénz* című munkájában is megjelenik, ahol a későkapitalizmus vonatkozásában⁴⁴ jut hasonló következtetésre. Zsidai szerint „Kialakul a „nagy vagyon” és a „tömegnyomor” ellentéte, a spekulációs vagyonszerzés, mely korkérdésekre a polgárság eredeti értékrendje már nem tud választ adni.”⁴⁵ Ugyan erős polgári és politikai szabadságok nélkül a szociális jogok nem lesznek érvényesíthetők, de ez *vica versa* is igaz. Bizonyos egzisztenciális biztonság hiányában, nem tudunk harcolni a szabadságunkért sem.

A lakhatásról szóló vita, ahogy a rendszerváltás körüli minden vita, az elitben zajlott, elit vita volt. Egyáltalán az, hogy mit lehet tematizálni és mit nem, egy szűk csoport döntésén alapult.⁴⁶ Megkerülhetetlen így szólni az elit szerepéről is ebben a folyamatban. Fábián Áron és Matyasovszky-Németh Márton vizsgálta a rendszerváltás utáni magyar értelmiségi elit szerepét, Bibó *Elit és szociális érzék* c. tanulmánya alapján. Ebben Bibó aszerint érvel, hogy a mindenkori magyar elit nem tudja megtalálni azt az utat, ami a nem-elit csoportokkal való természetes és szerves kapcsolatot jelentené.⁴⁷ Így ahelyett, hogy ténylegesen megértené a nem-elit csoportok valós problémáit és helyzetét, egyfajta „szociális munkába” kezd, amit olyan érzületeire alapoz, mint a szánalom, sajnálat.⁴⁸ A szerzőpáros amellet érvel, hogy ez a szerep tovább öröklődött és a mai elitekre is igaz, így az elit belső és külső kultúrájának elemzésével „a populista retorika – akár csak egyes intézkedései – helyesebben érthető meg”.⁴⁹ Teljesen

³⁸ Győri Péter: Lakásrendszerünk kialakulása buktatókkal. In Ferge Zsuzsa – Várnai György (szerk.): Szociálpolitika ma és holnap, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 186-203. o. és Győri Péter: „Lakástörvény” – koncepció nélkül. In Beszélő, 1993/4. sz.

³⁹ 42/2000. (XI. 8.) Alkotmánybírósági határozat. és Kardos Gábor: A lakhatáshoz való jog. A nemzetközi jog felfogása és a magyar Alkotmánybíróság határozata. In Fundamentum, 2001/1. sz. 99-102. o.

⁴⁰ <https://avarosmindenkie.blog.hu/2010/11/02/magunkrol>

⁴¹ Pl.: Fadgyas-Freyler Petra: A hajléktalan emberek általános jellemzői és egészségi állapotuk egy adminisztratív adatbázis alapján. In Esély, 2017/3, 102-122. o.

⁴² Bibó 1986a: 585. o.

⁴³ Bibó 1986a.

⁴⁴ Bibó István: A pénz. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

⁴⁵ Zsidai Ágnes: „Erőszak nélkül az erőszakellen”(Mannheim Károly és Bibó István kordiagnózisához). In Jogelméleti Szemle 2022/4. sz. 288-294. o.

⁴⁶ Arato 1992, Bozóki 2019.

⁴⁷ Fábián Áron – Matyasovszky Németh Márton: Elit és szociális érzék a 21. századi Magyarországon, avagy milyen társadalompolitikát ajánl nekünk Bibó 2022-ben? In Majtényi László (szerk.): Bibó István és a 21. század Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 204-213. o.

⁴⁸ Bibó István: Elit és szociális érzék. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

⁴⁹ Fábián–Matyasovszky 2022: 213. o.

egyértelműen Fábián és Matyasovszky-Németh állításaival érdemes lehet az elit szerepét így vizsgálni a rendszerváltás folyamatában is.

Amennyiben nem találjuk meg, különösen egy demokratikus rendszerváltás során, a közös igazságunkat, érdekünket, úgy a kialakuló rendszer, legyen az akármilyen szépen is körülbástyázott demokratikus intézményekkel, nem tud stabillá válni. A civil társadalomnak döntő jelentőségű szerepe van ebben. Amennyiben széles társadalmi csoportok nem képesek ebbe a térbe belépni, a közös ügyek felismerése elmarad, a rendszer instabil lesz.

III. Záró gondolatok

Hogyan lehet demokratikus civil társadalmat építeni ilyen körülmények között? Történelmi harcainkat gyakran nem tudjuk megváltoztatni – ez jelentős részben geopolitikai helyzetünkéből fakad. Amikor egy ország belesodródik, vagy aktívan belép történelmi helyzetekbe, az mindig egyaránt jelent döntési és függőségi pozíciót is. Az azonban, hogy ezekről az eseményekről hogyan gondolkodunk, hogyan beszélünk, hogyan dolgozzuk fel és hogyan emlékezünk rájuk, már a mi felelősségünk. Bibó figyelmeztet: a valóság tényleges érzékelése a demokrácia egyik alapfeltétele.

Ez a rendszerváltás idején sem volt másként. Bár írásom több ponton kritikát fogalmaz meg az akkori elit döntéseivel, valamint a civil társadalom elitpozíciójával szemben, fontos hangsúlyozni: az ilyen értelmezések inkább a jelennek és jövőnek szólnak, nem az utólagos okoskodás szándékával születnek.

A rendszerváltás nyitott ugyan egy szabadságteli teret a civil társadalom számára, amelyben az szerveződhetett, formálódhatott, és saját diskurzusokat hozhatott létre, ám ez a tér nem vált hozzáférhetővé a társadalom szélesebb rétegei számára. A szerveződések többsége elitpozícióból indult, és a civil diskurzusok alakítói is főként ebből a körből kerültek ki. Ez nem önmagában elhatározás, hanem történelmi adottságok következménye is volt. Elég néhány példát kiemelni: míg Lengyelországban a Szolidaritás mozgalom támaszkodhatott az egyház – tehát egy széles társadalmi szövetet átfogó intézmény – támogatására, Magyarországon az egyházak ilyen szerepe meggyengült. Az '56 utáni időszakban felállított Munkásőrség gátolta a munkásszerveződést, míg Budapest túlméretezett fővárosként torzította a térbeli és lehetőségalapú viszonyokat. Mindezek fényében kijelenthető, hogy a civil szerveződés szabadsága ugyan formálisan megnyílt, de ténylegesen korlátos maradt – és ezeknek a korlátoknak világos, történetileg értelmezhető okai vannak.

Ez pedig hatással van a valóságérezékre – vagyis arra, amit Bibó „igazságalapnak” nevezett. Ha nincsenek szerves kapcsolatok a társadalmi csoportok között, hogyan lehetne becsatornázni az érdekeket? Hogyan jöhetne létre egy olyan konszenzus, amely a közös cselekvés alapjául szolgálhat?

Zsidai Ágnes helyesen ismerte fel, mennyire kulcsfontosságúak Bibó István gondolatai az új demokrácia építésében. Ha valóban demokratikus civil társadalmat akarunk, akkor a szabadság mellett újra kell építenünk a bizalmat, a kapcsolódás képességét és a közös igazságalapot – különben a szabadság térben létezik, de társadalmi valóságként sosem szilárdul meg.

Irodalomjegyzék

Alexander, Jeffery: The civil sphere. Oxford, Oxford University Press, 2007.

Arató András: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon. In Politikatudományi Szemle, 1992/2. sz. 53-81. o.

Bibó István: A Magyar Demokrácia Válsága. In Vida István (szerk.): Bibó István Válogatott Tanulmányok. Második Kötet 1945-1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 5-79. o.

Bibó István: A pénz. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

Bibó István: Az Európai Társadalomfejlődés Értelme. In Vida István (szerk.) Bibó István Válogatott Tanulmányok. Harmadik Kötet 1971-1979, B Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 7–123. o.

Bibó István: Elit és szociális érzék. In Vida István (szerk.): Bibó István. Válogatott tanulmányok. I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986, 203-221. o.

Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In Vida István (szerk.): Bibó István Válogatott Tanulmányok. Második Kötet 1945-1949, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 569-620. o.

Bibó, István: Szabadságszerető ember: [1938-1940 körül kelt politikai tízparancsolat-próbálkozás].

Bozóki András: A disszidensek eszméi. In Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019, 154-166. o.

Bozóki András: A szamizdat lapok témái. In Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019, 100-109. o.

Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon. L'Harmattan, Budapest, 2019.

Burke, Edmund: Töprengések a francia forradalomról. Atlantisz, Budapest, 1990.

Cohen, Jean L. – Arato, Andrew: The discontents of civil society In Jean L. Cohen – Andrew Arato (szerk.): Civil Society and Political Theory, MIT Press, Cambridge, 1992, 177-344. o.

Czeferner Dóra: 1913. A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) Magyarország globális története. 1869-2022. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 106-110. o.

Czifrusz Márton – Pósfai Zsuzsanna: Kritikus ponton? Önkormányzati lakásgazdálkodás a gazdasági világválság után. In Területi Statisztika. 2015/5. sz. 484-504. o.

Csunderlik Péter: 1980. Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. In Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.) Magyarország globális története. 1869-2022. Corvina Kiadó, Budapest, 2022, 49-53. o.

Fábián Áron – Matyasovszky Németh Márton: Elit és szociális érzék a 21. századi Magyarországon, avagy milyen társadalompolitikát ajánl nekünk Bibó 2022-ben? In Majtényi László (szerk.): Bibó István és a 21. század. Corvina Kiadó, Budapest, 2022.

Fadgyas-Freyler Petra: A hajléktalan emberek általános jellemzői és egészségi állapotuk egy adminisztratív adatbázis alapján. In Esély, 2017/3. sz. 102-122. o.

Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) Társadalmi riport 1996, TÁRKI, Századvég, Budapest, 1996, 414-443. o.

Fraser, Nancy: Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. In Craig J Calhoun (szerk.) Habermas And The Public Sphere, MIT Press, Cambridge, 1992, 109-143. o.

Gramsci, Antonio: Selection of Prison Notebooks. International Publishers, New York, 1971.
Győri Péter: „Lakástörvény” – koncepció nélkül. In Beszélő, 1993/4. sz.

Győri Péter: Lakásrendszerünk kialakulása buktatókkal. In Ferge Zsuzsa – Várnai György (szerk.): Szociálpolitika ma és holnap, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987, 186-203. o.

Habermas, Jürgen: Legitimációs problémák a modern államban In Habermas, Jürgen: Válogatott tanulmányok Atlantisz, Budapest, 1994, 183-222. o.

Habermas, Jürgen: Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1971.

Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet és idő In Felkai Gábor (szerk.): Olvasókönyv a szociológia történetéhez I-II. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Új Mandátum könyvkiadó, Budapest, 2000.

Havel, Václav: Anti-political politics. In John Keane (szerk.): Civil society and state. Verso, London, 1988.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A jogfilozófia alapvonalai vagy A természetjog és államtudomány vázlata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Kardos Gábor: A lakhatáshoz való jog. A nemzetközi jog felfogása és a magyar Alkotmánybíróság határozata. In Fundamentum. 2001/1. sz. 99-102. o.

Kornai János: A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. In Közgazdasági Szemle, 1992/6. sz. 489-512. o.

Kornai János: Transzformációs visszaesés. In Közgazdasági Szemle, 1993/7–8.

Locke, John: Két értekezés a kormányzatról. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Marx, Karl: A tőke (részlet). In Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Ú-M-K, Budapest, 2000, 170-174. o.

Micknick, Adam: Letters from Prison and Other Essays. University of California Press, Berkeley, 1976, 135-148. o.

Negt, Oskar – Kluge, Alexander: Public Sphere and Experience Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere. London, University of Minnesota Press, 1993.

Tamás Gáspár Miklós: The disquisition on civil society. In Social Research, 1994/2. sz. 205-222. o.

Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.
Vajda Mihály: Civil társadalom és demokrácia. In Réz Pál (szerk.) Bibó emlékkönyv. Századvég, Budapest, 1991, 183-193. o.

Zsidai Ágnes: „Erőszak nélkül az erőszakellen” Mannheim Károly és Bibó István kordiagnózisához. In Jogelméleti Szemle, 2022/4. sz. 288-294. o.
<https://doi.org/10.59558/jesz.2022.4.288>

Zsidai Ágnes: A „szabadgondolkodó keresztény”. Bibó és a protestantizmus. In Jura, 2019/26. sz. 172-185. o.

Zsidai Ágnes: A moralitás mint módszer: Bibó István a leghumanistább és a legmorálisabb magyar gondolkodó. In Chronowski Nóra et al. (szerk.): A szabadságszerető embernek: Liber Amicorum István Kukorelli, Gondolat Kiadó, Budapest 2017, 404-415. o.

Zsidai Ágnes: Bibó István – Az államtudós és államférfi. In Tolle Lege, 2013/1. sz. 1-7. o.

Zsidai Ágnes: Bibó István jogbölcseleti hagyatékának rekonstrukciója. In Jog, Állam, Politika, 2011/3. sz.

Zsidai Ágnes: Jogi szuverenitáselmélet Horváth Barna és Bibó István jogbölcseletében. In Jogtudományi Közlöny 2013/12. sz. 601-609. o.

További források:

42/2000. (XI. 8.) Alkotmánybírósági határozat.

<https://avarosmindenkie.blog.hu/2010/11/02/magunkrol> (Utolsó letöltés: 2025. 11.13.)

Központi Statisztikai Hivatal: Előzetes adatok. A népesség és a lakások főbb jellemzői (országos és területi adatok) 2022.

Tóth J., Zoltán¹

On logical interpretation²

Abstract

The issue of legal interpretation is one of the most important research matters of jurisprudence. In order to be able to apply written legal texts, we need to be able to determine their meaning or possible range of meanings. Perhaps the most interesting method is the so-called logical interpretation, which helps to determine the meaning of legal texts with formulae derived from formal logic, but in fact also containing the evaluation of the person performing the interpretation. The present study reviews the basic characteristics of logical interpretation and then analyzes its different formulae. Its final conclusion is that the so-called logical type of legal interpretation is only a quasi-logical one, and by using different formulae, based on the individual evaluation of the interpreter, the different meanings of the given legal text can also be derived in ways that are all legitimate and can be equally protected in legal practice too.

Keywords: legal interpretation, logical interpretation, logical formulae, argumentum a fortiori, argumentum a contrario, argumentum a simili, argumentum ad absurdum, analogy, teleological reduction.

I. Introduction

The term ‘interpretation’, according to Wróblewski, can be considered at three levels. In the broadest sense (*‘largissimo sensu’*), it covers the understanding of all ‘cultural objects’, i.e., things or phenomena created by humans. In the broad sense (*‘sensu largo’*), this concept includes only the interpretation of expressions of the written or spoken language or any manifestation thereof. Finally, in the strict sense (*‘sensu stricto’*), we use this concept for exploring the meaning of a text only if we have doubts about the ‘correct’ meaning thereof and we wish to explore this ‘correct’ but at first sight not obvious meaning.³ In the following, we use the latter, strict sense of the concept of ‘interpretation’.⁴

Logical interpretation is a particular argumentation⁵ which has the feature that one, most often, applies it tendentiously when wishing to reach an interpretation result (which, regarding

¹ University professor, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary. E-mail: toth.zoltan@kre.hu

² DOI 10.59558/jesz.2025.3.196

³ Cf.: Wróblewski, Jerzy: Legal reasonings in legal interpretation. In *Logique et Analyse*, N. S. 1969. 45. Nauwelaerts, Louvain; Paris, 1969, p. 4.

⁴ Based on Wróblewski’s theory, MacCormick understands this concept also similarly: “By ‘interpretation in the stricter sense’, I thus mean entertaining some doubt about the meaning of proper application of some information, and forming a judgment to resolve the doubt by deciding upon some meaning which seems most reasonable in the context.” [MacCormick, Neil: *Argumentation and Interpretation in Law*. In *Ratio Juris*, Vol. 6, No. 1, March 1993, pp. 19-20.]

⁵ There is a distinction between interpretation and argumentation which, being out of scope of the matter of the present paper, cannot be discussed here. For this distinction in detail, see: Tóth J., Zoltán: *Interpretation of Fundamental Rights in Central and Eastern Europe: Methodology and Summary*. In Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest – Miskolc, 2021, pp. 17-20.

its genesis, is merely *felt* to be proper in an intuitive manner) *opposing* the unambiguous literal meaning of the text.⁶

Employing “logical” maxims in practice, however, cannot be deemed as strictly formal logic, only a *quasi* one. Logical interpretation actually *is not* formal logic since it always refers to concrete cases the classification of which (for example determining what is ‘bigger’ and what is ‘smaller’) is necessarily subjective. However, the applied thinking *schema* has logical *origin* that is why we simply call these techniques ‘logical interpretation’, in accordance with the main part of the scholarly literature.

It should be noted that the view according to which the ‘legal logic’ is not formal logic is not definitely endorsed; hence, for example, Georges Kalinowski explicitly accepts legal logic as formal logic.⁷ Perelman, partly arguing also with Kalinowski, enlightened the lack of the logical nature of maxims, as follows: ‘[Legal logic] is not a logic of formal demonstration but a logic of *argumentation* which uses, instead of analytical proofs which are compelling, dialectical proofs (in the Aristotelian sense of this distinction) which aim at convincing or at least persuading the audience (in this case: the judge) to arrive at a solution of and determine a legal controversy. Judicial decisions, with their findings and grounds, constitute ideal texts the analysis of which will provide the arguments proper to legal logic. A moment’s thought is enough to establish that here is not a case of theoretical reasoning, where starting from true premises one reaches, by means of the laws of logic a conclusion equally true, but a *decision* which the judge justifies on stated grounds, including the reasons which have enabled him to set aside the parties’ objections to his findings.’⁸

The use of the (quasi) formal logic usually provides a rational solution that can be ‘figured out’ by common sense. In this sense, the maxims of (quasi-)formal logic as universal laws of human rationality and the aspects of common sense are actually the same. A further feature of the logical interpretation (but not exclusively of this method) is that its application often is not explained; thus, logical arguments are mostly used in practice so that the formula invoked to interpret the text is not expressly referred to. Whether, however, the logical arguments are referred to or not, they have outstanding importance in administration of law; not even primarily in terms of their application frequency but rather of the *weight* of their arguments. Thus, formal logic is one of the few things the rules of which cannot be either questioned or refuted, which, therefore, are objective (if their application conditions can be clearly defined),⁹ generally applicable and valid anywhere and anytime (in all legal systems).¹⁰

⁶ For a comprehensive classification of methods of interpretation, see: Tóth J., Zoltán: The Methods of Statutory Interpretation in the Practice of the High Courts of Hungary. In *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio M Balcaniensis et Carpathiensis*, Lublin – Polonia, Vol. 1., 2016, pp. 175-180. For the evolution of these techniques, see: Tóth J., Zoltán: Excerpts from the development of methods of legal interpretation. In *Law, Identity and Values*, Vol. 2, 2022/1., pp. 241-264.

⁷ Cf. e.g.: Kalinowski, Georges: Y a-t-il une logique juridique? In *Logique et Analyse*, Vol. 2, No. 5, 1959, p. 53.

⁸ Perelman, Chaïm: What Is Legal Logic? In *Israel Law Review*, Vol. 3, No. 1, January 1968, p. 3

⁹ If the fulfilment of these application conditions is not clear because, for example, the previous assessment of the nature of the given situation is needed, then, of course, even logical formulae cannot help us to determine in an objective manner what the text in question means [or often instead: does not (surely) mean].

¹⁰ Nevertheless, it does not (cannot) mean that logic is able to provide solution to all ‘hard cases’, in fact, it is also possible that, on the contrary, it provides several, mostly equally plausible solutions from which we cannot choose objectively. These solution directions, principles, guidances are called ‘meta-norms’ by von Wright [Wright, Georg Henrik von: Is there logic of norms? In *Ratio Juris*, Vol. 4, No. 3, 1991, p. 277]. The function of these ‘meta-norms’ is to help the law application and to allow a decision to be made on the questions being regulated by ambiguous or contradictory norms or being not regulated at all; hence, they serve the legal certainty and foreseeability of administration of law. But there are cases in which more of these ‘meta-norms’ are usable. For example, the arguments *a contrario* and *a simili* may lead, in the course of deciding the same legal interpretation dilemma, to contradicting conclusions. In order to reduce (or, in a case which is ideal but in its purity is quite rare in practice, to eliminate) the uncertainties arising from legal gaps and the contradictions of positive law, we also need a rule determining how to choose from the several, potentially applicable ‘meta-norms’, that is, we need a

Accordingly, in cases when reference to them is well-founded, they, typically, count as the *strong arguments* of solving an interpretation dilemma.¹¹

II. Formulae of legal (statutory) interpretation

The most often used logical formulae are *argumentum a minore ad maius*, *argumentum a maiore ad minus* (these two are collectively called: *a fortiori*), *argumentum a contrario*, *argumentum a simili* and *argumentum ad absurdum* but further logical maxims also exist.

The *argumentum a minore ad maius* is an inference from smaller to bigger. On the one hand, it applies to prohibitive legal norms: if the smaller, i.e., less serious conduct (conduct with a lower impact) is prohibited, or if the smaller value is legally protected, then the bigger, i.e., more serious conduct (conduct with higher impact) is even more prohibited, and the bigger value is even more protected, even if the latter is not literally included in the text of the legal regulation. (If, for example, a person with limited legal capacity is not allowed to do certain things then an incapacitated person is, obviously, even less entitled to do the same.) On the other hand, the same maxim applies to the expressed exemption from the fulfilment of obligation granted by law: if an act states that the smaller is not the obligation of someone, it obviously also means that neither the bigger (including the smaller) is his/her obligation.

The *argumentum a maiore ad minus* is an inference from bigger to smaller. This principle states that if the bigger is allowed, permitted, legally not prohibited then the smaller is even more allowed, permitted and even less prohibited legally.¹² [If, for example, an assaulted person, under certain conditions, is allowed even to take, lawfully, the assailant's life in case of justifiable defence, then, in the same circumstances, he/she may also cause battery. Or, if certain

'meta-meta-norm' which says when and which one from the several 'meta-norms' the court has to call for help. However, this guidance goes to infinity, since even 'meta-meta-norms' cannot avoid conflict with each other which would need a 'meta-meta-meta-norm' to be resolved, and so on. We can break free from this *regressus ad infinitum* if we admit that law cannot be perfectly objective and predictable. It means that there necessarily have to be cases when it is unknown which (positive) norm to apply. (According to von Wright, we have to simply accept that a decision can be arbitrary. Cf.: von Wright: op. cit., p. 278). Agreeing with Wright's 'acquiescent' position, we have to admit that there is an element of uncertainty in the law which no interpretation of the law can completely eliminate, so that the correctness of the judgment of the law enforcers can only be based on probability. At least in 'difficult cases' (which may occur, inevitably, even in legal systems having the most detailed provisions), the legal interpretation (the precondition of the law application) is, to some extent, based on value judgement which unavoidably brings subjectivity to the judicial activity and, for this reasons, also the decision will be, to a certain extent, subjective. In law, this subjectivity can be limited (excluding e.g., arbitrary, indefensible decisions from the possible result of law application) but not entirely eliminated.

¹¹ It is important to distinguish the so-called fallacies from logical interpretation. As for the former, they may not be applied in statutory interpretation, or even if they may be, they cannot be regarded as logical reasons. Kevin W. Saunders enumerates the sorts of informal fallacies, specifying eighteen ones. According to him, these are the following: 1) *argumentum ad hominem*; 2) *argumentum ad misericordiam*; 3) *argumentum ad populum*; 4) *argumentum ad vericundiam*; 5) *ignoratio elenchi*; 6) *petitio principii*; 7) *post hoc ergo propter hoc*; 8) *argumentum ad ignorantiam*; 9) *argumentum ad terrorem*; 10) *argumentum ad antiquitatem*; 11) accident; 12) hasty generalization; 13) composition; 14) division; 15) complex question; 16) *tu quoque*; 17) ambiguity; 18) *non sequitur*. (See in detail: Saunders, Kevin W.: *Informal Fallacies in Legal Argumentation*. In *South California Law Review*, Vol. 44, 1992-1993, pp. 343-382.) Besides these, Saunders mentioned another one, namely, *argumentum ad baculum* which is – at least as per him – so rarely used in legal argumentation that he did not deal with it. Actually, fallacies 1)–3), 5), 9), 15) and 16) (and, of course, *argumentum ad baculum*) are not even in theory able to play a role in statutory interpretation because they presuppose a dispute over factual issues between two parties with counter interests; 4) merges into the interpretation by concrete works of jurisprudence or legal literature; and 10) is, in part, indeed acceptable in legal interpretation (however, not as a logical one) since, for example, subjective teleological ('historical') interpretation or the interpretation in accordance with former judge-made law count, in fact, in *argumentum ad antiquitatem*.

¹² „Cui licet quod est plus licet utique quod est minus.”; „Plus semper in se continet quod est minus.”

things can be done even by an incapacitated person (e.g., even an eight-year-old child can conclude contracts of minor importance aimed at satisfying their everyday needs, namely can buy, e.g., a loaf of bread in a shop) then, obviously, the same is also allowed for a person with limited legal capacity (e.g., a fifteen-year-old child).] Furthermore, if a legal norm specifies the bigger as obligation for someone, the smaller included by the bigger obligation also occurs as the obligation of the certain person. (This might be absolute formal logic: if statement *n* is true for a set then this statement *n* must also be true for any subset of that set).

According to the maxim of *argumentum ad absurdum*, if conclusions resulting from the application of the meaning establishable on the basis of a certain interpretation method would lead to absurd, impossible, contradictory or obviously undesirable legal practice or case judgements,¹³ this meaning must be rejected as obviously groundless. (If, for example, a provision on child protection does not protect but, on the contrary, makes children more vulnerable, this meaning cannot be applied; through other methods, a meaning, different from the grammatical one, has to be sought.) This is a purely negative method: it does not say what a given provision means but can say what it definitely does not mean.

The *argumentum a contrario* is the inference from the opposite. It considers the complementary life situations; where two life situations are possible but one excludes the other. In this case, if a rule exists for one of the complementary life situations but does not for the other one, the rule being contrary to the regulated life situation apply to the other (literally not regulated) one, even if it is not included in the text of the legal norm. [For example, if two categories (adults/minors, legal capacity/incapacity, capacity to bring legal proceedings/lack of capacity to bring legal proceedings, etc.) exist in a legal system and legislator defines only the one of them, with that, *a contrario*, the other one will also be subject of regulation, since the second category covers the situations not belonging to the first. If only the concept of minors is defined, it can also be figured out that who does not meet these conditions that is an adult; or, if only the cases of incapacity are defined by the regulation, it follows, *a contrario*, that in all other cases people have legal capacity, etc.]¹⁴ This maxim also covers *argument from silence*.¹⁵ In practice, this primarily concerns the interpretation of taxative enumerations, i.e., the conclusion that, in relation to the life circumstances not included in the exhaustive list (or understood as such by the judge), the legal practitioner concludes that the provision applicable to the life circumstances included in the taxative list is not applicable to the life circumstances not included in the list. (Most often: when a law defines and prohibits a specific conduct, it also provides – without stating this in the text – that conduct not covered by this prohibition is permitted, i.e., it is recognised as lawful.)

The *argumentum a simili* (or *argumentum a pari ratione*)¹⁶ is the inference from the like. This means that if there is a legal rule for a given life situation, this legal rule will also govern (be extendable) to a life situation which is similar in its relevant factual elements to this life situation, but which is not literally regulated. The key question regarding the applicability of this formula is the assessment of relevance: in what case can we consider, in some respect, the similarity of two facts to be relevant in the course of interpretation (since, to some extent, all facts are similar to any other facts). There is no guidance to that; it, basically, depends on the perception of the judge and inevitably brings subjective element into the process of adjudication (just as, for example, the examination, in case of *a contrario*, whether the enumeration is closed, namely exhaustive, or merely exemplary or whether the life situations are complementary or not; the assessment, in case of *ad absurdum*, whether a social

¹³ Regarding the cases of absurdity, see, e.g.: Scalia–Garner: op. cit., pp. 234-239.

¹⁴ This formula does not apply to non-complementary (mutually exclusive, disjunctive) life situations.

¹⁵ Cf., e.g: Jakab, Andras: Judicial Reasoning in Constitutional Courts: A European Perspective. In German Law Journal, Vol. 14, Issue 8, August 2013, p. 1240.

¹⁶ Further (longer) names of that maxim: *argumentum a simili ad simile* and *argumentum a similibus ad similia*.

consequence is ‘obviously undesirable’ or not; the deciding, in case of the two formulae of *a fortiori*, what is ‘bigger’, ‘more serious’, ‘more dangerous’ and what is less, etc.).

Finally, there are also *other formulae*. For example, the principle of ‘*implied powers*’ according to which if a given legal regulation prescribes a task for an organ, this organ has to be considered to be authorized with the necessary power even if neither the norm regulating such task nor other norms in the legal system specifies it expressly.¹⁷ the *argumentum ab inconvenienti* requires „law to be used to bring about, as efficiently as possible, good and useful effects in society”;¹⁸ and, as, virtually, a part of this method, *argumentum ab impossibili* means that impossible inferences are not permissible, *i.e.*, it is impossible and, consequently, improper to attribute a certain sense and its opposite meaning to a given legal text at the same time.¹⁹ A further example is the principle of *eiusdem generis* by which the range of cases of an exemplary enumeration covered by the legal norm can be broadened beyond the factual elements specified exhaustively in the list, by a factual element, but not by any, only with ones which are, regarding their relevant characteristics, similar to the specified elements.²⁰ (If we think about it, we will see that the principles of implied powers, *argumentum ab inconvenienti* and *argumentum ab impossibili* are, actually, intended to serve the avoidance of absurd application of law; hence, it can be considered as the part of the *argumentum ad absurdum*; while the principle of *eiusdem generis* is, essentially, the special type of *argumentum a simili*.)

III. On analogy and teleological reduction

Analogy (*argumentum per analogiam*) is a theoretically important (but, in fact, in continental law systems, rarely used) case of the *argumentum a simili*. As a consequence, we do not consider interpretation by analogy (which is not really interpretation, but hidden legislation) as a separate method of interpretation, but as part of a *simili* argument.²¹ We apply analogy if we have to make a decision but there is no specific rule which could be fitted to the given fact (because there is a legal gap) so the rule has to be created by the court on the basis

¹⁷ According to the principle developed in the constitutional law, primarily that of the United States (cf.: Skubiszewski, Krzysztof: Implied Powers of International Organizations. In Dinstein, Yoram – Tabory, Mala: International Law at a Time of Perplexity. Essays in Honour of Shabtai Rosenne. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, The Netherlands, 1989, p. 855), and introduced into international law, into the practice of international and supranational law enforcement bodies and is now also upheld in the practice of the ECJ (cf.: Eeckhout, Piet: EU External Relations Law. Oxford University Press, 2012, pp. 70-119), ‘in international organizations the doctrine of implied powers means that the organization is deemed to have certain powers which are additional to those expressly stipulated in the constituent document. These additional powers are necessary or essential for the fulfilment of the tasks or purposes of the organization, or for the performance of its functions, or for the exercise of the powers explicitly granted’. (Skubiszewski: op. cit., p. 856) ‘Implied powers are, by definition, supplementary to those expressly granted’ (Skubiszewski: op. cit., p. 857; see also: op. cit., p. 858). Implied powers is a principle of interpretation developed by legal doctrine for practical purposes; ‘the theory of implied powers serves as a rule of interpretation of the constituent instruments of international organizations’ (Gadkowski, Andrzej: The doctrine of implied powers of international organizations in the case law of international tribunals. In Adam Mickiewicz University Law Review, 2016/6., p. 46.)

¹⁸ Cf.: Leff, Arthur Allen: The Leff Dictionary of Law: A Fragment. In Yale Law Journal, Vol. 94, 1984-1985, p. 2056.

¹⁹ Ibid.

²⁰ ‘The *eiusdem generis* rule applies when there is a clearly ascertainable class or category or genus, at least two particular words, having a common characteristic or quality, or common and dominant feature, followed by general words which on their own are not clear and unambiguous words.’ (Samuels, Alec: The *Eiusdem Generis* Rule in Statutory Interpretation. Statute Law Review, Volume 5, Issue 1, Autumn 1984, p. 180.)

²¹ In this respect, we follow Szabó, Miklós who itself also understands *argumentum a simili* as the ‘base case’ of *argumentum per analogiam*. (Cf.: Szabó, Miklós: A jogdogmatika előkérdéseiről. [On preliminary questions of legal dogmatics.] Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999, p. 171.)

of a similar existing fact. We can talk about *legal gap* if legislator regulates a life situation as a whole (it means there is legal norm regarding the relation and its substantial parts) but, accidentally, forgets to regulate a segment thereof. It causes literally ‘gap’ in the system of legal norms: while no rules exist regarding the considered one, the other segments of the life situation are regulated.

It is an important criterion that a legal gap can occur accidentally; if the legislator intentionally leaves a sub-area unregulated that cannot be considered as legal gap but something that the legislator deliberately allows, where the entities are free to act (since, everything which is not unlawful is allowed). With more or less regularity, it can happen that the legislator, as it can be determined from the regulatory environment, wanted to regulate the whole of the life situation in question but regarding a segment, it did even not draw up a rule. This gap may occur at the adopting of the regulation (this is the so-called original legal gap) or later due to the impact of social-economic-technical changes (the so-called derivative legal gap).

Analogy is the method of filling legal gaps. In case of analogy, therefore, there is no regulation of a life situation, unintended by the legislator, and therefore the judge himself must establish it in the course of applying the law in order to decide the case in question. Therefore, analogy is nothing more than filling the legal gap, a quasi-judicial legislation, remedying the legislator’s omission.²² (There is no legal gap or legal lacuna if the legal regulation exists but is not unambiguous; in this case, the doubtful or ambiguous norm has to be interpreted). Depending on the basis of which the judge creates the missing norm, we can distinguish statutory analogy and legal analogy.

In case of statutory analogy (*analogia legis*), there is no regulation on a given life situation but a rule exists regarding a similar one. In such case, the judge fills the gap of regulation with using the other existing legal norm, as an aspect, and decides the case before the court on the basis of the norm found (made) this way. So, it is the task of the judge to step into the legislator’s shoe and to make a decision which the legislator, according to the judge, would also have made (which norm the legislator would have incorporated into the statute) if it had not forgotten to regulate the given life situation. [I.e., the judge does not fill the legal gap on the basis of his/her own values, legal concept, etc. but in the way how, according to him/her, the legislator itself would also have filled it if it had recognised the gap. For this purpose, the judge does not apply the norm of other but similar life situation, i.e., the decision is not made on the basis thereof (that would be a simple extensive interpretation of that other norm which would be conducted by any of interpretation methods except grammatical) but considers the justificatory principles of the other norm and the legal policy reasons of the creation thereof and, considering all of these, makes a hypothetical regulation which, probably, would have been made also by the legislator itself if it had not forgotten to regulate the given situation.]

²² It is interesting that there are, as exceptions, regulations in (the continental) Europe where the legislator, in a given legal norm, provide explicit authorization to judges to fill the possible legal gaps during law application if otherwise the decision-making is not possible. The best known of such regulations is the Swiss Civil Code of 1907 being still in force today [*Schweizerisches Zivilgesetzbuch (ZGB)*] the Article 1 of which declares, as principle of interpretation, that court is entitled and obliged to decide, in the absence of legal provision or customary law applicable in the case, in accordance with the rule that it would make as a legislator. But this authorization is, as the possibility to apply analogy in general, not limitless since the court is bound by the prevailing doctrine and case law determining the Swiss law regarding the given issue. [‘The law applies according to its wording or interpretation to all legal questions for which it contains a provision. In the absence of a provision, the court shall decide in accordance with customary law and, in the absence of customary law, in accordance with the rule that it would make as legislator. In doing so, the court shall follow established doctrine and case law.’ Swiss Civil Code of 10 December 1907, Art. 1. In original language: ‘Das Gesetz findet auf alle Rechtsfragen Anwendung, für die es nach Wortlaut oder Auslegung eine Bestimmung enthält. Kann dem Gesetz keine Vorschrift entnommen werden, so soll das Gericht nach Gewohnheitsrecht und, wo auch ein solches fehlt, nach der Regel entscheiden, die es als Gesetzgeber aufstellen würde. Es folgt dabei bewährter Lehre und Überlieferung.’ Schweizerisches Zivilgesetzbuch vom 10. Dezember 1907 (Stand am 1. Januar 2021)]

On the contrary, legal analogy (*analogia iuris*), which is no longer imaginable, would be applicable if the given legal system would not contain any regulation on relation(s) of life similar to one accidentally not regulated. Then, the judge should deduce from the general principles of the legal system, the characteristics of legal culture that, supposedly, how the legislator would have regulated the concerned life situation.

As, at least in modern legal systems, it is hard to imagine that no legal regulation exists not only regarding a given life situation but even regarding another one being similar in any way, hence, today in practice, it is not possible to apply *analogia iuris*. However, *analogia legis* exists and judges practically carry out law-making activity when they apply it (with the filling of the legal vacuum, the replacement of the missing norm). Since judges have decision-making obligation (they cannot say that they do not decide the case before them), *analogia legis* may sometimes be applied even in legal systems having the most accurate legal regulation and if it is applied, the judge carries out quasi legislation activity, namely further develops the existing legal system.²³

The opposite of the analogy is the teleological reduction when there is a rule which should not be. According to Larenz, there can be ‘legal lacuna’ (*rechtliche Lücke*) not only if no regulation exists but also if legal expectations would result from a general principle which were contrary to the existing rule. In this case, the meaning and the purpose (*Sinn und Zweck*, together: *Telos*) of the legal regulation (*Regelung*) have to be taken into consideration and, on the basis thereof, the existing rule cannot be applied. At this time, the legal lacuna is hidden (*Verdeckte Lücke*) and the technique of teleological reduction (*teleologische Reduktion*) has to be applied to eliminate it, i.e., on the basis of the general principle (the purpose of the regulation) the concrete legal norm opposing that has to be ignored.²⁴

IV. Conclusion

It is to be stressed again: these formulae, as mentioned above, are not purely logical ones, since preliminary (subjective) assessment of the interpretation situation is required for their application, including the judging of the characteristics of the situation to be regulated, the attempt to determine *ratio legis* and considering the moral and other non-legal aspects leading to the ‘proper’ decision. The interpreting person’s legal concept, values, attitudes, preferences, etc. unavoidably affect all of these elements. It is also necessary to *choose* from the (quasi) logical formulae, and this choice is not yet a logical but an evaluating operation which,

²³ At legislative level, the denial of justice was first time explicitly prohibited by section 4 of the French Code Civil in 1804: ‘*Le juge qui refusera de juger, sous prétexte du silence, de l’obscurité ou de l’insuffisance de la loi, pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice.*’ Translation of Sheldon D. Elliott: ‘A Judge who refuses to decide a case on the pretext that the law is silent, obscure or insufficient, may be prosecuted as being guilty of a denial of justice.’ Elliott, Sheldon D.: *Techniques of Interpretation* In: Schwartz, Bernard (ed.): *Code Napoleon and the Common-Law World: The Sesquicentennial Lectures Delivered at the Law Center of New York University, December 13-15, 1954*. New York University Press, New York, 1956, p. 83. The classical translation by Blackwood Wright includes that ‘does not cover the case’ instead of expression ‘insufficient’ and on the basis of its commentary, according to the reference of Roscoe Pound, ‘[t]his Article abolishes the old practice of the judges of refusing to decide a case on the ground that the law was obscure, and referring the case to the legislature so that it might elucidate the particular law by laying down a general rule for its interpretation.’ See: Pound, Roscoe: *Readings in Roman Law and the Civil Law and Modern Codes as Developments thereof*. Harvard University Press, Cambridge, 1914, p. 17)

²⁴ Cf.: Larenz, Karl – Canaris, Claus-Wilhelm: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Dritte, neu bearbeitete Auflage. Springer Verlag, Berlin – Heidelberg, 1995, pp. 210-211.

depending on the chosen interpretation technique, can result in legal solutions being different from each other (but equally defensible).²⁵

References

Eeckhout, Piet: EU External Relations Law. Oxford University Press, 2012
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199606634.001.0001>

Elliott, Sheldon D.: Techniques of Interpretation In Schwartz, Bernard (ed.): Code Napoleon and the Common-Law World: The Sesquicentennial Lectures Delivered at the Law Center of New York University, December 13-15, 1954. New York University Press, New York, 1956

Gadkowski, Andrzej: The doctrine of implied powers of international organizations in the case law of international tribunals. In Adam Mickiewicz University Law Review, 2016/6., pp. 45-59. <https://doi.org/10.14746/ppuam.2016.6.03>

Jakab, Andras: Judicial Reasoning in Constitutional Courts: A European Perspective. In German Law Journal, Vol. 14, Issue 8, August 2013, p. 1240 pp. 1215-1278. <https://doi.org/10.1017/S207183220000225X>

Kalinowski, Georges: Y a-t-il une logique juridique? In Logique et Analyse, Vol. 2, No. 5, 1959, pp. 48-53.

Larenz, Karl – Canaris, Claus-Wilhelm: Methodenlehre der Rechtswissenschaft. Dritte, neu bearbeitete Auflage. Springer Verlag, Berlin – Heidelberg, 1995 <https://doi.org/10.1007/978-3-662-08709-1>

Leff, Arthur Allen: The Leff Dictionary of Law: A Fragment. In Yale Law Journal, Vol. 94, 1984-1985, pp. 1855-2251. <https://doi.org/10.2307/796336>

MacCormick, Neil: Argumentation and Interpretation in Law. In Ratio Juris, Vol. 6, No. 1, March 1993, pp. 16-29. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1993.tb00135.x>

Perelman, Chaïm: What Is Legal Logic? In Israel Law Review, Vol. 3, No. 1, January 1968, pp. 1-6. <https://doi.org/10.1017/S0021223700017404>

Pound, Roscoe: Readings in Roman Law and the Civil Law and Modern Codes as Developments thereof. Harvard University Press, Cambridge, 1914

²⁵ Citing the example of Pierre-André Côté, Devenish asks how we can interpret, in case of a cheetah, the by-law according to which ‘dogs to be held on a leash in public places’. The reasoning set out says: ... ‘Firstly [...] it can be argued that the cheetah must be leashed because the reason justifying the rule for dogs (protection of person and property) applies equally to cheetahs. This is reasoning by analogy or *a pari* argument. Secondly it could be argued that the cheetah must be leashed because it is more threatening than a dog to persons and property and thus the justification is even greater for the application of the by-law. This *a fortiori* reasoning (with stronger reason or more conclusively). Thirdly it could be argued that the cheetah need not be leashed, because the by-law applies only to dogs. This is *a contrario* argument (by the way of contrast or in the opposite sense).’ (Devenish: op. cit., p. 227.)

Samuels, Alec: The Eiusdem Generis Rule in Statutory Interpretation. In *Statute Law Review*, Volume 5, Issue 1, Autumn 1984, pp. 180-183. <https://doi.org/10.1093/slr/5.1.180>

Saunders, Kevin W.: Informal Fallacies in Legal Argumentation. In *South California Law Review*, Vol. 44, 1992-1993, pp. 343-382.

Scalia, Antonin – Garner, Bryan A.: *Reading Law: The Interpretation of Legal Texts*. Thomson/West, St. Paul, Minnesota, 2012

Skubiszewski, Krzysztof: Implied Powers of International Organizations. In Dinstein, Yoram – Tabory, Mala: *International Law at a Time of Perplexity. Essays in Honour of Shabtai Rosenne*. Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, The Netherlands, 1989 https://doi.org/10.1163/9789004633704_049

Szabó, Miklós: *A jogdogmatika előkérdéseiről. [On preliminary questions of legal dogmatics.]* Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999

Tóth J., Zoltán: Excerpts from the development of methods of legal interpretation. In *Law, Identity and Values*, Vol. 2, 2022/1., pp. 241-264. <https://doi.org/10.55073/2022.1.241-264>

Tóth J., Zoltán: Interpretation of Fundamental Rights in Central and Eastern Europe: Methodology and Summary. In Tóth J., Zoltán (ed.): *Constitutional Reasoning and Constitutional Interpretation: Analysis on Certain Central European Countries*. Ferenc Mádl Institute of Comparative Law – Central European Academic Publishing, Budapest – Miskolc, 2021, pp. 9-98. https://doi.org/10.54237/profnet.2021.zjterci_1

Tóth J., Zoltán: The Methods of Statutory Interpretation in the Practice of the High Courts of Hungary. In *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio M Balcaniensis et Carpathiensis*, Lublin – Polonia, Vol. 1., 2016, pp. 173-201. <https://doi.org/10.17951/bc.2016.1.173>

Wright, Georg Henrik von: Is there logic of norms? In *Ratio Juris*, Vol. 4, No. 3, 1991, pp. 265-283. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1991.tb00099.x>

Wróblewski, Jerzy: Legal reasonings in legal interpretation. In *Logique et Analyse*, N. S. 1969. 45. Nauwelaerts, Louvain; Paris, 1969, pp. 3-31.